

В. У. Протчанка, В. П. Протчанка

Вучэбны дапаможнік для **10** класа ўстаноў,
якія забяспечваюць атрыманне
агульнай сярэдняй адукацыі,
з беларускай і рускай мовамі навучання
з 12-гадовым тэрмінам навучання
(базавы і павышаны ўзроўні)

*Допущана
Міністэрствам адукацыі
Рэспублікі Беларусь*

МІНСК
НАЦЫЯНАЛЬНЫ ІНСТЫТУТ АДУКАЦЫІ
2006

УДК 811.161.3(075.3=161.3=161.1)

ББК 81.2Бел-922

П83

Навуковы рэдактар —
д-р філал. навук, праф. А. Я. Міхневіч.

Рэцэнзенты:

д-р філал. навук, праф. каф. бел. мовы Гомельскага дзяржаўнага
універсітэта імя Ф. Скарыны В. А. *Ляшчынская*;
метадыст аддзела грамадска-гуманітарнай адукацыі Мінскага
гарадскога дзяржаўнага інстытута павышэння кваліфікацыі і
перападрыхтоўкі кадраў адукацыі С. І. *Цыбульская*.

Умоўныя абазначэнні:

- — тэарэтычныя звесткі;
- — для павышанага ўзроўню;
- — для самастойнага назірання;
- — дадатковыя заданні;
- [] — галоўная частка складанага сказа;
- () — даданая частка складанага сказа;
- × — даданая частка паясненне слова;
- × — даданая частка паясненне словазлучэнне;
- ×— — даданая частка паясненне ўсю другую частку
ў складаным сказе;
- — злучальны злучнік;
- — падпарадкавальны злучнік;
- — злучальнае слова.

Протчанка, В. У.

П83 Беларуская мова : вучэб. дапам. для 10-га кл. устано-
воў, якія забяспечваюць атрыманне агул. сярэд. аду-
кацыі, з беларус. і рус. мовамі навучання з 12-гадо-
вым тэрмінам навучання (базавы і павыш. узроўні) /
В. У. Протчанка, В. П. Протчанка. — Мінск : НІА,
2006. — 256 с.

ISBN 985-465-228-9.

УДК 811.161.3(075.3=161.3=161.1)

ББК 81.2Бел-922

© Протчанка В. У., Протчанка В. П., 2006

© Афармленне. НМУ «Нацыянальны
інстытут адукацыі», 2006

ISBN 985-465-228-9

Песні няхітрай маёй аснова —
Матчына мова, родная мова.
Нібы з гаючай лясное крыніцы,
З мовы вытокаў жадаю напіцца.
Вось загучалі цудоўныя словы:
Ластаўка, любая, ранак вясновы,
Дожджык, каханне, усмешка, дзянніца...
Слова спявае і весяліцца.
Слова смуткуе, марыць, смяецца,
Роднае слова ірвецца ў сэрца.
Песні няхітрай маёй аснова —
Матчына мова, родная мова.

А. Мазур

§ 1. БЕЛАРУСКАЯ МОВА Ў СЯМ'І СЛАВЯНСКІХ МОЎ

1. Прачытайце тэкст. Вызначце, якая тэма ў ім асвятляецца.

Славянскія мовы — пятая па распаўсюджанасці на Зямлі група моў. На іх гавораць больш за 300 мільёнаў чалавек. Сярод іншых моўных сем'яў славянскія мовы вызначаюцца значнай блізкасцю, якая ў некаторых выпадках даходзіць да простага падабенства. Сёння існуе 13 славянскіх нацыянальных літаратурных жывых моў: беларуская, руская, украінская, польская, чэшская, славацкая, ніжняя- і верхня-лужыцкая, сербская, харвацкая, славенская, балгарская і македонская.

Непасрэдны продак сучасных славянскіх моў — агульнаславянская мова. У выніку рассялення славян у I тысячагоддзі н. э. на вялікіх тэрыторыях Усходняй Еўропы і Балканскага паўвострава яна пачала распадацца на асобныя дыялекты, з якіх пазней сфарміраваліся славянскія мовы. Ступень блізкасці гэтых дыялектаў была неаднолькавая, што дазваляе і сёння гаварыць пра больш і менш блізкія славянскія мовы. У залежнасці ад асаблівасцей гістарычнага развіцця славянскіх моў, іх геаграфічнага месца на моўнай карце свету вызначаюць тры славянскія моўныя падгрупы: усходнеславянскую, заходнеславянскую і паўднёvasлавянскую.

Да ўсходнеславянскай падгрупы адносяцца руская, украінская і беларуская мовы. На іх гаворыць большая частка славянскага свету. Вялікае падабенства гэтых моў абумоўлена існаваннем адзінай крыніцы паходжання і цеснай ўзаемасувяззю на працягу стагоддзяў.

Польская, чэшская, славацкая, лужыцкія і мёртвая полабская мовы складаюць заходнеславянскую падгрупу славянскіх моў. Усе жывыя заходнеславянскія мовы карыстаюцца лацінскай азбукай.

Паўднёvasлавянскую падгрупу складаюць балгарская, македонская, сербская, харвацкая і славенская мовы.

Яркай з'явай у гісторыі нацыянальнай моўнай культуры беларускага народа была старабеларуская літаратурная мова. Яна складалася паралельна з вылучэннем старарускай і стараўкраінскай літаратурных моў у выніку фарміравання трох братніх народаў — беларускага, рускага і ўкраінскага.

Перыяд фарміравання і развіцця старабеларускай літаратурнай мовы ахоплівае вялікі адрэзак часу. На працягу многіх стагоддзяў яна з'яўлялася афіцыйнай мовай Вялікага княства Літоўскага, што было заканадаўча аформлена Статутамі 1566 і 1588 гг. Старабеларуская літаратурная мова выкарыстоўвалася ў разнастайных грамадскіх сферах, найперш у заканадаўстве і дзяржаўнай перапісцы, свецкай і рэлігійнай літаратуры. Гэта засведчана шматлікімі пісьмовымі помнікамі, рукапіснымі і друкаванымі. У XVII стагоддзі (1696 г.) улады Рэчы Паспалітай забаранілі ўжываць беларускую мову ў афіцыйнай перапісцы. З гэтага часу развіццё старабеларускай літаратурнай мовы прыпынілася. Але яна з'явілася важным этапам на шляху пазнейшага складвання самабытнай беларускай літаратурнай мовы на народна-дыялектнай аснове.

Сучасная беларуская літаратурная мова пачала фарміравацца ў XIX стагоддзі на базе народных гаворак пасля значнага перапынку ў пісьмовай традыцыі. Цяпер яна мае свае адметныя якасці, якія робяць яе асобнай — багатай і самабытнай — славянскай мовай.

Беларуская мова актыўна ўзаемадзеючы з іншымі мовамі народаў свету, найперш з рускай, украінскай, польскай.

У ходзе гэтага ўзаемадзеяння братнія мовы якасна і колькасна ўзбагачаюцца і ўзаемна развіваюцца.

Родная мова з’яўляецца формай існавання і захавання народных традыцый, звычаяў і духоўных скарбаў, спосабам і сродкам развіцця нацыянальнай культуры. На ёй выдадзены і кожны год друкуюцца навуковыя і мастацкія творы, напісаныя айчыннымі і замежнымі аўтарамі, часопісы, газеты, шматлікія слоўнікі, даведнікі і інш. Абавязак кожнага грамадзяніна Рэспублікі Беларусь клапаціцца пра захаванне і развіццё скарбаў нацыянальнай мовы. *(Беларуская мова. Энцыклапедыя. С. 508, 531)*

● Што вы даведаліся пра славянскія мовы? Якая мова з’яўляецца продкам сучасных славянскіх моў? На якія падгрупы падзяляюцца славянскія мовы? Да якой падгрупы адносіцца беларуская мова? Калі і чаму старабеларуская мова прыпыніла развіццё?

● Выпішыце з тэксту некалькі слоў і словазлучэнняў, якія з’яўляюцца навуковымі тэрмінамі. Складзіце з імі сказы.

● Выпішыце з кнігі «Каласы роднай мовы» (укладальнікі У. В. Анічэнка, К. С. Усавіч) 4—5 выказванняў паэтаў пра беларускую мову.

2. Прачытайце верш. Творы якіх пісьменнікаў успамінае П. Панчанка? Назавіце гэтыя творы.

ЛЮБІМЫЯ РАДКІ

Хвала тым,
Хто лепш за мяне напісаў
Радкі
Пра зямлю беларускую
Дзіўныя!
Ніхто так пранізліва нам не сказаў
Пра нашу любоў —
Аж да смерці адзіную:
«Ты ўся ясная лебядзіная».

Ён паэт найлепшы і найпершы,
Разбудзіў і таленты, і вершы.
Ён дзяліцца будзе вечна з намі
Песнямі рабочымі і снамі:
«І ўжо куды не сабяруся,
Куды душою не памкне,
Мне сняцца сны аб Беларусі,
Маёй пакутнай старане».

Калі мяне добрыя вершы папрсяць
Чытаць,
Прачытаю такія радкі,
Што друг мой складаў
У падпольнай трывозе:
«Гляджу і гляджу з-пад рукі,
Як моладасць нашу вывозяць».

А гэты быў з Бесядзі...
Мы незлічоныя
Вёрсты прайшлі з ім
Па сцэжках гарачых...
«Я рабыня, рабыня,
Я чорная, чорная, чорная...
А след тваіх ботаў убачу,
Пацалую яго
І, як баба старая, заплачу».

Ну а гэты мой сябар
Піша праўду гусцей
На сваёй беларускай бяросце:
«Трэба дома бываць часцей,
Трэба дома бываць не госцем».

І маладзейшых
Радкі завучваў,
Бо нараджаецца талент
На спадчыне.
Серп хоць не грэўся на юным плячы:
«Баюся развучыцца хлеб пячы,
Баюся, што забуду мову матчыну».

У славу адважных
Бацькоў нашых мёртвых
Я падпішуся пад гэтым вершам:
«Загінуў у нас не кожны чацвёрты,
А кожны першы».

● Выпішыце займеннікі разам са словамі, з якімі яны ўтвараюць пару слоў (словазлучэнне ці граматычную аснову). Вывзначце, на што ўказвае займеннік у кожнай пары слоў.

3. Прачытайце, дайце загаловак тэксту. Вызначце стыль, тып, адрасата і мэтанакіраванасць тэксту. Раскажыце аб узаемадзеянні гутарковай і літаратурнай моў.

Наша літаратурная мова знаходзіцца ў працэсе тварэння. Тварэц мовы — народ. Задача ж пісьменніка — у фарміраванні, адборы лепшага, у прывядзенні мовы да літаратурных нормаў. Як бачыце, задача немалая. Мы павінны мець мову прыгожую, гучную, простую, але гнуткую і выразную.

Наша багатае жыццё штодзённа ўносіць новыя паняцці і разуменні, а гэта вымагае пашырэння рамак мовы. Тут паўстае пытанне аб наватворах і запазычанні з другіх моў. Кожны наватвор і запазычанне толькі тады атрымаюць распаўсюджанне, калі будуць адпавядаць духу мовы, яе фразеалагічнаму складу. Гэтае меркаванне не павінна абмяжоўваць складанейшага працэсу папаўнення мовы. Трэба смялей ствараць новыя словы і ў пэўных выпадках звяртацца да запазычаных. Мы маем вялікі моўны запас, але некаторыя людзі незаслужана забываюцца на яго. Перад увядзеннем кожнага новага слова трэба добра абшарыць кішэні свае памяці, перагледзець слоўніковыя і фальклорныя крыніцы, прыслухацца да жывой гаворкі — а можа, і знойдзецца якраз тое, што неабходна, што ўжо ўжывалася і чамусьці забыта ці ўжываецца і невядома нам. *(Якуб Колас)*

● Карыстаючыся тлумачальным слоўнікам беларускай мовы, высветліце значэнне тэрмінаў «наватвор», «запазычанне», «фразеалагізм». Складзіце з імі сказы.

§ 2. ТЭКСТ, СТЫЛІ І ТЫПЫ МАЎЛЕННЯ

4. Прачытайце, дайце заглавак тэксту. Вызначце яго стыль, тып і мэтанакіраванасць. Падзяліце тэкст на сэнсавыя часткі. Складзіце план. Спішыце, расстаўце прапушчаныя знакі прыпынку, растлумачце іх.

¹Чалавек стварае не толькі матэрыяльныя але і духоўныя багацці. Яго розуму і працы належыць усё тое, што ўпрыгожвае жыццё, прыносіць карысць і асалоду, выклікае светлыя пачуцці, натхняе на ажыццяўленне высакароднай мэты.

²Яшчэ ў далёкай старажытнасці людзі здабылі агонь прыручылі каня навучыліся апрацоўваць зямлю вырошчваць ураджай здабываць руду нафту і вугаль будаваць масты вадзіц па марэх і акіянах караблі...

³Буйнейшымі заваёвамі чалавечага розуму ў пазнейшыя часы сталі паравыя машыны электрычнасць радыё самалёты...

Вялікім цудам з'явіліся штучныя спадарожнікі Зямлі касмічныя караблі і выхад чалавека ў космас. Але ўсё гэта стала магчымым дзякуючы таму што ў людзей з'явілася мова. Менавіта яна і вывела чалавека ў свет розуму. Роднае слова з'яўляецца адным з самых вялікіх здабыткаў кожнага народа. Яго з пашанай называюць люстэркам культуры захавальнікам культуры і формай яе існавання. (*«Роднае слова»*)

● Зрабіце сінтаксічны разбор абазначаных лічбамі сказаў, растлумачце знакі прыпынку.

● Падрыхтуйце пісьмовае паведамленне на тэму «Чалавек і мова».

5. Прачытайце. Спішыце, расстаўляючы знакі прыпынку.

1. Хлопец пакруціў галавой памаргаў вачыма адганяючы сон і засопшыся пабег даганяць калону. 2. Наперадзе ў ка-

лясцы сядзеў Віця захутаны ў вялікі кажух. 3. Сосны падобныя адна на адну як сёстры стваралі ўзбоч дарогі суцэльныя сцены велічна ўздымалі ў белае неба свае заснежаныя густыя шапкі. 4. На поўнач і на поўдзень у шырокай даліне густа стаялі стагі розныя па форме нізкія і пузатыя высокія і тонкія прыгожыя і нязграбныя дзе-нідзе крыху схіленыя збочаныя з бярозавымі і дубовымі выпаўзнямі. 5. Толькі на пава-ротах рэчка падмывае то адзін то другі абрыў вымываючы з зямлі тоўстыя карэнні а часам і цэлыя счарнелыя ствалы дубоў. (Паводле І. Шамякіна)

● Складзіце невялікі тэкст (3—4 сказы), уключыўшы ў яго першы сказ практыкавання. Стыль — мастацкі, тып — апавяданне.

6. Прачытайце верш. Вызначце яго стыль, адрасата і мэтанакіраванасць. Назавіце характэрныя прыметы стылю.

Жаўрук прадзе сярэбраную нітку,
Яе пчала нястомная снуе.
¹Зямлю-карміліцу, а не наймітку
У новы ўбор аратай адзяе.

Вышэй дугі калышацца калоссе,
Шасцяць снапы. Не ведаеш, малы,
Што на зямлі ўсё дзіва пачалося
Ад чалавека, птушкі і пчалы.

С. Гаўрусёў

● Зрабіце сінтаксічны разбор абазначанага лічбай сказа.

7. Прачытайце тэкст. Вызначце яго тэму, стыль, адрасата і мэтанакіраванасць. Тэкст запішыце. Падкрэсліце граматычныя асновы.

ЖЫЦЬ ДЛЯ ЛЮДЗЕЙ

Яшчэ здалёк, ледзь расступіліся з ночы прысады, я ўбачыў сваю хату з цыбатым жураўлём. Запахла нечым родным. Так пахне толькі зямля, **якая** цябе нарадзіла. Добрай раніцы, Бацькавічы!

Мой бацька заўсёды жыў для людзей. Заўсёды смела стаяў за праўду. Не стамляўся рабіць добрае для ўсіх. Справядліва жыў. **Каб** і мне гэта бацькава пераняць...

Заўтра я пайду ў школу. Буду вучыць дзяцей. Як важна настаўніку мець чыстае сумленне і добрае, спагадлівае сэрца.

Мабыць, гэта праўда, **што** толькі чалавек, **які** сам любіць дзяцей, зможа навучыць сваіх выхаванцаў чалавечнасці, дабрыні і праўдзе! *(Паводле Я. Сіпакова)*

- Вызначце, да якой часціны мовы адносяцца выдзеленыя словы.

8. Прачытайце тэкст. Знайдзіце апісанні, растлумачце, якую ролю яны выконваюць.

Спішыце, расстаўляючы прапушчаныя знакі прыпынку.

Я — дома. Тут — мае карані пачатак мяне самога. Мой працяг. Тут жылі мае дзяды. Тут пасвіў статак касіў вяршыў стагі спускаў бярозавы сок араў сеяў баранаваў звозіў снапы малаціў мой бацька. ¹Я першы кінуў адвечны хлебаробскі занятак маіх продкаў. Яны прыходзілі і адыходзілі перадаючы з рук у рукі сваім наступнікам стары але лёгкі і ходкі плуг з люстэркам лемяха; да паловы зрэзаную і ўсё яшчэ вострую, як брытва, касу з выгладжаным да бляску касільнам; берасцяную каробку-сяўню ды цупкі малацьбітны цэп. Усе мае папярэднікі бралі гэта ў спадчыну як самы дарагі скарб. Я першы не ўзяў. Я разарваў доўгі спрадвечны ланцуг хлебаробскага племя... *(К. Цвірка)*

- Вызначце сэнсава-стылістычную ролю пяці першых сказаў тэксту.
- Зрабіце сінтаксічны разбор абазначанага лічбай сказа.
- Выпішыце словы, якія абазначаюць прылады сялянскай працы.

*** 9.** Запішыце тэкст, прыдумаўшы свой працяг. Падкрэсліце граматычныя асновы ў сказах уласнага тэксту. Абазначце апорныя сказы.

Чорная густая ноч злілася са стэпам. Звычайна такія ночы называюць глухімі. Над зямлёй навісла непрагляднае цяжкае неба. Не відаць, дзе канчаецца яно, а дзе пачынаецца зямля.

У такую ноч...

10. Прачытайце. Знайдзіце сказ, у якім выражана асноўная думка тэксту. Перакладзіце тэкст на беларускую мову і запішыце. Пры спісванні пастаўце галоўны па сэнсе сказ першым. Скажыце, як змянілася яго сэнсава-граматычная роля ў тэксце.

Не только идеи, понятия, но и картины самые сложные, самых тончайших оттенков я могу передать словами. Полу-

чається так, як будто бы в человеческом мозгу есть какие-то тысячи, может быть, миллионы клавиш, и человек, говорящий словами, как будто невидимыми пальцами играет на этой клавиатуре мозга, и в голове воспринимающего возникает та же самая симфония.

Вот такая сложная штука язык. Язык — это есть высшая культура человечества. (*А. Толстой*)

- Растлумачце знакі прыпынку ў перакладзеным тэксце.
- Падкрэсліце службовыя часціны мовы, вызначце, якую сэнсава-граматычную ролю яны выконваюць у тэксце.

11. Прачытайце ўрывак з тэксту, вызначце яго тэму і мэтанакіраванасць. Прыдумайце пачатак і канец, дайце заглавак новаму тэксту. Запішыце.

Людзі прыйшлі сюды, каб ушанаваць памяць свайго вялікага песняра. Летні вечар выдаўся надзвычай прыгожым. Толькі што зайшло сонца. З-за густых ліп паказаўся круглы мясячык. Было ціха і цёпла, але паветра ўжо дыхала свежасцю і спакоем. Граў гармонік. Хлопцы і дзяўчаты спявалі, жартавалі, перакідваліся словамі і думкамі. Але відаць было, што ўсе нечага чакаюць. Нарэшце з боку шашы паказаўся пасажырскі аўтобус... (*ЛіМ*)

- Вызначце, да якой часціны мовы адносіцца слова *летні*. Абазначце ў ім суфікс. Прыдумайце пяць слоў, у якіх суфікс мае такое ж сэнсава-граматычнае значэнне.

12. Прачытайце, знайдзіце апісанні. Вызначце, якімі прыёмамі апісання карыстаецца аўтар. Складзіце план тэксту.

Прыгожай была Іллюкова Надзя. Нарадзілася яна ў працавітай сям’і. У дзяцінстве бесклапотнай дзяўчынкай пасвіла гусей. Як крыху паднялася — пагнала за акаліцу свіней. Бялая, вастраносая, з блакітнымі, як васількі ці тыя праскі-прамяні, вачыма і звонкім, як званочак, голасам, яна ўжо ў дзіцячыя гады была прывабная. У шаснаццаць гадоў зрабілася сапраўднай прыгажуняй.

Цёплымі летнімі вечарамі каля Іллюковых збіралася моладзь. Пад трыма ліпамі, што раслі блізка адна ля адной, стаяла лаўка. Седзячы на гэтай лаўцы, расцягваў мяхі гармоніка вясковы музыкант Дзёмка. Тут звінелі дзявочыя пес-

ні, вадзіліся карагоды. Вядома, не лаўка прыцягвала да сябе моладзь, а дачка гаспадароў Надзька. З усімі яна была аднолькава ветлівая, з кожным магла патанцаваць, перакінуцца жартам ці прайсціся пад руку.

Такой Надзька была і ў семнаццаць год, і ў восемнаццаць... *(Паводле І. Сіняўскага)*

- Напішыце характарыстыку на чалавека, якога вы найбольш паважаеце.

13. Напішыце невялікае апавяданне. Дайце яму заглавак. Пачаткам зрабіце адзін са сказаў: 1. *Быў пачатак верасня.* 2. *Мінск — адзін з самых старажытных гарадоў Беларусі.* 3. *Сонца ўжо схавалася за зубчатаю сцяною ліп.*

- Зрабіце марфалагічны разбор слоў першага сказа свайго апавядання.

СЛОВА, СЛОВАЗЛУЧЭННЕ, СКАЗ ЯК АСНОЎНЫЯ МОЎНЫЯ АДЗІНкі

§ 3. СЛОВА, СЛОВАЗЛУЧЭННЕ

14. Прачытайце тэкст і дайце заглавак. Вызначце яго мэтанакіраванасць.

Спішыце, расстаўляючы прапушчаныя знакі прыпынку. Абгрунтуйце свой выбар.

Безліч паданняў легенд казак песень прыпевак прыказак прымавак загадак на працягу многіх стагоддзяў створана намаганнямі вялікіх калектываў людзей і нават цэлых пакаленняў, якія спрадвеку жывуць на той ці іншай тэрыторыі нашай краіны. Гэтыя творы спачатку доўгі час пераходзілі ад аднаго чалавека да другога з аднаго пакалення ў другое ў вуснай перадачы а толькі потым трапілі ў кнігі. ¹Зараз яны жывуць сярод людзей прыносяць асалоду дапамагаюць пазнаваць любіць і шанаваць свет. Гэтыя творы бесперапынна апрацоўваюцца і ўдасканальваюцца падобна таму, як мора і ноччу і днём нястомна шліфуе прыбярэжнае каменне. *(«Беларускі фальклор. Хрэстаматыя»)*

- Выпішыце выдзеленыя ў тэксце словы. Прачытайце пра іх артыкулы ў тлумачальным слоўніку. Раскажыце пра іх лексічнае значэнне.

- Зрабіце сінтаксічны разбор абазначанага лічбай сказа.

15. Утварыце словазлучэнні са словамі *легенда, казка, песня*. Складзіце з імі сказы.

● Што вы ведаеце пра словазлучэнне, чым яно адрозніваецца ад сказа?

16. Складзіце шэсць сказаў са словам *браць*, каб у кожным сказе яно ўжывалася з новым значэннем. Карыстайцеся тлумачальным слоўнікам беларускай мовы.

17. Падбярыце сінонімы да слоў *урачыста, імкліва, ціха*. (Пры неабходнасці карыстайцеся тлумачальным слоўнікам беларускай мовы.) Складзіце і запішыце сказы, каб прапанаваныя словы ўжываліся ў розных значэннях. Абазначце, якую сінтаксічную ролю выконваюць дадзеныя словы ў вашых сказах.

* 18. З прыведзенымі ніжэй словамі і словазлучэннямі ўтварыце сказы і напішыце невялікае апавяданне ў мастацкім стылі.

Вёска, вырай, журавы, восень, неба, сонца; спелае ячменнае поле, густы паўночны вецер, цяжкія свінцовыя хмары.

● Успомніце, чым мастацкі стыль адрозніваецца ад іншых стыляў мовы.

19. Прачытайце тэкст, падзяліце на сказы. Спішыце, расстаўляючы знакі прыпынку. Падкрэсліце граматычныя асновы.

ПАЧАТАК ВЯСНЫ

Прыгрэла веснавое сонца закукавала шэрая зязюля смаю-жывіцай запахлі стромкія хвоі ў цёмным бары маладыя пышкі на елках пачырванелі заіскрыліся як у пеўняў грабенчыкі вясёлыя іскрынкі ўпалі на траву падскочыла ад радасці трава ў траве засінені зачырванелі прыгожыя лугавыя краскі цеплынёю мядовым водарам яны дыхнулі мне ў твар вось так і пачалася вясна з шэрай зязюлі з яе самотнага голасу з чырвоных маладых яловых шышак з вясёлых лугавых красак. (Паводле А. Бялёвіча)

● Выпішыце словазлучэнні, у якіх галоўным словам з'яўляецца назоўнік, а залежным — прыметнік. Пабудуйце іх схемы. Раскажыце аб граматычнай сувязі ў такіх словазлучэннях.

20. Прачытайце словазлучэнні. Абазначце ў іх галоўнае і залежнае словы. Адкажыце, да якіх часцін мовы яны адносяцца.

Прыгожая мясціна, святочны дзень, прыезд сястры, падрыхтаваць урок, збіраць ягады, блукаць па лесе, здольнасць маляваць, вельмі шанаваць, ехаць здалёку, глядзець услед, позна ноччу, слухаць музыку, вельмі карысны, пяты ўрок, добра плаваць, шчыра смяяцца.

● Вусна вызначце спосаб сувязі слоў і сінтаксічныя адносіны ў словазлучэннях.

● Развіце і запішыце словазлучэнні: *прыгожая мясціна, збіраць ягады, блукаць па лесе, глядзець услед, вельмі карысны, шчыра смяяцца.*

21. Развіце словазлучэнні: *сельскагаспадарчая прамысловасць, дабраякасная праца, высокаадукаваны хлопец, высакародны ўчынак, жыццяздольны арганізм.* Запішыце іх, абазначце галоўныя словы, залежныя падкрэсліце. Вызначце, да якіх часцін мовы яны адносяцца. Растлумачце правапіс. Складзіце са словазлучэннямі сказы.

У з о р: *Сельскагаспадарчая прамысловасць — перадавая сучасная высокаразвітая сельскагаспадарчая прамысловасць. Перадавая сучасная высокаразвітая сельскагаспадарчая прамысловасць дазволіла нашай рэспубліцы выйсці на новыя рубяжы.*

22. Прачытайце тэкст. Дайце яму загалавак. Спішыце, расстаўляючы знакі прыпынку.

Чатырнаццатага жніўня чапляючыся крыллем за нізкія хмары над самым Жыцькавам ляцелі ў вырай журавы.

Колькі дзён перад гэтым не зважаючы на блізкую восень моцна грэла і пякло паніжэлае ў небе сонца. У пыльнай і ломкай высушанай да звону цішыні было чуваць як шапоча вусатым коласам спалавелае ячменнае поле. Потым з поўначы аднекуль з-пад Азярычына падзьмуў густы і стылы восеньскі вецер. Неяк адразу папаўзлі кудзелістыя нізкія і хоць пакуль што яшчэ без дажджу але цяжкія ўжо хмары. Яны як рыба на нераст імкліва цягнулі самі сябе волакам з-за бору аж раздзіраючы аб вершаліны свае набраклыя вільгаццю грывы.

Але дажджу пакуль не было. *(Паводле Я. Сіпакова)*

● Падкрэсліце словы, ужытыя ў пераносным значэнні. Вызначце, да якой часціны мовы адносяцца, зрабіце марфемны разбор слоў.

*** 23.** Развіце словазлучэнні, а затым складзіце з імі сказы на тэму «Ранняя восень». Аб'яднайце сказы ў тэкст.

Пагодлівая восень, яснае неба, медзяны́ бор, урачыстая цішыня, ячменнае поле, паніжэлае сонца.

§ 4. СКАЗ

► **24.** Прачытайце тэкст, вызначце яго стыль. Выпішыце словы і словазлучэнні, што называюць навуковыя сінтаксічныя паняцці.

Сказ з'яўляецца асноўнай сінтаксічнай адзінкай. Ён прызначаны для перадачы і ўспрымання паведамлення. У адрозненне ад словазлучэння сказ мае граматычную аснову, якая складаецца з двух галоўных членаў (дзеяніка і выказніка) або аднаго з іх.

Па мэце, якая вырашаецца ў ходзе маўлення, сказы падзяляюцца на апавядальныя, пыталыя і пабуджальныя. Па адносінах да выказвання — на клічныя і няклічныя. Па будове — на простыя і складаныя.

Усякі сказ, незалежна ад таго, просты ён ці складаны, з'яўляецца цэласным сэнсава-граматычным адзінствам. Словы ў простых сказах і часткі ў складаных знаходзяцца паміж сабой у сэнсавых і граматычных узаемаадносінах. Гэтыя ўзаемаадносіны ў граматыцы называюць сінтаксічнай сувяззю.

У групе простых сказаў выдзяляюць аднасастаўныя і двухсастаўныя; неразвітыя і развітыя; поўныя і няпоўныя. Ёсць таксама сказы ўскладненай будовы. Да іх адносяцца сказы са звароткамі, пабочнымі словамі і сказамі, а таксама сказы з аднароднымі і адасобленымі членамі.

У вуснай мове сказы афармляюцца інтанацыяй, у пісьмовай — знакамі прыпынку. Кожны новы сказ пачынаецца з вялікай літары.

● Падрыхтуйцеся і адкажыце на пытанні:

Чаму сказ называюць асноўнай сінтаксічнай адзінкай?

Як сказы падзяляюцца па мэце выказвання?

Як можна падзяліць сказы паводле іх будовы?

Як звязаны паміж сабой словы ў простых сказах і часткі ў складаных? Як вы гэта разумееце? Якую сувязь называюць сінтаксічнай сувяззю?

25. Прачытайце тэкст. Вызначце межы сказаў. Спішыце, расстаўляючы знакі прыпынку. Падкрэсліце граматычныя асновы.

Зрабіце марфалагічны разбор слоў, якія выконваюць ролю дзейніка і выказніка.

Я нетаропка ішоў узбоч дарогі сонца ўжо хілілася да вечара скрозь у зарасніках было ажно чырвона ад мухамораў сярод гэтай чырвані я не адразу ўбачыў вялікі падасінавік поўны стройны быццам выліты з медзі ён стаяў каля тоўстай бярозы ганарліва падняўшы круглую як талерка галаву я асцярожна вырваў грыб.

Мой сябар Макар Змітравіч хоць і жыве каля лесу але ніколі ў яго не ходзіць і канешне ён такому прыгажуну здзівіцца не менш за мяне. *(М. Парахневіч)*

● Знайдзіце ў тэксце апісанне. Вызначце, якім моўным прыёмам карыстаецца аўтар. Падрыхтуйце тэкст-апісанне ляснога дрэва, лясной птушкі, свойскай жывёліны, хатняй рэчы (на выбар).

26. Прачытайце прыведзеныя ніжэй прыклады. Вызначце стыль. Назавіце тыпы сказаў па мэце выказвання. Абгрунтуйце сваю думку.

I. На небе ўставала далёкая ранішняя яснасць. Неяк зашарэла, запалавела ноч. Зоркі былі відны высока і рэдка. Цяплом і спакоем дыхала зямля. *(А. Жук)*

II. Аб чым гавораць летнія грамы?

Якую будзяць рэчаіснасць? *(В. Варба)*

III. Колькі дум задумана цікавых!

Колькі спраў чакае рук і сэрца! *(К. Буйло)*

IV. Пакіньце на беразе смутак і жаль!

Песню бярыце з сабою! *(Н. Гілевіч)*

§ 5. ДВУХСАСТАЎНЫЯ СКАЗЫ

27. Прачытайце. Вызначце стыль і тып тэксту. Абгрунтуйце сваё меркаванне. Спішыце. Падкрэсліце галоўныя і даданыя члены сказа. Назавіце, якімі часцінамі мовы яны выражаны.

У Ліпаўцы цвілі сады.

Быццам аблітыя малаком стаялі вішні, грушы і яблыні. Неяк адразу ўкрылася белай хусткай чаромха. Праз дзень-два паказала сметанковага колеру гронкі рабіна. А сліва ажно пенілася ад цвету. З прысад на вуліцу матылямі ляцелі пахучыя пялёсткі.

На ўзмежках цвілі валошкі. Уздоўж невялікай рачулки рассыпаліся адуванчыкі і рамонкі. Кожную раніцу кветкі запальвалі свае ліхтарыкі і свяцілі амаль да вечара.

Выкінула на свет сваё мягкае лісце ліпа. Не адставалі бярэзіны, таполі, клёны. Укрытыя маладым лісцем дрэвы аздаблялі ўсё паселішча. Яно было як у аксамітным вянку.
(*Я. Пархута*)

► **28.** Прачытайце тэкст. Вызначце яго стыль і мэтанакіраванасць. Пастаўце пытанні да тэксту. Падрыхтуйцеся і перакажыце змест.

У залежнасці ад саставу і формы граматычнай асновы простыя сказы падзяляюцца на двухсастаўныя і аднасастаўныя. У двухсастаўных сказах два галоўныя члены: дзейнік і выказнік. У аднасастаўных ролю граматычнай асновы выконвае адзін галоўны член, які можа ўжывацца або ў форме выказніка, або ў форме дзейніка. Сказы, якія маюць у сваім саставе толькі граматычную аснову, называюцца неразвітымі. Напрыклад: *Хлопчык чытае. Змяркаецца. Ноч. Цішыня.*

¹Пры кожным галоўным члене могуць быць паясняльныя словы. Іх называюць даданымі членамі сказа. Сказ, у якім ёсць даданыя члены, называецца развітым.

Па значэнні і сінтаксічнай ролі ў сказе даданыя члены падзяляюцца на дапаўненне, азначэнне, акалічнасць: *Хлопчык чытае газету. Старанны хлопчык чытае. Хлопчык чытае хараша.*

Асобны тып азначэння, выражанага назоўнікам, які звычайна дадаецца да азначаемага слова ў склоне і ліку, называецца прыдаткам: *Казку-песню дзён сучасных аклікае далячынь.* (Я. П.)

У нашай мове найбольш пашыраны такія простыя сказы, у якіх выказнік выражаецца асабовай формай дзеяслова, а дзейнік — назоўнікам у назоўным склоне або іншай часцінай мовы, што выконвае яго ролю: *Прыйшоў жаданы час спаткання.* (К-с) *Мы чулі першы смех дзіцячы і промні бачылі ў вачах.* (Бр.)

- Дайце азначэнне галоўнага ці даданага члена сказа.
- Зрабіце сінтаксічны разбор абазначанага лічбай сказа. Пабудуйце яго схему.
- Падкрэсліце словазлучэнні, якія з'яўляюцца назвамі лінгвістычных паняццяў. Растлумачце значэнне слова *лінгвістыка*.

29. Неразвітыя сказы зрабіце развітымі. Утвораныя сказы размясціце так, каб атрымаўся тэкст. Дайце загалолак тэксту. Запішыце.

1. Зазелянела траўка. 2. Прыгрэла сонейка. 3. Заблішчэла вада. 4. Загаманілі ручайкі. 5. Пачарнеў снег. 6. Заспявалі птушкі.

30. Прачытайце тэкст і дайце яму загалолак. Спішыце. Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку. Вызначце стыль і тып тэксту.

З наступленнем восені ночы **сталі даўжэйшыя**. Калі не было дажджу, Зіна выходзіла падыхаць свежым паветрам. Не раз яна чула песню пра **зорку Венеру**. Дзе яна, гэтая зорка? Неба цёмнае, густое, калі і **праб'ецца часам**, дык толькі адна маленькая зорачка, і тая невыразная, халодная. Мо гэта і ёсць зорка Венера? А хто цяпер, апрача Зіны, глядзіць на яе? Васіль? Але ж дзе ён, той Васіль? У лагеры? На волі? Прыбіўся да сваіх? Знайшоў партызан? Не раскажа аб гэтым ніякая зорка Венера... *(Р. Няхай)*

● Растлумачце напісанне выдзеленых спалучэнняў слоў. Вызначце, да якіх часцін мовы яны адносяцца, якімі членамі сказа з'яўляюцца.

● Выпішыце з іншага мастацкага тэксту сказ са спалучэннем *зорка Венера*. Як называюцца такія спалучэнні ў граматыцы? Запішыце пяць такіх спалучэнняў.

§ 6. АДНАСАСТАЎНЫЯ СКАЗЫ

31. Перабудуйце двухсастаўныя сказы ў аднасастаўныя безасабовыя. Запішыце.

1. Мы адпачываем весела. 2. Кацярына не спіць. 3. Міхась нездаровы. 4. Алеся хоча стаць аграномам. 5. Хлопцы вераць у справядлівасць. 6. Антось хоча заняць першае месца па шахматах.

● Параўнайце аднасастаўныя безасабовыя сказы з двухсастаўнымі, скажыце, як змяніўся іх сэнс.

● Падкрэсліце граматычныя асновы ў безасабовых сказах. Чаму гэтыя сказы так называюцца?

32. Прачытайце. Вызначце стыль тэксту. Назавіце прыметы гэтага стылю. Растлумачце знакі прыпынку.

КЛЁНЫ КАЛЯ ДОМА

Здаецца, яшчэ нядаўна праводзілі бацькі ў армію свайго першынца Сяргея.

— Пасадзі каля дома клёнік, — сказаў тады бацька сыну.

Пасля пайшоў у войска Лявон. За ім — Дзяніс. Яшчэ праз два гады — Міхась. Кожны з іх у дзень праводзін садзіў па клёніку каля роднага дома.

Нарэшце настаў час ісці на службу самаму малодшаму з братоў — Мікалаю. Побач з чатырма клёнамі пацягнуўся да свету пяты.

Час ішоў. Старэйшы Сяргей застаўся на службе ў арміі. Лявон пайшоў у геалагі. Дзяніса паклікалі марскія прасторы. Міхась вярнуўся ў родную вёску і стаў заатэхнікам. Мікалай пакуль заканчвае службу.

Раскідаў лёс братоў па свеце, але ўсе яны быццам і не аддаляліся ад роднага парога. Стаяць побач пасаджаныя імі клёны, то ўзнёсла, то зусім ціха шапочуць кронамі. І пад зорным небам, і ў час узыходу сонца вядуць зразумелую толькі ім размову з бацькамі, з пакінутымі ў вёсцы аднагодкамі, сябрамі. *(Паводле А. Альфяровіча)*

- Растлумачце сэнс выдзеленага сказа.
- Знайдзіце няпоўныя сказы, вызначце іх сэнсава-стылістычную ролю ў тэксте.

33. Прачытайце верш. Назавіце тыпы і віды сказаў.

Маленства. Лес.
Галіны дрэў у восеньскай красе...
Ты чуеш маці сумны спеў —
Яна грыбы нясе.

А. Куляшоў

- * Перабудуйце сказы і іх часткі так, каб яны набылі новае граматычнае і сэнсавое значэнне.

34. Спішыце. Вызначце тыпы і віды сказаў. Знайдзіце сказы, якія маюць аднолькавае граматычнае значэнне. Вызначце, чым яны адрозніваюцца.

Птушкі.	Ці не рана?
Птушкі заспявалі.	Танкастволыя таполі
Птушкі свішчуць.	Яшчэ лісцем не прыбраны.
	<i>Г. Джагараў</i>

§ 7. СКАЗЫ З АДНАРОДНЫМІ ЧЛЕНАМІ

35. Прачытайце верш. Запішыце яго па памяці. Растлумачце знакі прыпынку. Абазначце сказы з аднароднымі членамі. Пабудуйце схемы сказаў.

У БАРЫ

На дзіва буйныя паспелі суніцы —
Спякотнага шчодрога лета дары.
Гаючым настоем чабра і жывіцы
Так пахне ў ліпнёвым прагрэтым бары.
І цэлы блакіт сёння гэткі глыбокі.
І гэтак ціхутка паветра звініць.
І вусны твае, і гарачыя шчокі
Так сонцам прапахлі і сокам суніц.

А. Зарыцкі

* Выпішыце словазлучэнні з прыметнікамі. Вызначце іх сінтаксічную і сэнсаву-стылістычную ролю ў тэксе. Раскажыце пра сродкі граматычнай сувязі прыметнікаў з назоўнікамі.

36. Прачытайце. Выпішыце сказы з аднароднымі членамі, растлумачце ў іх знакі прыпынку. Падкрэсліце аднародныя члены.

Пачынаўся сакавік. Вышэйшым стала неба над вёскай, і хмары так ужо не чапляліся сваім раскіданым касмылём за вершаліны недалёкага лесу. Больш настойліва і шчодро прадзіралася праз воўну хмар сонца. Яно лапчыла, адагравала ранніх шпакоў на яблынях і грушах смалякоўскага саду. Па ўсім бачылася, што вясна будзе ранняя. Паласкаліся, вымываліся ў ручаінах талага снегу сініцы, неўгамонна па полуднях чвыркаталі вераб'і на электрычным дроце слупоў.

Вербалоззе збоч дарог і меліярацыйных каналаў павыпускала на божы свет пульхныя коцікі. Дакранешся да іх рукою — і пальцы, далонь улоўліваюць ледзь адчувальную цеплыню. Яна расплываецца па ўсім целе, ахутвае зморожаную зімой душу воблакам майскіх водараў ад чаромхі і бэзу, квецені яблынь, груш і вішань. (А. Казлоў)

* Вызначце ў гэксце сказы: спачатку тыя, што выражаюць асноўны сэнс паведамлення, затым тыя, што яго пашыраюць.

● Знайдзіце ў гэксце апісанне. Што апісвае аўтар і якім прыёмам карыстаецца? Якія яшчэ вы ведаеце прыёмы апісання?

37. Прачытайце тэкст. Скажыце, якое ўражанне засталася ў пісьменніка ад дзяцінства і роднага горада. Што вы ведаеце пра гэтага пісьменніка?

Я І ГОРАД МАЙГО ДЗЯЦІНСТВА

Я нарадзіўся 26 лістапада 1930 года ў горадзе Оршы Віцебскай вобласці. Тады гэта быў маленькі гарадок. Зялёныя вуліцы. Рэшткі валоў замчышча. Гудкі далёкіх цягнікоў і блізкіх параходаў (чыгунка і аўтобусы яшчэ не забілі раку). Дубовыя лясы на берагах і ліпы на вуліцах. Недалёкія парогі. І вядома, сотні крыніц на берагах і нашы песні. І перш за ўсё кнігі. Кніг у доме было мноства: і рэшткі дзедавай бібліятэкі, і кнігі бацькоў, і свае. Пісаць (а спачатку «бубніць») вершы пачаў год у шэсць, але, на шчасце, хутка кінуў гэты занятак. Трохі пазней спрабаваў пісаць аповяданні, прычым абавязкова іх ілюстраваў. Увогуле, усё гэта было разнавіднасцю дзіцячай гульні. Таленты выяўляў разнастайныя: і маляваў, і ў музычную школу хадзіў. Але ўсе гэтыя таленты прайшлі хутка. *(Паводле У. Караткевіча)*

● Назавіце сказы, у якіх пастаўлена двукроп'е, растлумачце пастаўку гэтага знака прыпынку.

* Падрыхтуйцеся і напішыце невялікае аповяданне на тэму «Любімае месца майго дзяцінства».

38. Прачытайце тэкст, вызначце яго стыль і тып. Перакладзіце тэкст на беларускую мову і запішыце.

Сложна и многообразна история трех восточнославянских народов, вышедших из одного корня древнерусской народности: русских, украинцев, белорусов. Но у них была одна общая черта: непреодолимое стремление к единению, к сплоченности для совместной борьбы против многочисленных вторжений извне. Вся история этих трех единокровных народов полна борьбы за свое единство, за свои земли, за независимость. Несметные орды и полчища чужеземных захват-

чиков нашли себе могилы в наших землях. Совместная борьба укрепила узы братства, сплотила наши народы. *(По Якубу Коласу)*

- У перакладзеным тэксце абазначце сказы з аднароднымі членамі, растлумачце знакі прыпынку.

- Вызначце, якімі членамі сказа з'яўляюцца аднародныя члены і чым яны выражаны.

§ 8. СКАЗЫ З АДАСОБЛЕНЫМІ ЧЛЕНАМІ

39. Прачытайце. Вызначце стыль і тып тэксту. Дайце яму загалавак. Падрыхтуйцеся і раскажыце пра падзеі так, быццам яны адбыліся з вашым сябрам. Запішыце дадзены тэкст. Расстаўце і растлумачце знакі прыпынку.

Я выскачыў з цягніка на сваёй станцыі Камунары з лёгкім чамаданчыкам у руках. У ім — мой небагаты скарб канспекты лекцый па літаратуры ды салатавая віс্কозная сарочка купленая на ганарар за допісы ў «Чырвоную змену».

Стаяў жнівеньскі надвячорак. Патыхнула нечым знаёмым. Нібы віталі мяне і гэты белы дамок станцыі ў зеляніне і прыдарожныя платы і дарога зацярушаная свежым сенам.

З другога боку станцыі паўз агароджу тоўпілася чародка падвод. Да іх спяшаліся пасажыры з цягніка.

Бацька стаяў ля фурманкі запрэжанай у пару гнядых. Абрануты ў выцвілую на плячах картовую сарочку і чорныя штаны-суконнікі ён выцягваў жылістую шыю і зіркаў вакол шукаючы вачамі канечне ж мяне. Убачыўшы я ледзь не заплакаў смяшліва жмурачыся бы ад сонца якое ўжо садзілася ў недалёкіх местачковых прысадах. *(Паводле С. Кухарава)*

- Зрабіце сінтаксічны разбор першых двух сказаў. Вызначце, што агульнае ў гэтых сказах і чым яны адрозніваюцца.

- Знайдзіце сказы з адасобленымі членамі; пабудуйце іх схемы.

*** 40.** Скараціце тэкст шляхам спрашчэння будовы сказаў і запішыце.

Прыйшла даспелая пажоўклая восень. У вырай на крылах панеслі журавы бабіна лета. У яго белае павуцінне забытаўся адзін жораў. Ён, мусіць, быў вельмі стары і слабы, а таму не мог плысці ў жураўліным шнурочку.

Прынёс я птушку дамоў і пусціў у садзік, агароджаны тынам. Паставіў там два карытцы: адно для яды, другое для вады...

Карміў я свайго жорава хлебнымі крошкамі, аўсом, просам, грэчкаю. Ён вельмі любіў грэчку. Авёс і хлебныя крошкі фанабэрысты птах дазваляў падзяўбаць курам і залацістаму пеўню з чырвоным, як ружа, грабянём, а да грэчкі іх не падпускаў.

Не спадабалася гэта задзірыстаму пеўню. Ён аднойчы нават наскочыў на жорава, а той дзеўбануў яго ў грэбень так моцна, што грэбень яшчэ больш пачырванеў, а пасля пачарнеў і абваў.

З гэтага часу павадыром курэй стаў жораў. Неўзабаве пацяплела і добра прыгрэла сонца. Жораў вадзіў курэй на прыгуменне, а пасаромлены певень валокся збоку, баяўся далучыцца да чародкі.

А як прыляцелі, заспявалі ў небе жаваранкі, павесялеў і жораў. Але сам ён не спяшаўся ўзлятаць у неба. Я думаў, што птах забыўся пра сваё жыццё на журавіным балоце ці лятаць развучыўся. Але аднойчы, пачуўшы вясновую песню сваіх сяброў, птах насцярожыўся, прабег па двары, узмахнуў крыламі, лёгка ўзляцеў і паплыў на любімае балота.
(А. Бялевіч)

41. Прачытайце. Скажыце, чаму пісьменнік называе праўду самым цяжкім крыжам на свеце. Успомніце легенду, на аснове якой напісаны тэкст.

Спішыце, расстаўце і растлумачце знакі прыпынку. Падкрэсліце граматычныя асновы ў сказах.

САМЫ ЦЯЖКІ НА СВЕЦЕ КРЫЖ

Праўда самы цяжкі на свеце крыж. Не кожнаму стае сілы несці яго праз усё сваё жыццё. Колькі светлых душ адмаўлялася яго несці спасылаючыся на бессэнсоўнасць намаганняў і гэтым самым апраўдваючы сваю духоўную немац. Колькі людзей гэты крыж прыгнуў да зямлі колькі раструшчыў а колькі скідалі яго з плячэй на паўдарозе? І мабыць толькі адзінкі ўпарта праз пакуты і боль знявагу і прыніжэнне ад тых жа дзеля каго і нясецца гэты крыж, крок за

крокам, крывянячы ногі і душы, падымаюцца ўсё вышэй і вышэй. Падымаюцца загадзя ведаючы што нясучь свой уласны крыж на сваю ўласную галгофу.

Не бывае рознай праўды — рознай бывае хлусня. Зменлівая і здольная мяняць сваю скульптуру ў адпаведнасці са зменлівымі ўмовамі. (*А. Дудараў*)

● Растлумачце значэнне слоў *скульптура, галгофа*. (Пры неабходнасці карыстайцеся тлумачальным слоўнікам.)

42. Прачытайце. Вызначце стыль і тып тэксту.

Выпішыце назвы тых прадметаў і з’яў, пра якія паведамляецца ў тэксце, разам са словамі, што іх характарызуюць.

ПЕРАД НАВАЛЬНІЦАЙ

У сонечнай далечыні на шырокіх і роўных, як стол, слупкіх палетках палавела жыта. Ад спякоты пабялелі, вылінялі пяшчотныя і халаднавата-мяккія пялёсткі валошкі на ўзмежках і пры дарогах. Мроілася разагрэтае сонцам паветра і нібыта цякло да жытнёвага небакраю. А адтуль чорным крылом разгортвалася навальніца. І перад ёю ўсё заціхала, неак паспешна, быццам захопленае знянацку, нават паменшалі хвалі на тугаватай роўнядзі калосся і нідзе ні душы. Толькі светлы палетак і пацямнелая дымчыня, як з пясчанага берага, глядзіць на цёмнае мора. І перад навальніцаю ўсё на зямлі быццам паменшылася, і нават вёска здалася маленькай, нібы глядзіш на яе з вышыні, з гэтага магутнага чорнага навальнічнага крыла. (*А. Жук*)

● Знайдзіце сказы з адасобленымі членамі, растлумачце знакі прыпынку.

§ 9. СКАЗЫ СА ЗВАРОТКАМІ, ПАБОЧНЫМІ СЛОВАМІ І СКАЗАМІ

43. Прачытайце сказы, захоўваючы патрэбную інтанацыю. Спішыце, падкрэсліце звароткі, выдзеліце іх знакамі прыпынку. Вызначце, чым выражаны звароткі.

1. Добры дзень суседзі будзем век сябрамі. (*Панч.*) 2. Ад плошчаў да лісточка на вярбе мы зноў цябе стварылі родны

горад. (Панч.) 3. Дзень добры сястра дарагая дзень добры сябры і браты. (Грах.) 4. Дзень добры гасцінныя вёскі і пушчы і Нёман сівы. (Грах.) 5. Ах дружа-клён цябе я зноў успомніў. (П. Тр.) 6. Краіна родная прымі ж маё вітанне, прымі мой зорны спеў далёкая сястра! (П. Тр.) 7. Сад мой сад зялёны мой ты адзін аберагаў тут наш спакой. (А. Б.) 8. Гуляйце вейце снежныя вятры ад ранняй да вячэрняе пары. (М. Т.) 9. Чуеш вецер веснавы шалёны я цябе не выпушчу з грудзей. (Бур.) 10. І вось я прыйшоў да цябе раз-вітацца мой кут незабыўны мой горад прыветны. (Бур.)

44. Прачытайце верш А. Вярцінскага. Вызначце ў ім звароткі. Як называецца паэтычны прыём, выкарыстаны аўтарам?

Вялікія светлыя будынкi!..
Вы — нібы светлых людзей абдымкі.
Вітаю цябе, канцэртная зала!
Ты многа сэрцу майму сказала.
Убачу вас, тэатральныя люстры,
і шэпчуць штосьці мае вусны.
Дзень добры, брат мой, кінематограф!
Ты сам не ведаеш, як ты мне дораг!..
Вялікія светлыя памяшканні!
Прыміце мой боль, мае шуканні.

45. Прачытайце сказы. Знайдзіце звароткі, вызначце іх структуру і месца ў сказе. Выпішыце прыклады ў наступным парадку: звароткі, якія стаяць у пачатку сказа, у сярэдзіне сказа, у канцы сказа. Расстаўце знакі прыпынку.

1. Не ляціце рукі ў вырай нада мной кружыце шчыра. (Сін.) 2. Бор шумны бор грозны вяшчун наш зялёны гамоніш вячыста сівой галавой. (Бр.) 3. Ты шмат расказаў бы мне друг старажытны пра даўнія думы пра даўнія справы. (Бур.) 4. Я зноўку прыйшоў да цябе пакланіцца мой даўні знаёмы мой кут незабыўны. (Бур.) 5. О брат зямлі будзь радасны і юны! (Вярц.) 6. Сястрыца любая сястрыца дарагая пішу сягоння ліст і шлю ўсім паклон. (П. Тр.) 7. Зашумі галлём сасоннік. (П. Тр.) 8. Мілая мая бабулечка родная мая мне так хораша з табой. Давай заўсёды будзем

разам. (Я. В.) 9. Ой вы гусі мае гусі што паснулі на вадзе? (Нар. песня) 10. Не спяшайся галубок лесам хадзіць. У лесе трэба глядзець слухаць і думаць. (П. М.)

46. Выпішыце з твораў мастацкай літаратуры 3—5 (на выбар) развітых простых сказаў са звароткам. Адкажыце, якую сэнсава-стылістычную ролю выконваюць звароткі; у тэкстах якога стылю яны часцей ужываюцца.

47. Прачытайце. Спішыце сказы, раскрываючы дужкі. Падкрэсліце пабочныя словы і сказы, вусна ўкажыце іх значэнне.

1. Відаць, гаспадар дуба-волата ўсё яшчэ (не)дзе лётаў. (Кул.) 2. Напэўна, малыя бусляняты, яшчэ бяскрылыя, бездапаможныя, абсталяваліся ў гняздзе. (Кул.) 3. На краі дзялянкі ўзвышаецца стары волат-дуб, магчыма, самы стары ў гэтым гаі. (Шам.) 4. На маю думку, вучыцца (ні)колі (не)позна. (Шам.) 5. Віця (не)узабаве налаўчыўся, набіў, як кажуць, руку і з работай пачаў упраўляцца хутка. (Сін.) 6. Дзівос на планеце, я знаю, багата. (А. Б.) 7. Ён навучыў, здаецца, гаварыць (на)беларуску нават кіпарысы. (Багд.) 8. На шчасце, (ня)добрая хмарнасць паміж бацькам і дзецмі праз (не)каторы час спакваля развеялася. (І. М.)

- Растлумачце правапіс **не (ня)** са словамі.
- Зрабіце сінтаксічны разбор 3, 5, 7-га сказаў.

48. Прачытайце прыклады і ўкажыце, дзе выдзеленыя словы з’яўляюцца пабочнымі, а дзе — членамі сказа. Спішыце сказы, расстаўляючы прапушчаныя знакі прыпынку. Падкрэсліце пабочныя словы і спалучэнні слоў.

1. **Здавалася** яшчэ не знала такое раніцы зямля. (Сін.) 2. **Здавалася** ты гераіню казкі **здавалася** ціхаю песняй заўжды. (Грах.) 3. Надвор’е сапсавалася **відаць** надоўга. (Хадк.) 4. На гэты раз вавёркі **не было відаць**. (Я. К.) 5. **Можа** гэта песня ў вячэрняй цішы над бацькоўскай хатай неба раскалыша. (К. Б.) 6. Сёстрам падабалася, што іх старэйшы брат **усё можа**. (Шам.) 7. Дождж **на наша шчасце** хутка перастаў. (Кул.) 8. Здаецца з усяе акругі сабраліся людзі паглядзець **на наша шчасце**. (Хадк.)

49. Прачытайце. Перакладзіце тэкст на беларускую мову і запішыце. Вызначце сказы, у якіх заключана галоўная думка аўтара.

Помните: человек должен быть всегда недоволен собой. Никогда не вините обстоятельства в своих неудачах, вините только себя. Не останавливайтесь. Не успокаивайтесь, не остывайте, не старейте душой. Не соблазняйтесь легкодоступными, мелкими радостями жизни за счет менее доступных больших радостей. Есть в жизни ближняя и есть дальняя перспективы. Никогда не довольствуйтесь ближней и всегда думайте о дальней. *(В. Ажаев)*

● Падкрэсліце словы, якія ў беларускай і рускай мовах маюць аднолькавае значэнне і блізкае гучанне, але адрозніваюцца будовай, вымаўленнем і напісаннем.

СКЛАДАНЫЯ СКАЗЫ: БУДОВА, ЗНАЧЭННЕ, УЖЫВАННЕ

§ 10. ПАНЯЦЦЕ ПРА СКЛАДАНЫ СКАЗ

50. Прачытайце. Спішыце, падкрэсліце граматычныя асновы. Вызначце, чым адрозніваюцца сказы другой (II) часткі ад сказаў першай (I) часткі.

Якую ролю ў мове выконваюць сказы? Растлумачце, што вы разумееце пад будовай сказа.

I. 1. Я зноў адчуў вясёлы пах палёў, спеў жаўранкаў і шэлест тапалёў. 2. Не раз прыходзіў я з далёкае дарогі паслухаць звон тваіх блакітных хваль, вады папіць, натруджаныя ногі абмыць і зноўку рушыцца ўдаль. 3. Усё вясна старанна палічыла, сонцам абагрэла кожны кут. (П. Панчанка)

II. 1. Сваёй любові шчодрыя дары мы аддаём, не ведаючы меры, і кожны дзень ва ўсе календары ўвойдзе датай мужнасці і веры. (Грах.) 2. Плыў грукат па каналах вузкіх вуліц, а сіверы паўночныя два дні і дзве начы са злосцю дзікай дзьмулі на яркія асеннія агні. (Панч.) 3. Іду я, дом свой аглядаю ды сам з сабою размаўляю, а на душы такі спакой! (К-с)

Сказ, які можна падзяліць на дзве ці больш сэнсава-граматычныя часткі, падобныя на простыя сказы, называецца складаным: *Туманы кружыліся над хатай, і дзяцінства чарадой гадоў паляцела воблакам стракатым маладых нярэстых галубоў.* (М. А.)

Колькі ў складаным сказе граматычных асноў, столькі і частак. Сказ, у якім больш за дзве граматычныя асновы, называецца складаным сказам з некалькімі сэнсава-граматычнымі часткамі: *Неба сеяла цяпло, цёплы дожджык церушыў, у думках радасна было, беглі песні ад душы.* (Куп.)

51. Прачытайце. Выпішыце складаныя сказы, падкрэсліце ў іх граматычныя асновы. Вызначце колькасць частак і іх межы.

Дыміцца жоўты мох, птушыны спеў замоўк,
І млеюць яшчаркі, зялёныя ад смагі...
Я цэлы дзень блукаў, стаміўся і знямог.
Прысеў і прагна п'ю ваду з паходнай флягі.

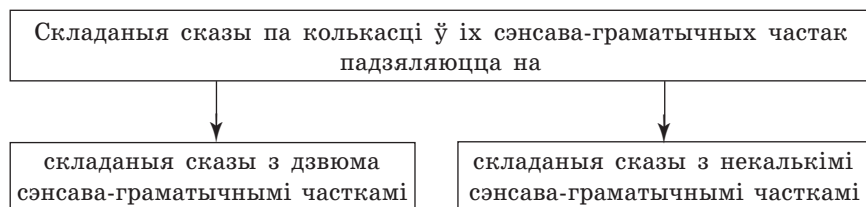
* * *

Вечар поле цемраю ахутае,
Цьмяны месяц прыплыве здалёк.
Загарыцца на маўклівым хутары
Ледзь прыкметнай зоркай аганёк.

П. Панчанка

● Назавіце граматычныя прыметы, уласцівыя простым сказам і сэнсава-граматычным часткам складаных сказаў. Знайдзіце складаны сказ з некалькімі сэнсава-граматычнымі часткамі.

52. Разгледзьце схему. На якія тыпы падзяляюцца складаныя сказы па колькасці ў іх сэнсава-граматычных частак? Складзіце па два сказы ў адпаведнасці са схемай.

53. Прачытайце тэкст. Выпішыце складаныя сказы ў наступным парадку: сказы, у якіх дзве сэнсава-граматычныя часткі; сказы, у якіх некалькі сэнсава-граматычных частак; абгрунтуйце свой падзел. Вызначце, якімі членамі сказа з'яўляюцца выдзеленыя словы.

МАЦНЕЙШЫ ЗА СОН

Усяслаў імчаўся праз ноч, праз маўклівую сінюю цемру. Чалавек дваццаць вершнікаў скачуць за ім. Вечер змеў з неба хмары, і адкрылася бясконцае блакітнае поле з безліччу зорак — залатых няшчасных вачэй. Неба глядзела ўніз, глядзела на прыціхлую зямлю, на морак глухіх лясоў, на чорныя люстраныя азёры, на бяздонныя балоты, на пясчаныя

выспы, **што** тырчалі між гэтых балот. Усюды панаваў сон. Ён заплюшчваў вочы, затыкаў вушы, расслабляў рукі, і цяжкі меч валіўся з учэпістай жорсткай далоні на траву. Сэрца чалавека і сэрца звера ў абдымках усемагутнай ночы рабілася цёплым слабым камячком, які нямоцнымі штуршкамі гнаў па жылах кроў. Спаў чалавек. Спаў мозг — князь цела, але палахлівымі прывідамі поўніўся гэты сон. І чалавек пачынаў крычаць, стагнаць, лапаў рукою наўкол сябе, шукаючы меч або кап'ё. «Куды імчацца гэтыя вершнікі? — думала неба, гледзячы на Усяслава і ягоных людзей. — Няўжо для сваёй мурашынай мітусні ім не хапае дня? Няўжо ёсць нешта лепшае, чым сон, спачатку зямны, часовы і кароткі, а потым вечны?»

Усяслаў імчаўся праз вецер. Ён з маленства любіў яго, любіў нябачнага крылатага асілка, **які** празрыстым халодным кулаком так можа стукнуць у грудзі, што займае дых. (*Л. Дайнека*)

- Растлумачце сэнс слова *морак* шляхам падбору сінонімаў.
- Вызначце ў тэксце сказы з элементамі разважання. Скажыце, якія пытанні хвалююць пісьменніка. Паспрабуйце даць на іх адказ, выкарыстоўваючы сказы з элементамі разважання.

54. Спішыце, расстаўляючы прапушчаныя знакі прыпынку. У складаных сказах падкрэсліце граматычныя асновы, абазначце межы частак.

Мірон і Віктар стараліся ісці ціха пільна прыглядаючыся навокал. За гэты невялічкі час, як яны апынуліся на востраве, прырода значна змянілася. Лісце на дрэвах распусцілася трава паднялася. Здавалася і птушак больш стала мацней разлягаліся па лесе іх галасы. Вось пінькае ліловагрудая зябка, вась заліваецца чорны дрозд, свішча жоўтая івалга, стукаюць дзятлы. Заварушыліся розныя казюлькі а ў цяньку ўжо пачуўся непрыемны звон камароў. Сям-там пераскакваюць з дрэва на дрэва вавёркі. (*Я. Майр*)

- Выпішыце з тэксту прыслоўі разам са словам, да якога яны адносяцца. Вызначце сінтаксічную ролю прыслоўяў.

Часткі складаных сказаў, як і словы ў простых сказах, знаходзяцца ў сэнсавых і граматычных узаемаадносінах. Гэтыя адносіны з'яўляюцца той сутнасцю, на аснове якой вызначаецца граматычнае значэнне складаных сказаў.

Пад граматычным значэннем складанага сказа разумеюць сэнсавыя адносіны, якія ўстанаўліваюцца паміж часткамі сказа: пералічэння (адначасовасць і паслядоўнасць), супастаўлення (супрацьпастаўлення), размеркавання (магчымасць аднаго факта ці з'явы з названых, чаргаванне падзей); аб'ектныя, азначальныя, акалічнасныя (прычынна-выніковыя, прасторавыя, часавыя і інш.). Сэнсава-граматычныя адносіны афармляюцца з дапамогай інтанацыі і злучнікаў ці толькі інтанацыі. Называюцца яны **сінтаксічнай сувяззю**. Напрыклад, сказ *Ды толькі сэрца нельга ашукаць, хоць ты майчыш, стрымаўшы хваляванне*. (Грах.) перадае ўступальныя адносіны, якія ўстанаўліваюцца з дапамогай інтанацыі і злучніка **хоць**, а сказ *Сёння ў полі трактарыст — заўтра ў арміі танкіст*. (Пр.) — супастаўляльныя. Адносіны складваюцца з дапамогай інтанацыі, па сэнсе, без удзелу злучнікаў.

55. Выпішыце складаныя сказы: спачатку тыя, у якіх сувязь частак афармляецца з дапамогай інтанацыі і злучнікаў, затым тыя, у якіх часткі аб'ядноўваюцца без удзелу злучнікаў.

Скажыце, што такое сінтаксічная сувязь.

СІМВАЛ ЖЫЦЦЯ

Міхал сядзеў доўга пад дубам. Блізка, цераз дарогу, раслі бярозы, цвіла чаромха, пахла зелянінаю, кветкамі. Сонца, што ўзнялося высакавата над вёскаю, шчодро асвятляла паляну і лес за ёю. Міхал ужо і адпачыў як след, а ўсё сядзеў. Ён успамінаў, як у вайну разам з Гарпінаю яны хаваліся ў гэтым лесе ад карнікаў. Лес бамбілі, ён гарэў, ад яго застаўся адны пеньчукі, абгарэлыя месцы ды акопы. Дуб выжыў. Ён амаль адзін узвышаўся тады тут. Міхал, калі наведваўся сюды, дык не даваў веры, што на гэтым месцы зноў будзе лес. А ён вырас, асабліва бярозкі. Яны дружна ўзняліся ў рост, маладой зелянінай буялі цэлыя бярозавыя зараснікі. (М. Лупсякоў)

● Абазначце межы частак у складаных сказах. Абгрунтуйце сваё меркаванне. Дайце сінтаксічную характарыстыку часткам як простым словам.

● Растворыце сэнс загалоўка тэксту. Пры тлумачэнні ўжывайце складаныя сказы (стыль — публіцыстычны, тып — разважанне).

56. Зробіце синтаксичны разбор словазлучэнняў *бярэзавыя зараснікі, маладыя дрэўцы; расці на паляне; спакойна шумець*. Вызначце від і спосабы синтаксичнай сувязі слоў.

* Пабудуйце складаныя сказы з дадзенымі вышэй словазлучэннямі. Раскажыце пра віды і спосабы синтаксичнай сувязі слоў у пабудаваных сказах. Назавіце сродкі, з дапамогай якіх афармляецца сувязь слоў.

§ 11. СРОДКІ СУВЯЗІ ЧАСТАК У СКЛАДАНЫХ СКАЗАХ

У складаных сказах паміж сэнсава-граматычнымі часткамі могуць існаваць розныя віды і сродкі синтаксичнай сувязі. Сувязь паміж часткамі можа быць злучальная, падпарадкавальная, бяззлучнікавая або адначасова злучнікавая (злучальная і падпарадкавальная) і бяззлучнікавая. Кожны від сувязі частак забяспечваецца пэўнымі моўнымі сродкамі.

З л у ч а л ь н а я с у в я з ь забяспечваецца інтанацыяй і злучальнымі злучнікамі *і, а, але, ды* (у значэнні *і, але*), *то—то, не то—не то* і інш.): *Ранак скончыўся, і поўдзень з хмарах сонейкам бліснуў.* (М. К.) *Сонца яшчэ не ўзышло, але паўнеба ўжо набрала малінавай фарбай.* (Хомч.) *У карых вачах чалавека свяцілася не то хітрынка, не то прарывалася лёгкая ўсмішка.* (Лыньк.)

Злучальныя злучнікі графічна абазначаюцца квадра-
там — □.

П а д п а р а д к а в а л ь н а я с у в я з ь забяспечваецца інтанацыяй і падпарадкавальнымі злучнікамі *бо, што, як, калі, каб, хоць, нягледзячы на тое што* і інш. або злучальнымі словамі, ролю якіх звычайна выконваюць адносныя займеннікі ці прыслоўі *хто, што, які, чый, чым, каторы, чаго, чаму, калі, як, дзе, куды, адкуль, колькі, наколькі* і інш.: *Сашы здавалася, што гарачыя і суровыя словы ідуць з глыбіні яе ўласнага сэрца.* (Шам.) *Каб паслухаць прыроду жывую, рана-рана ўстаю на зямлі.* (Бял.) *Я слухаю пільна паданні, якія гаворыць мне бор.* (Кір.)

Пры вызначэнні сродкаў сувязі ў складаным сказе можна заўважыць, што злучнікі і злучальныя словы *што,*

калі, як, чым і інш. могуць быць аманімічныя, г. зн. быць падпарадкавальнымі злучнікамі і злучальнымі словамі.

Падпарадкавальныя злучнікі графічна абазначаюцца авалам — , злучальныя словы — двума аваламі — .

Б а з з л у ч н і к а в а я с у в я з ь у вуснай мове забяспечваецца інтанацыяй і сэнсам, у пісьмовай мове — адпаведнымі знакамі прыпынку: *Зацвілі вакол сады, збажына стаіць густая.* (А. З.) *Мы адчулі: вяртаюцца птушкі дадому.* (Кір.) *Шумяць сосны ў лесе — шум нясецца весні.* (М. Т.)

У складаных сказах з р о з н ы м і в і д а м і с у в я з і — злучнікавай (злучальнай і падпарадкавальнай) і бяззлучнікавай — могуць ужывацца адначасова розныя сродкі: злучнікі (злучальныя і падпарадкавальныя) ці злучальныя словы, сэнс, інтанацыя: *Лес на момант расступіўся, і дарога пайшла па лужку, над якім расцілаўся туман.* (Хомч.) *Сад не шуміць, бо не ўзняць галін: яны сагнуты цяжкімі пладамі.* (Вярц.) У першым сказе сэнсава-граматычныя часткі звязваюцца рознымі відамі сувязі (злучальнай і падпарадкавальнай), якая забяспечваецца адпаведнымі моўнымі сродкамі: злучальным злучнікам **і** і злучальным словам **над якім**, выражаным спалучэннем займенніка з прыназоўнікам. У другім сказе сэнсава-граматычныя часткі таксама звязваюцца рознымі відамі сувязі (злучнікавай і бяззлучнікавай). Злучнікавая сувязь забяспечваецца падпарадкавальным злучнікам **бо**, бяззлучнікавая — сэнсам, інтанацыяй і адпаведным знакам прыпынку.

Акрамя асноўных сродкаў сувязі сэнсава-граматычных частак у складаным сказе, якімі з'яўляюцца злучальныя і падпарадкавальныя злучнікі, злучальныя словы, сэнс, інтанацыя, могуць існаваць дадатковыя сродкі сувязі: указальныя словы (займеннікі і прыслоўі), парадак размяшчэння частак, ужыванне пэўных форм дзеясловаў-выказнікаў і інш.: *Навокал ціха, і сон да дзятла пасля працоўнага дня прыйшоў такі салодкі, што яму нават жукі-караеды перасталі сніцца.* (Як.) *Вожык так моцна сціснуўся, што разбойнік-ліс ніяк не мог падступіцца да яго.* (У. Л.)

57. Выкарыстаўшы план у форме пададзеных пытанняў, падрыхтуйце вуснае паведамленне на лінгвістычную тэму пра сродкі сувязі частак у складаных сказах.

Якія віды сувязі паміж сэнсава-граматычнымі часткамі ў складаных сказах?

Якімі моўнымі сродкамі забяспечваецца сувязь частак у складаных сказах?

Якія злучнікі адносяцца да злучальных, а якія — да падпарадкавальных?

Якія часціны мовы могуць выконваць ролю падпарадкавальных злучнікаў, якія — злучальных слоў?

Якія сродкі з'яўляюцца асноўнымі, а якія — дапаможнымі?

58. Прачытайце тэкст. Спішыце, падкрэсліце граматычныя асновы. Вызначце складаныя сказы, віды і сродкі сувязі частак у іх.

Настаўнік **падыходзіць** да пераезду, паварочвае **ўправа** ў лес і выходзіць на дарогу, што ідзе на станцыю з **яго** вёскі. Колькі часу ідзе ён між маладых хвойнікаў, выходзіць на круглую палянку, дзе калісь спаткаўся з паннаю Людмілаю. Адгэтуль ужо блізка вёска. Але раніца такая **слаўная**, у лесе так добра, **што** ён садзіцца на пень і слухае, як спяваюць дразды, як дзесь на ўзлесьсі кукуе зязюлька. Ён думае, чым зоймецца цяпер, калі так многа вольнага часу, колькі пабудзе яшчэ ў школе, якая так спадабалася яму. (*Якуб Колас*)

- Зрабіце марфалагічны разбор выдзеленых слоў.

Каб адрозніць злучнік ад злучальнага слова, неабходна мець на ўвазе наступнае:

● злучнікі адносяцца да службовых часцін мовы і не з'яўляюцца членамі сказа, злучальныя словы захоўваюць значэнне самастойнай часціны мовы — адноснага займенніка ці прыслоўя — і выконваюць ролю членаў сказа: *Вучні падыходзілі да гістарычнага помніка, які хараша выглядаў сярод новых будынкаў.* (Кул.) Злучальнае слова **які** з'яўляецца дзейнікам і адначасова сродкам сувязі частак у складаным сказе. Пры перабудове складанага сказа ў просты сказ замест **які** можна ўжыць слова з першай

часткі складанага сказа *помнік*: *Вучні падышлі да гістарычнага помніка. Помнік хараша выглядаў сярод новых будынкаў*;

• злучнікі можна апусціць, перабудаваўшы складаны злучнікавы сказ у бяззлучнікавы, злучальныя словы апусціць нельга: Сказ *Хлопцы спадзяваліся, што* лясная сцяжынка прывядзе іх да якога-небудзь паселішча. (Я. М.) можна перабудаваць у бяззлучнікавы, апусціўшы злучнік *што*: *Хлопцы спадзяваліся: лясная сцяжынка прывядзе іх да якога-небудзь паселішча*;

• з'яўляючыся службовымі часцінамі мовы, злучнікі не могуць мець лагічны націск, яго звычайна маюць злучальныя словы (як самастойныя часціны мовы): *Мірон памятае толькі, што ў яго галаве, нібы маланка, мілганула думка аб учарашняй сустрэчы*. (Я. М.) Пазней *Мірон не мог прыпомніць, што з ім тады здарылася*. (Я. М.) У першым сказе *што* з'яўляецца злучнікам, у другім — злучальным словам, на яго падае лагічны націск.

59. Прачытайце тэкст. Выпішыце спачатку складаныя сказы, у якіх адносіны паміж часткамі афармляюцца з дапамогай злучальных злучнікаў, а затым з дапамогай падпарадкавальных злучнікаў ці злучальных слоў. Злучальныя злучнікі пазначце квадратам, падпарадкавальныя — авалам, злучальныя словы — двума аваламі.

У з о р: Дарожак пратаптаных многа, ды не для нас яны былі. (Неп.) Праясняецца пагода, бо вярнулася вясна. (Багд.) Над ракой, дзе млела ціша, раптам грукнуў гром. (Кір.)

МАЁ МАЛЕНСТВА

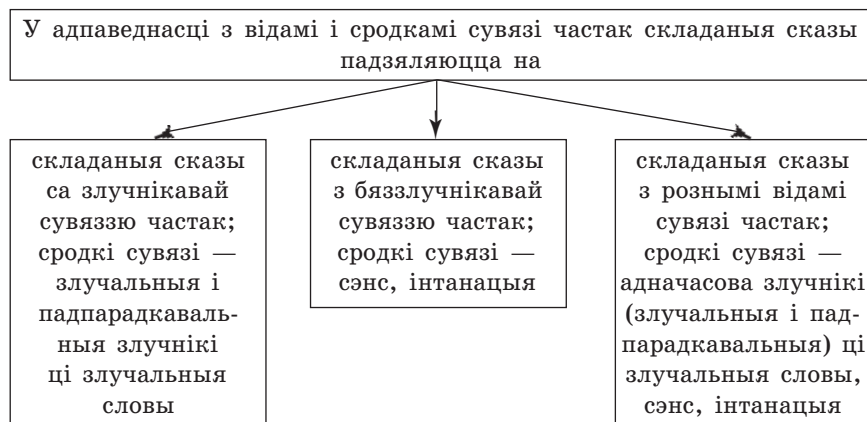
Як толькі белым пухам першы снег ахінаў палі, мы не хадзілі болей з дзедам глядзець на жыта. І ўсё ж дзесьці ў глыбіні душы верылі, што вясна выправіць наш кволы пасеў **на рукаве**. Але вясна не паляпшала, а часта пагаршала яго. У марозныя зімы частка руні вымярзала, а ў лёгкія, дажджлівыя, яна вымакала ля межаў. І мы аніяк не маглі прычкаць добрага ўмалоту.

Скончыўшы работу на полі, мы з дзедам браліся за малацьбу жыта, якое засталася на хлеб. Яго трэба было хутчэй

хаваць у мяшкі, ратаваць ад мышынага нашэсця ў зімовыя халады. Ачышчанае і прасушанае зерне мы ў мяшках падвешвалі да гуменных бэлек. Адзін мяшок дзед прыносіў у хату і ставіў за печчу ў куток. З гэтага мяшка ён кожныя два тыдні адсыпаў паўпуда ў **сявеньку** і ставіў на печ. Па некалькі разоў на дзень перамешваў яго, каб добра прасыхала. Сухое жыта мы з дзедам малолі ў **жорнах**, якія ён сам некалі змайстраваў. (*Л. Ялоўчык*)

● Высветліце лексічнае значэнне выдзеленых слоў. (Пры ўзнікненні цяжкасцей карыстайцеся тлумачальным слоўнікам.) Скажыце, пра які час паведамляецца ў тэксце. Што дае падставу так меркаваць?

► **60.** Разгледзьце схему. Чаму ў прыведзеных ніжэй прыкладах сродкі сувязі частак абазначаны неаднолькава?

I. □ 1. [Яшчэ і не развіднела як след], а [ўжо грыміць трамвай на скрыжаванні].

○ 2. [Артыстаў адпусцілі раней], (каб паабедалі і сабраліся ў клубе).

⊖ 3. [Я думаю пра першых касманаўтаў], (што павядуць да зораў караблі).

II. [На цёмным небе высыпалі буйныя зоры], [мяцеліца пацішэла].

III. [На ўсходзе чырвань грае], [цень радзее, нікне мрок], і [зямелька ўжо вітае новы радасны дзянёк].

● Адкажыце на пытанні:

Якія сказы называюцца складанымі?

З дапамогай якіх сродкаў могуць афармляцца адносіны паміж часткамі ў складаных сказах?

Чым адрозніваюцца злучнікі ад злучальных слоў?

61. Запішыце сказы пад дыктоўку: спачатку тыя, у якіх часткі звязаны злучальнымі злучнікамі, потым тыя, у якіх часткі звязаны падпарадкавальнымі злучнікамі і злучальнымі словамі. Злучнікі і злучальныя словы абазначце графічна.

1. Плывуць у змроку рыбакі, а дождж сячэ бязлітасна і тупа. 2. Я думаю, што ўстану заўтра рана і ў промнях чыстай восеньскай зары ізноў убачу вежавыя краны і Салігорска першыя капры. 3. Гручоча гром, і спорны дождж між небам і зямлёю ніткі суча. 4. На вёслы налягаюць рыбакі, а неба рэжуць вольтавыя дугі. 5. Крычу ад шчасця, радасці і страху, а гукі заміраюць на губах... 6. Лячу і не зайздросчу болей птаху, што гнёзды ўе на соснах і дубах. 7. Пасядзелі, паспявалі, а на золку акурат хлеб у торбачку паклалі, і пайшоў далей салдат. 8. Рукамі расхінуўшы вецце, устаў стары, прыбавіў крок, ідзе туды, дзе ярка свеціць жывы маленькі аганёк. (*С. Грахоўскі*)

● Падкрэсліце граматычныя асновы сказаў. Растлумачце знакі прыпынку.

62. Прачытайце тэкст і дайце заглавак. Падзяліце тэкст на абзацы і перакажыце змест.

Выпішыце складаныя сказы ў наступным парадку: сказы, часткі якіх спалучаюцца з дапамогай злучнікаў; часткі якіх аб'яднаны бяззлучнікавай сувяззю; сказы з рознымі відамі сувязі частак.

Ужо вечарэла. Сонца садзілася ў хмару — на дождж. Далёкі цягнік, які ішоў недзе над Мамонамі, татахкаў вельмі гулка, быццам ён бег вось тут, за кустамі. Гэта таксама на дождж: на пагоду той жа цягнік ідзе ціха-ціха, амаль нячутна. Ішлі моўчкі, бо, відаць, асаблівага задавальнення ніхто з нас не меў: рыбы было мала, ды і тую, можна сказаць, безабаронную і бездапаможную, мы пабралі рукамі. Дык якая ж тут рыбацкая радасць можа быць! Ішлі і толькі ад-

хукваліся ад беллага пуху — лёгкіх парашуцікаў асоту, які паспеў ля кустоў; пух прыліпаў да твару, да вуснаў, прыклейваўся да мокрай адзежы. Раніцай, як усё роўна на ноч, закрываліся кветкі, акуратна складаючы пялёсткі, нібы заплюшчвалі вочы, каб спаць. Кветкі, відаць, адчувалі дождж. Тое, што нам бачыцца як нейкая іхняя прыхамаць, на самай справе было працаю: кветкі хавалі ад блізкага дажджу аплодненне насенне. *(Я. Сіпакоў)*

● Зрабіце марфалагічны разбор слоў у спалучэннях *недзе над Мамонай, акуратна складаючы пялёсткі, таташкаў вельмі гулка*.

63. Выпішыце з мастацкага твора ці прыдумайце чатыры складаныя сказы, у якіх адносіны паміж часткамі афармляюцца з дапамогай розных сродкаў. Раскажыце пра гэтыя сродкі.

* **64.** Перабудуйце складаныя сказы ў простыя так, каб асноўная іх думка захавалася. Сказы запішыце, падкрэсліце ў іх граматычныя асновы.

1. Павел пайшоў на кухню, каб прынесці талерку. 2. Калі наступаў вечар, Алесь браўся за сваю ўлюбёную справу. 3. Мы своєчасова справіліся з задачай дзякуючы таму, што дапамагла Наташа. 4. Ішоў дождж, і на экскурсію мы не паехалі. 5. Міхась ніколі не навучыўся б працаваць на камбайне, каб не дапамаглі сябры. 6. Нягледзячы на тое што бушавала навальніца, школьнікі дабраліся да вёскі своєчасова. 7. Калі празвінеў званок, пяцікласнікі сабраліся на спартыўнай пляцоўцы. 8. Калі хлопцы сустрэнуцца, Павел раскажа ім пра адпачынак у летніку.

● Растлумачце, чым адрозніваецца будова простага сказа ад будовы складанага.

65. Прачытайце тэкст, дайце яму загалавак, вызначце стыль і тып. Спішыце. У складаных сказах абазначце межы частак і сродкі іх сувязі.

Раніца была расістая. У лесе ўсё спявала і ўсё жыло. Дразды пырхалі, і цокала недзе ў вершаліне вавёрка. А на поплаве, перад самай ракою, сінела на траве мноства павуцінак. Рыгор выбраў вір, што бліжэй да моста. Тут, ля калод,

заўсёды былі акуні і плоткі. Іншым разам боўтала і буйная рыба. Так што можна было палавіць і на жыўца. Сонца хоць і стаяла ўжо над лесам, але было яшчэ халаднавата. Трэба было рухацца. Рыгор закінуў вудачку — адразу клюнула. Ён падсек і выцягнуў першага ярша. (*М. Лупсякой*)

● Назавіце моўныя сродкі, з дапамогай якіх афармляюцца адносіны паміж часткамі ў складаных сказах.

66. Прачытайце тэкст. Вызначце яго стыль, тып, адрасата і мэтанакіраванасць. Абзначце складаныя сказы. Абвядзіце двума аваламі часткі мовы, якія выконваюць ролю злучальнага слова, зрабіце іх марфалагічны разбор.

БЕЛАРУСКІ ШОЎК

Лён — старажытная культура. Яго ведалі людзі тысячы гадоў назад, калі яшчэ карысталіся каменнымі прыладамі ў гаспадарцы. Гэта расліна дала матэрыял для замены звярыных шкур, у якіх тады хадзіў чалавек.

Шмат песень і прыказак склаў народ пра лён, пра яго хараство, пра багацце, якое прыносіць ён чалавеку. «Пасееш лён — збярэш золата», — кажуць людзі. Але не лёгка дастаецца чалавеку гэта багацце. Лён любіць, каб яго добра даглядалі: палолі, падкормлівалі, а дзе трэба, і палівалі. Не дагледзіш як след — і знізіцца ўраджай, валакно будзе горшае. (*Т. Цулуکیدзе*)

● Выпішыце з тэксту апорныя словы і словазлучэнні. Прыдумайце з імі складаныя сказы.

● Растлумачце, якую сінтаксічную ролю могуць выконваць назоўнікі ў назоўным склоне. Прывядзіце прыклад.

* Падрыхтуйце паведамленне з элементамі разважання на тэму «Лён — наша багацце». Выкарыстоўвайце складзеныя вамі сказы.

§ 12. ТЫПЫ СКЛАДАННЫХ СКАЗАЎ

У залежнасці ад сродкаў сувязі і сэнсава-граматычных адносін паміж часткамі складаныя сказы падзяляюцца на злучнікавыя, бяззлучнікавыя і сказы з рознымі відамі сувязі частак.

Складаныя сказы, у якіх сэнсава-граматычныя часткі звязаны з дапамогай інтанацыі і злучнікаў, называюцца **складанымі злучнікавымі сказамі**: *У нагах трава нізка сцелецца, а вакол ляжыць травяністы луг.* (К-с)

Сярод злучнікавых складаных сказаў выдзяляюцца сказы са злучальнай сувяззю частак (складаназлучаныя сказы) і падпарадкавальнай сувяззю частак (складаназалежныя сказы): *Азваўся лес тужлівым рэхам, і ўсё замерла.* (Грах.) — складаназлучаны сказ. *І слухалі разбуджаныя далі, як мірна шэпчацца навокал саснякі.* (А. Б.) — складаназалежны сказ.

Складаныя сказы, у якіх сэнсава-граматычныя часткі звязаны інтанацыяй і сэнсам, без удзелу злучнікаў, называюцца **складанымі бяззлучнікавымі сказамі**: *Пяюць вятры, нясуць яны халодных змрокаў сум і сцелюць лісцяў дываны — асенню красу.* (М. Хв.)

Складаныя сказы, у саставе якіх больш за дзве сэнсава-граматычныя часткі, звязаныя рознымі відамі сувязі, называюцца **складанымі сказамі з рознымі відамі сувязі частак**: *Нікла жыццё ў шумным лесе, агаляўся твар зямлі, і ляцелі ў паднябессі з звонкім крыкам жураўлі.* (К-с)

На мяжы частак у складаных сказах звычайна ставіцца коска. У бяззлучнікавых складаных сказах можа ставіцца коска, кропка з коскай, двукроп'е і працяжнік: *Вецер распранае ў садзе дрэвы, не гучаць птушыныя напевы.* (Мур.) *Далёкі ранак абудзіла жалейка ціхаю журбою: звiнiць вясны забытай дзiва струною вечнасцi — вярбою.* (К. Б.) *Пальюцца гукі — жах агорне.* (К. Б.) *Зліліся рэкі ўсё ў адно разводдзе, шумяць, іскрацца, пеняцца, гудуць; ужо дзядзькі на белым параходзе пра сенажаці гутарку вядуць.* (Грах.)

67. Прачытайце тэкст, падзяліце на сказы. Дайце загаловак тэксту. Спішыце, расставіваючы прапушчаныя знакі прыпынку. Вызначце складаныя сказы.

Дарога ішла каля самай вёскі, захопліваючы нават адзін канец вуліцы зараз жа за пераездам пачынаўся лес.

Нізкае сонца ледзь прабілася скрозь яго макушкі неба праяснялася падыхаў усходні вецер лёгкі марозік зацягваў лужынкi тонкай плёнкай лёду вісеўшы ўсе гэтыя дні туман развееўся усюды пасвятлела і павесялела нават гэты пануры лес крыху праясніўся і меў больш прыветны выгляд...

Настаўнік з цікавасцю назіраў за палешуком яму падабалася **паляшущкая** вопратка дзядзькі: чорная выцвіўшая світка, пашытая да стану, шырокі ў чырвоныя палоскі даматканы пояс і шапка-кучомка свайго вырабу доўгія, як у папа, **цёмна-русыя** валасы, **светла-шэрыя** вочы, сярэдні рост, шырокія плечы, павольнасць руху і нейкая сур'ёзнасць выразу твару як не трэба лепей стасаваліся з агульным малюнкам **палескай** прыроды. *(Паводле Якуба Коласа)*

- Карыстаючыся слоўнікам, растлумачце сэнс слова *макушкі*.
- Знайдзіце апісанні. Скажыце, на чым засяроджваецца аўтар — на малюнках прыроды і людзях ці ўражанні ад іх.
- Растлумачце правапіс выдзеленых прыметнікаў.

► **68.** Разгледзьце схему. Падрыхтуйце вуснае паведамленне пра тыпы складаных сказаў.

На схемах складання сказы абзначаюцца так:

1. Складаныя сказы, часткі якіх спалучаюцца з дапамогай злучальных злучнікаў, — складаназлучаныя сказы [], [i] [].
2. Складаныя сказы, часткі якіх спалучаюцца з дапамогай падпарадкавальных злучнікаў, — складаназалежныя сказы [], (бо ...).
3. Складаныя сказы, часткі якіх спалучаюцца з дапамогай злучальных слоў, — складаназалежныя сказы [], (які ...).
4. Складаныя сказы, часткі якіх спалучаюцца па сэнсе і інтанацыі без дапамогі злучнікаў і злучальных слоў, — бяззлучніковыя сказы [], [].
[] — [].
[] : [].

69. Спішыце, расстаўляючы прапушчаныя знакі прыпынку. Падкрэсліце складаныя сказы і абзначце графічна сродкі сувязі іх частак. Кожную частку разбірыце па членах сказа.

Нёман застаўся ззаду. Зоська і Антон нядоўга паазіраліся на яго ідучы полем, хаця ракі ўжо не было відаць. Амаль не стала відаць на тым беразе і лесу. Знік патануў між берагоў астравок. Памаёчыла здаля і прапала нейкая вёсачка ніжэй вострава.

Пайшоў снег. Шэры палявы прастор навокал усё больш цямнеў затканы бялявай смугой завеі. Неўзабаве амаль нічога не стала відаць. Трэба было добра натушыць зрок, каб за мільготкаю сеткай сняжынак згледзець які-небудзь прычмелы ў полі куст ці адзінокае дрэўца на ўзмежку.

Усчаўся вецер. Часам яго шалёныя парывы так моцна шыбалі ў грудзі што забівалі дыханне, і Антон на хвіліну адварочваўся падстаўляючы ветру шырокую ў кажуху спіну.
(В. Быкаў)

● Падрыхтуйцеся і перакажыце змест тэксту, звяртаючы ўвагу на апісанне прыродных з’яў.

70. Спішыце сказы. Пабудуйце іх схемы. Чым адрозніваецца будова апошняга сказа ад усіх папярэдніх?

1. Я вырас там, дзе лес кранае аблокаў светлыя чубы. (К. Іл.) 2. Ляціць пагоня грозная Ярылы, і сонца ўзыходзіць на мячы. (Кам.) 3. Дрэмле вечар у ціхай дуброве, летняй стомаю ные зямля. (Луж.) 4. Мы салдат аддаём, памятаючы свой абавязак, і не плачам, бо слёзы суровых саромяцца касак. (А. К.)

71. Прачытайце тэкст. Вызначце яго асноўную думку, адрасата і мэтанакіраванасць. Назавіце моўныя сродкі, уласцівыя публіцыстычнаму стылю. Складзіце план і напішыце пераказ тэксту.

ВОЛАТЫ

Янка Купала і Якуб Колас!..

Чыё сэрца не адгукнецца пачуццём глыбокай пашаны да грамадзянскага подзвігу гэтых двух слаўных сыноў беларускай зямлі. Яны навечна ўвайшлі ў народную памяць як казачныя браты-волаты, што разам узняліся на змаганне за народнае шчасце. Гэтаму змаганню песняры аддалі ўсе свае сілы, жыццё і талент.

Мінае год за годам, аддаляецца час, калі жылі і тварылі пісьменнікі, а значэнне іх спадчыны становіцца ўсё большым і шырэйшым.

Янку Купалу і Якуба Коласа шануюць не толькі ў нашай краіне. Іх імёны сталі вядомымі ва ўсім свеце. Многія народы на сваёй мове чытаюць творы Янкі Купалы і Якуба Коласа.

Прайшло ўжо шмат часу, калі з'явіліся першыя творы нашых выдатных песняроў, а іх дзейсная сіла, іх прыгажосць застаюцца такімі ж свежымі, прывабнымі і хваляючымі, нібы яны пісаліся ў нашы дні. Многія і многія пакаленні будуць чытаць і захапляцца гэтай чароўнай маладосцю іх творчасці, характвам іх думак і пачуццяў.

Паэзія Янкі Купалы і Якуба Коласа неўміручая, як неўміручы сам народ, яго слава, яго гісторыя. Вялікі подзвіг паэтаў, якія звязалі сваю творчасць з самымі заветнымі спадзяваннямі народа, з барацьбой за яго вызваленне, за яго шчасце, стаў увасабленнем народнага подзвігу.

І гэта не дзіўна. Таму што жыццё і творчасць вялікіх песняроў назаўсёды зліліся з гісторыяй народа ў яе самых яркіх і выдатных падзеях. *(Паводле В. Віткі)*

● Знайдзіце ў тэксце складаныя сказы, назаўсёды сродкі сінтаксічнай сувязі іх сэнсава-граматычных частак.

72. Прачытайце тэкст, дайце заглавак. Назаўсёды словы, ужытыя ў форме, неўласцівай сучаснай літаратурнай мове. Як гэта можна растлумачыць?

Назаўсёды птушак, якія гняздуюцца ў вашай мясцовасці. Падрыхтуецца і раскажыце пра іх, выкарыстаўшы змест тэксту.

Хутка настане халодная пара года, і птушкам не будзе чым жыўціца. Яны ядуць чарвячкі, жучкі, мошкі, а ўсе гэтыя страшэнныя ворагі нашых дрэў і раслін на зіму зарываюцца глыбока ў зямлю або гінуць.

Ужо ў другой палавіне лета птушкі рыхтуюцца да адлёту ў цёплыя краіны. Маладыя збіраюцца ў грамадкі і вучацца высока лятаць, а старыя лінюць, каб перамяніць пёrkі на новыя, крапчэйшыя. Дзеля гэтага лясныя птушкі хаваюцца ў гушчары лясоў, а вадзяныя адплываюць на глыбейшыя воды.

Адлятаюць птушкі па-рознаму. Жоравы — ключом, гусі — клінам, а качкі — папярочнымі роўнымі радамі. Певуны-салаўі ляцяць чарадой, а зязюлі — адзінокамі. *(Паводле Цёткі)*

● Падкрэсліце граматычныя асновы ў складаных сказах, абазначце межы частак. Дайце ім сінтаксічную характарыстыку. Раскажыце, якімі знакамі прыпынку могуць раздзяляцца ці выдзяляцца часткі ў складаных сказах.

● Растлумачце пастаноўку злучка ў словах і працяжніка ў сказах трэцяга абзаца тэксту.

73. Прачытайце тэкст. Вызначце яго стыль, тып і жанравую разнавіднасць. Перакладзіце тэкст на беларускую мову і запішыце.

С неизменным чувством благодарности я вспоминаю одну старую книгу, которая попала мне в руки в начальную пору обучения грамоте. Это была грамматика с многочисленными примерами из классической литературы. Там впервые прочел

я чудесные строки Гоголя и навсегда остался под очарованием могучего таланта, живописующего слова.

Приведенные в учебнике отрывки были малы, и я сразу заучил их, а заодно запомнил и все названия упоминавшихся произведений Гоголя. Хотелось поскорее узнать все, что вышло из-под его пера.

Мое горячее желание прочесть Гоголя вскоре осуществилось. Я остался на зимние каникулы в общежитии учительской семинарии в Несвиже. Скромная семинарская библиотека казалась тогда неисчислимым богатством. Я собирался прочесть не менее полусотни книг. Но, найдя в шкафу «Вечера на хуторе близ Диканьки», так и не расстался с книгой до возобновления занятий. *(Якуб Колас)*

● У перакладзеным тэксце вызначце дзеясловы, раскажыце пра іх сінтаксічную і сэнсава-граматычную ролю ў тэксце.

74. Прачытайце тэкст, дайце яму загалавак. Спішыце, расстаўляючы знакі прыпынку. У складаных сказах падкрэсліце граматычныя асновы, абазначце графічна сродкі сувязі частак.

Нарэшце сасняк расступіўся адкрыўся шырокі прастор прыгожага лугу. Мільярды малюсенькіх вясёлак зазіхацелі на маладой траве.

Узыходзіла сонца і прамяні яго адбіваліся ад нерухомага люстра старыка. На густым лазняку павісла самая сапраўдная вясёлка няяркая як бы засланая пялёнкай туману але ўсё адно непаўторна прыгожая. Сашы было не да гэтага характара аднак і яна залюбавалася цудам прыроды. *(І. Шамякін)*

● З дапамогай тлумачальнага слоўніка высветліце значэнне слоў *старык, вясёлка*. Складзіце з імі развітыя словазлучэнні, потым сказы.

75. Перабудуйце складаныя сказы так, каб яны сталі простымі.

Запішыце простыя сказы, падкрэсліце ў іх граматычную аснову. Адкажыце, ці змяніўся сэнс перабудаваных сказаў.

1. Для берага рака была травяністая, і да чыстай плыні вяла кладка з вялікіх камянёў. *(Марц.)* 2. Пахлі сосны, узнімаўся над вадою блакітны вецер, і такія звонкі і чысты чуўся на беразе смех. *(Стр.)* 3. Хуткая на адкрытым месцы рака збаўляла свой бег у маладым лесе, які падступаў да яе

з двух бакоў. (*Кап.*) 4. Кусты скончыліся, пачалося зноў поле, вялікае, зялёнае. (*Сач.*) 5. І вось надышла парá, калі ўсё перайначылася на гэтым кавалачку сухадолу, што быў адрэзаны ад свету балотамі. (*Асін.*)

- Растлумачце правапіс выдзеленых літар.

76. Прачытайце тэкст, вызначце яго стыль, тып, адрасата і мэтанакіраванасць. Назавіце ў тэксце моўныя сродкі, характэрныя для дадзенага стылю. Пералічыце лагічныя часткі тэксту. Якая праблема хвалюе аўтара? Выкажыце свае адносіны да гэтай праблемы. Дайце загаловак тэксту. Складзіце план пераказу тэксту ў выглядзе пытанняў.

Любоў да Радзімы мае перадумовай веданне мінулага свайго народа — яго перамог і паражэнняў, здабыткаў і страт, яго герояў, мысліцеляў, вялікіх майстроў, помнікаў духоўнай і матэрыяльнай культуры.

Памяць патрабуе клопату. Гэта тым больш тычыцца мінуўшчыны беларускага народа, які так часта апынаўся пад смерчам ваенных дзеянняў і цярэў незаменныя страты людзей, каштоўнасцей, духоўных скарбаў.

Любоў да Радзімы не з'яўляецца вынікам атрыманых ведаў; хутчэй імкненне да ведаў ёсць вынік любові да Радзімы. Менавіта любоўю да Радзімы дыктуецца жаданне прасякаць загадкі даўніны, даведвацца пра тое, што было, але чаго ўжо няма, што засталася малапрыкметнымі слядамі ў скурых словах летапісаў і нешматлікіх дакументах.

Цікаvasць да даўніны мае духоўны характар. Яна караніцца ў сутнасці чалавека, жыццё якога вельмі кароткае, але чый розум жадае агарнуць неахопны час, зазірае ў будучыню і пранікае ў мінулае.

Жыццё народа не мае зыходнага пункта, ва ўсякім выпадку, ён не паддаецца пазнанню. Ніводная дата не з'яўляецца пачынальнай: заўсёды нешта было і раней. Дзейнасць кожнага пакалення цягнецца гадоў дваццаць, потым яго змяненне наступнае і само саступае месца новаму. І ў гэтай змене, у працягу клопатаў, у перадачы канкрэтнымі людзьмі вопыту і традыцый, сваіх духоўных здабыткаў і прадзецца нітка часу.

Не заўсёды мінулае паказваецца ў яўных прыметах, як, напрыклад, у помніках матэрыяльнай культуры. У духоўнай

спадчыне больш складана разглядзець далёкае і цяперашняе. Тут напластаванні часоў знітоўваюцца і набываюць цэласнасць.

Любыя веды аб мінулым набліжаюць яго да нас, узбагачаюць нашы пачуцці, запаўняюць навакольную прастору і папярэдні нам час мноствам падзей і асоб. Гісторыя дазваляе ўбачыць у далёкай даўніне тое, што было для яе будучыняй. Гэта ж дазваляе і вучыцца ў яе. Веданне гісторыі, пад якім бы вуглом яна не разглядалася, магчыма толькі пры засваенні даступнага гістарычнага матэрыялу — навуковай, мастацкай і публіцыстычнай літаратуры.

Прыслухайся, чытач, і ты пачуеш грукат друкарскага станка, гаворку майстроў, размовы кніжнікаў, рыпанне колаў, крык варты, гул бітваў... Нішто не маўчыць для таго, хто навучаны слухаць. (*К. Тарасаў*)

- Вызначце ў тэксце складаныя сказы, назавіце віды і сродкі сінтаксічнай сувязі сэнсава-граматычных частак.

- Падрыхтуйце пераказ тэксту, блізкі да аўтарскага.

Парадак сінтаксічнага разбору складаных сказаў

1. Назваць від сказа па мэце выказвання.
2. Абазначыць лічбамі, колькі ў ім сэнсава-граматычных частак.
3. Вызначыць, спалучаюцца яны з дапамогай злучнікаў (злучальных слоў) ці без іх.
4. Абазначыць злучальныя злучнікі $\square$; падпарадкавальныя злучнікі $\bigcirc$; злучальныя словы $\bigcirc$.
5. Разабраць кожную частку па членах сказа як просты сказ.

Узоры сінтаксічнага разбору складаных сказаў

1. **Пісьмовы:** [¹ Дождж перастаў на світанні], і [² хлопцы зараз жа пачалі рыхтавацца ў дарогу]. (*Я. М.*)

Схема сказа: [¹], $\square$ [²].

Вусны: сказ апавадальны, няклічны, складаны, злучні-кавы, складаназлучаны, складаецца з дзвюх сэнсава-грама-тычных частак, якія далучаюцца адна да адной злучальнай сувяззю пры дапамозе злучальнага (спалучальнага) злучні-ка і. Паміж часткамі выражаюцца прычынна-выніковыя ад-носіны. На мяжы частак перад злучнікам ставіцца коска.

У першай частцы складанага сказа — *Дождж перастаў на світанні* — члены сказа: (ш т о?) *дождж* — дзейнік, выражаны назоўнікам у форме Н. скл., адз. л.; *дождж* (ш т о з р а б і ў?) *перастаў* — просты дзеяслоўны выказнік, выражаны дзеясловам абв. л., пр. ч., 3-й ас., адз. л.; *перастаў* (к а л і?) *на світанні* — акалічнасць часу, выражана назоў-нікам у форме М. скл., адз. л. у спалучэнні з прыназоўнікам.

У другой частцы складанага сказа — *хлопцы зараз жа пачалі рыхтавацца ў дарогу* — члены сказа: (х т о?) *хлоп-цы* — дзейнік, выражаны назоўнікам у форме Н. скл., мн. л.; *хлопцы* (ш т о з р а б і л і?) *пачалі рыхтавацца* — састаўны дзеяслоўны выказнік, выражаны дзеясловам абв. л., пр. ч., 3-й ас., мн. л. (*пачалі*) і неазначальнай формай дзеяслова (*рыхтавацца*); *пачалі рыхтавацца* (к у д ы?) *у дарогу* — акалічнасць месца, выражана назоўнікам у форме В. скл., адз. л. у спалучэнні з прыназоўнікам; *пачалі рыхтавацца* (к а л і?) *зараз* — акалічнасць часу, выражана прыслоўем; *жа* — часціца, членам сказа не з'яўляецца.

2. Пісьмовы: [¹ Жыццё я не зблытаю з сонечным ззяннем],
(² бо гэтулькі колераў мае яно). (М. Т.)

Схема сказа: [¹ дзеясл.], (² бо ...).

Вусны: сказ апавадальны, няклічны, складаны, злучні-кавы, складаназалежны, складаецца з дзвюх сэнсава-грама-тычных частак. Галоўная частка — *Жыццё я не зблытаю з сонечным ззяннем*, даданая акалічнасная частка — *бо гэтуль-кі колераў мае яно* — паясненне галоўную частку, указвае на прычыну дзеяння, адказвае на пытанне ч а м у? Яна стаіць пасля галоўнай часткі, спалучаецца з ёю пры дапамозе пад-парадкавальнага злучніка *бо*. На мяжы частак перад злучні-кам ставіцца коска.

У галоўнай частцы члены сказа: (х т о?) *я* — дзейнік, выражаны асабовым займеннікам у форме Н. скл., адз. л.;

я (ш т о з р а б л ю?) не зблытаю — просты дзеяслоўны выказнік, выражаны дзеясловам абв. л., буд. ч., 1-й ас., адз. л.; не зблытаю (ш т о?) жыццё — прамое дапаўненне, выражана назоўнікам у форме В. скл., адз. л.; не зблытаю (з ч ы м?) з ззяннем — ускоснае дапаўненне, выражана назоўнікам у форме Т. скл., адз. л. у спалучэнні з прыназоўнікам; ззяннем (я к і м?) сонечным — дапасаванае азначэнне, выражана прыметнікам.

У даданай частцы члены сказа: (ш т о?) яно — дзейнік, выражаны асабовым займеннікам у форме Н. скл., адз. л.; яно (ш т о р о б і ц ь?) мае — просты дзеяслоўны выказнік, выражаны дзеясловам абв. л., цяп. ч., 3-й ас., адз. л.; мае (ш т о?) гэтулькі колераў — прамое дапаўненне, выражана спалучэннем указальнага займенніка з назоўнікам у форме Р. скл., мн. л.

3. Пісьмовы: [¹ Навечна мне памяць той дзень захавала],
(² (які) я праз годы журботна нясу). (А. Б.)

Схема сказа: [¹ ук. сл. + наз.], (² (які) ...).

Вусны: сказ апавядальны, няклічны, складаны, злучнікавы, складаназалежны, складаецца з дзвюх сэнсава-граматычных частак, якія далучаюцца адна да адной падпарадкавальнай сувяззю. Галоўная частка — *Навечна мне памяць той дзень захавала*, даданая азначальная частка — *які я праз годы журботна нясу* — паясняе ў галоўнай спалучэнне назоўніка з указальным словам, адказвае на пытанне *я к і?* Даданая частка стаіць пасля галоўнай, спалучаецца з ёю пры дапамозе злучальнага слова *які*. На мяжы частак перад злучальным словам ставіцца коска.

У галоўнай частцы члены сказа: (ш т о?) *памяць* — дзейнік, выражаны назоўнікам у форме Н. скл., адз. л.; *памяць* (ш т о з р а б і л а?) *захавала* — просты дзеяслоўны выказнік, выражаны дзеясловам абв. л., пр. ч., 3-й ас., адз. л.; *захавала* (ш т о?) *дзень* — прамое дапаўненне, выражана агульным назоўнікам у форме В. скл., адз. л.; *дзень* (я к і?) *той* — дапасаванае азначэнне, выражана ўказальным займеннікам; *захавала* (к а м у?) *мне* — ускоснае дапаўненне, выражана займеннікам у форме Д. скл., адз. л.; *захавала* (я к доўга?) *навечна* — акалічнасць часу, выражана прыслоўем.

У даданай частцы члены сказа: (х т о?) я — дзейнік, выражаны асабовым займеннікам у форме Н. скл., адз. л.; я (ш т о р а б л ю?) *нясу* — просты дзеяслоўны выказнік, выражаны дзеясловам абв. л., цяп. ч., 1-й ас., адз. л.; *нясу* (я к?) *журботна* — акалічнасць спосабу дзеяння, выражана прыслоўем; *нясу* (я к?) *праз годы* — акалічнасць спосабу дзеяння, выражана назоўнікам у форме В. скл., мн. л. у спалучэнні з прыназоўнікам.

4. Пісьмовы: [¹ Сонца схіляецца да небакраю], [² гасне асенні дзень]. (А. З.)

Схема сказа: [¹], [²].

Вусны: сказ апавядальны, няклічны, складаны, бяззлучнікавы, з аднатыпнымі часткамі, якія спалучаюцца пры дапамозе сэнсу і інтанацыі, выражаюць адносіны паслядоўнасці дзеяння. Паміж часткамі ставіцца коска.

У першай частцы — *Сонца схіляецца да неба*краю — члены сказа: (ш т о?) *сонца* — дзейнік, выражаны агульным назоўнікам у форме Н. скл., адз. л.; *сонца* (ш т о р о б і ц ь?) *схіляецца* — просты дзеяслоўны выказнік, выражаны дзеясловам абв. л., цяп. ч., 3-й ас., адз. л.; *схіляецца* (к у д ы?) *да неба*краю — акалічнасць месца, выражана назоўнікам у форме Р. скл., адз. л. у спалучэнні з прыназоўнікам.

У другой частцы — *гасне асенні дзень* — члены сказа: (ш т о?) *дзень* — дзейнік, выражаны агульным назоўнікам у форме Н. скл., адз. л.; *дзень* (ш т о р о б і ц ь?) *гасне* — просты дзеяслоўны выказнік, выражаны дзеясловам абв. л., цяп. ч., 3-й ас., адз. л.; *дзень* (я к і?) *асенні* — дапасаванае азначэнне, выражана прыметнікам.

5. Пісьмовы: [¹ Міхась выйшаў з хаты і зажмурыўся]: [² у вочы балюча ўдарыла тугое ранішняе сонца]. (Сін.)

Схема сказа: [¹] : [²].

Вусны: сказ апавядальны, няклічны, складаны, бяззлучнікавы, складаецца з дзвюх разнатыпных частак, якія спалучаюцца пры дапамозе сэнсу і інтанацыі. Другая частка абазначае прычыну таго, што адбываецца ў першай. Паміж часткамі ставіцца двукроп’е.

У першай частцы — *Міхась выйшаў з хаты* — члены сказа: (х т о?) *Міхась* — дзейнік, выражаны ўласным назоўнікам у форме Н. скл., адз. л.; *Міхась* (ш т о з р а б і ў?) *выйшаў і зажмурыўся* — простыя аднародныя дзеяслоўныя выказнікі, выражаныя дзеясловамі абв. л., пр. ч., 3-й ас., адз. л.; *выйшаў* (а д к у л ь?) *з хаты* — акалічнасць месца, выражана назоўнікам у форме Р. скл., адз. л. у спалучэнні з прыназоўнікам; *і* — злучнік, злучальны, спалучальны, членам сказа не з’яўляецца.

У другой частцы — *у вочы балюча ўдарыла тугое ранішняе сонца* — члены сказа: (ш т о?) *сонца* — дзейнік, выражаны агульным назоўнікам у форме Н. скл., адз. л.; *сонца* (ш т о з р а б і л а?) *ударыла* — просты дзеяслоўны выказнік, выражаны дзеясловам абв. л., пр. ч., 3-й ас., адз. л.; *сонца* (я к о е?) *тугое ранішняе* — дапасаваныя неаднародныя азначэнні, выражаны прыметнікамі; *ударыла* (к у д ы?) *у вочы* — акалічнасць месца, выражана назоўнікам у форме В. скл., мн. л. у спалучэнні з прыназоўнікам; *ударыла* (я к?) *балюча* — акалічнасць спосабу дзеяння, выражана прыслоўем.

6. Пісьмовы: [¹Заціхла песня] — [²адгалоскі ў сіняй далечы расталі]. (*Гаўр.*)

Схема сказа: [¹] — [²].

Вусны: сказ апавядальны, няклічны, складаны, бяззлучнікавы, складаецца з дзвюх разнатыпных частак, якія спалучаюцца пры дапамозе сэнсу і інтанацыі. Паміж часткамі выражаюцца адносіны часу, паміж імі ставіцца працяжнік.

У першай частцы — *Заціхла песня* — члены сказа: (ш т о?) *песня* — дзейнік, выражаны агульным назоўнікам у форме Н. скл., адз. л.; *песня* (ш т о з р а б і л а?) *заціхла* — просты дзеяслоўны выказнік, выражаны дзеясловам абв. л., пр. ч., 3-й ас., адз. л.

У другой частцы — *адгалоскі ў сіняй далечы расталі* — члены сказа: (ш т о?) *адгалоскі* — дзейнік, выражаны агульным назоўнікам у форме Н. скл., мн. л.; *адгалоскі* (ш т о з р а б і л і?) *расталі* — просты дзеяслоўны выказнік, выражаны дзеясловам абв. л., пр. ч., 3-й ас., мн. л.; *расталі* (д з е?) *у далечы* — акалічнасць часу, выражана назоўнікам у форме М. скл., адз. л. у спалучэнні з прыназоўнікам; *далечы* (я к о й?) *сіняй* — дапасаванае азначэнне, выражана прыметнікам.

СКЛАДАНАЗЛУЧАНЫЯ СКАЗЫ: БУДОВА, ЗНАЧЭННЕ, УЖЫВАННЕ

§ 13. ПАНЯЦЦЕ ПРА СКЛАДАНАЗЛУЧАНЫ СКАЗ

[], i []¹.

77. Падрыхтуйцеся і адкажыце на пытанні:

У якіх адносінах знаходзяцца словы ў словазлучэннях і сказах?

Як называюцца такія адносіны?

Якія віды сінтаксічнай сувязі слоў вы ведаеце?

У якіх сэнсавых і граматычных адносінах знаходзяцца словы пры злучальнай сувязі?

З дапамогай якіх сродкаў афармляецца злучальная сувязь слоў?

78. Прачытайце складаны сказ, разгледзьце яго схему.

[Прайшло некалькі хвілін], i [ў начным паветры пачуўся гучны трэск]. (В. В.)

[], i [].

Якой сувяззю звязаны часткі сказа? Абгрунтуйце сваё меркаванне. Чаму на схеме абедзве часткі сказа абазначаны аднолькава?

79. Выпішыце складаныя сказы, у якіх адносіны паміж часткамі афармляюцца з дапамогай злучальных злучнікаў. Графічна абазначце злучнікі. Падкрэсліце граматычныя асновы. Назавіце, якімі часцінамі мовы выражаны галоўныя члены.

ЛЯСНЫ ДОКТАР

У птушак ёсць свае любімыя мясціны. Няхай іншыя хваляць зацішныя лясы, пералескі, але стары стракаты дзяцел з чырвоным акалышкам любіць толькі свой лес.

¹ Часткі складаназлучаных сказаў могуць спалучацца з дапамогай іншых злучальных злучнікаў: *і, ды; а, але, аднак; ці, або; то—то, не то—не то.*

Дзяцел чамусьці баяўся блізкага суседства з чалавекам, і пасяліўся ён у густым ельніку, перамешаным з высокімі асінамі і бярозамі.

Тут, паміж каранёў дрэў, выбівалася невялікая рачулка. Летам яе можна было пераступіць у любым месцы, але затое вясною шырокая плынь талай вады залівала кусты і лес.

На невяліччай прагаліне сярод ельніку стаяла асіна. Ды такая высокая, што нават дзяцел здзівіўся. Пад самай верхавінай на яе гладкім ствале выдзеўб дзяцел дупло і зрабіў сабе гняздо. Адсюль быў відаць увесь лес, і многія птушкі зайздросцілі лясному доктару.

Вясной на золаку і вечарам дзяцел слухаў звонкія песні драздоў, івалгі і пералівы салаўя.

Ішлі дні за днямі, і ў дзятлавым дупле вывеліся птушаняты. Хутка дзеці ўбраліся ў пер’е, і цяпер бацька вылятае з імі шукаць спажыву, прывучае да працы. (Я. Зазека)

● Якія з выпісаных складаных сказаў можна перабудаваць у простыя з аднароднымі выказнікамі? Перабудуйце і запішыце гэтыя сказы, растлумачце будову граматычнай асновы.

● Падрыхтуйце тэкст-разважанне на тэму «Чаму дзятла называюць лясным доктарам?»

С к л а д а н а з л у ч а н ы м і называюцца такія складаныя сказы, у якіх сэнсава-граматычныя адносіны паміж часткамі афармляюцца з дапамогай інтанацыі і злучальных злучнікаў — спалучальных, супраціўных, размеркавальных. На схеме складаназлучання сказы можна паказаць так:

[], і, а, ці, то—то [].

У складаназлучаным сказе можа быць дзве сэнсава-граматычныя часткі, тры і больш: *Зязюля век людзям лічыла, а сонца цешылася з ній.* (Куп.) *Ніхто рэдактару не дапамагаў, і яму прыходзілася вельмі цяжка, але ён гнуў сваю лінію і ні на якія кампрамісы не ішоў.* (К-с)

80. Прачытайце тэкст, растлумачце сэнс загалоўка. Выпішыце складаназлучаныя сказы. Абазначце графічна злучальныя злучнікі на мяжы частак. Злучнікі, што звязваюць аднародныя члены, падкрэсліце.

Вызначце, што агульнае паміж аднароднымі членамі сказа і часткамі складаназлучаных сказаў.

З раніцы Сяргей Іванавіч пісаў лісты, хадзіў на пошту і вяртаўся адтуль заўсёды занепакоены. Ляжаў, быццам гартаў свайго «Дон-Кіхота», а вочы былі скіраваны паўзверх старонак, на стол. Перад вечарам нібыта крыху супакоіўся і прапанаваў мне прайсціся да бухты.

Мы не прыкмецілі, як выйшлі далёка за горад. Прытомленыя, селі ў выцягнутую на бераг лодку.

Буйныя асеннія зоры зрываліся з неба над самай вадою. Здавалася, мора падхоплівае іх і гасіць, а яны шыпяць, раскідваючы пырскі. Аднак гэты гук нараджаўся пры беразе, дзе ляніва набягалі на пясок і лагодна шумелі дробныя хвалькі. Было падобна, нібыта дзесьці ў шырокай пасудзіне закіпае малако.

Мы доўга і лёгка маўчалі, абнятыя пачуццём з'яднанасці з вялікай цішынёй прасторы.

— Дзіўная рэч,— хутчэй да сябе, чым да мяне, прамовіў Сяргей Іванавіч.— Нахадзіўся я па зямлі, здаецца, да ўтомы. Наглядзеўся благога і добрага... На некалькі душ хопіць. І ўсё мала. Цяпер кожнае гадзіны шкада. Прагаварыў ты яе ці прастаяў, а за гэты час сонца закацілася і чалавек прайшоў міма цябе. Невядома, шчодры ён сэрцам ці безнадзейны скнара. І ты ўжо ніколі не дазнаешся, што прапусціў, якія дзівосы нарадзіў свет у тую змарнаваную гадзіну.
(М. Лужанін)

● Параўнайце два першыя сказы тэксту. Вызначце ў іх агульнае і тое, што характэрна кожнаму асобнаму сказу.

● Падзяліце тэкст на лагічныя часткі. Вызначце, якая частка найлепш выражае сэнс загалова тэксту.

● Перакажыце змест тэксту, выкарыстоўваючы выпісаныя складаназлучаныя сказы і простую нову.

► **81.** Прачытайце тэкст. Вызначце яго мэтанакіраванасць. Выпішыце выдзеленыя словы і словазлучэнні. Пастаўце іх у пачатковай форме, прадумайце з імі складаныя сказы.

УЖЫВАННЕ СКЛАДАНЫХ СКАЗАЎ

Складаныя сказы шырока выкарыстоўваюцца ва ўсіх стылях пісьмовай **літаратурнай мовы** — афіцыйна-дзелавым, навуковым, мастацкім, публіцыстычным. Частотнасць іх

ужывання абумоўлена спецыфікай літаратурных жанраў і задачамі, якія ставяцца перад пісьмовай мовай. Яны дазваляюць ужываць у адным сказе вялікую колькасць слоў і **сэнсава-граматычных частак**, выражаць паслядоўныя, супраціўныя, размеркавальныя, узаемна-выключальныя, прычынна-выніковыя, прасторавыя і іншыя адносіны. Тым самым дапамагаюць паведамляць пра тыя разнастайныя жыццёвыя сітуацыі, у якіх знаходзяцца людзі, прадметы, з’явы прыроды.

Складаныя сказы лёгка ўключаюцца ў **кантэкст** і таму часта сустракаюцца ў творах мастацкай літаратуры. Пісьменнікі выкарыстоўваюць іх пры апісанні прыроды, перадачы пачуццяў людзей у разнастайных жыццёвых сітуацыях, складаных перапляценняў лёсаў, пры стварэнні вобразаў літаратурных герояў. Яны даюць магчымасць не толькі зрабіць тую ці іншую замалёўку, але і паказаць падзеі, з’явы ў руху, у дзеянні. Аднак неабгрунтаванае ўжыванне такіх сказаў у вуснай мове робіць яе грувасткай, ускладняе ўспрыманне сэнсу. Таму важна ўмець хутка і правільна перабудоўваць складаныя сказы ў простыя і наадварот.

Часткі ў складаных сказах звязваюцца ў адно цэлае дзякуючы сэнсу. Гэтая сувязь забяспечваецца граматычнымі формамі слоў з дапамогай інтанацыі, **злучальных ці падпарадкавальных злучнікаў** або **злучальных слоў**. У адрозненне ад злучнікаў злучальныя словы не толькі звязваюць часткі і ўдзельнічаюць у выражэнні сінтаксічных адносін паміж імі, але і самі з’яўляюцца **членамі сказа**. Іх ролю звычайна выконваюць **адносныя займеннікі і прыслоўі**.

● Складзіце і запішыце план тэксту ў выглядзе пытанняў.

* У адпаведнасці з планам падрыхтуйце вуснае паведамленне на лінгвістычную тэму «Ужыванне складаных сказаў». Выкарыстоўвайце прыдуманых вамі складаных сказы.

82. Прачытайце. Растлумачце расстаноўку знакаў прыпынку. Перабудуйце складаныя сказы ў простыя і запішыце. Ці змяніўся сэнс сказаў пасля перабудовы?

ПЕРШАЕ ВЫПРАБАВАННЕ

Шэрае, завейнае надвор’е снежня змяніла яснае, студзеньскае. Дзень крыху пабольшаў, а ночы паменшалі. Маразы па-ступова мацнелі. У сярэдзіне месяца ўсталявалася сапраўднае

лютая сцюжа і перад захадам сонца неба становілася **высокім-высокім**. Блакіт яго не азмрочвала ніводная хмурынка. Паступова блакіт цямнеў і пачыналі запальвацца першыя зоркі. Спачатку адна, вялікая і яркая, а пасля другая, трэцяя.

Вечар насоўваўся з усходу. Мароз ціснуў наваколле, халадэча ўладарыла ўсюды: і пад шатамі лесу, і нават у вавёрчыным дупле. Сценкі яго пакрыліся інеем, і сагрэцца, **па-сапраўднаму** адпачыць, **ніяк** не ўдавалася. Хоць і затыкала Гарэза (так звалі маладую вавёрку) дупло на ноч шматком моху, але сцюжа ўпарта прабівалася ўсярэдзіну, не давала спакою. Заставалася адно выратаванне: рух і корм. (*Паводле В. Жунімы*)

● Вызначце, да якой часціны мовы адносяцца выдзеленыя словы, растлумачце іх правапіс.

83. Напішыце апавяданне на тэму «Дапамога бацькам». Пачніце яго сказамі *Ужо набліжаўся вечар. Кароткі зімовы дзень скончыўся, але Антош не спяшаўся ісці дамоў...*

У сваім тэксце абзначце складаныя сказы, раскажыце пра іх будову.

84. Прачытайце тэкст. У адпаведнасці са зместам падзяліце яго на дзве сэнсавыя часткі і запішыце, расстаўляючы знакі прыпынку. Раскажыце, пра каго паведамляецца ў кожнай частцы.

Пачалі збірацца вучні але далёка не ўсе прыйшлі ў гэты дзень. Ніхто не з'явіўся з суседніх вёсак хутароў. Дарога пасля мяцеліцы была яшчэ не працёртая. Усё ж Лабановіч адчуваў нейкую маральную палёгку. Ён любіў сваю школьную справу і яму надакучыў вымушаны адрыў ад яе.

Настаўнік меў ужо даволі значную школьную практыку але тым не меней першая сустрэча з вучнямі ў новай школе і цікавіла і трохі хвалявала.

Вучні сядзелі ціха не бегалі не падымалі гармідару як уласціва школьнікам. Відаць, і іх цікавіла асоба новага настаўніка яго характар і адносіны да іх у далейшым. (*Якуб Колас*)

● Падкрэсліце граматычныя асновы сказаў. Раскажыце аб сэнсаво-граматычнай ролі выказнікаў. Абзначце складаныя сказы.

● Падрыхтуйце невялікае паведамленне на тэму «Якуб Колас — пісьменнік і педагог». Выкарыстайце матэрыял з біяграфіі пісьменніка, які вывучалі на ўроках літаратуры ў папярэдніх класах.

✱ 85. Прачытайце. Визначце тэму тэксту, яго стыль, тып, мэтанакіраванасць і адрасата.

Якія якасці ў чалавека аўтар лічыць галоўнымі?

ЗАПАВЕТ ДЛЯ СЯБРОЎ

У кожным чалавеку, несумненна, ёсць і станоўчыя, і адмоўныя рысы. Справа не ў тым, каб зусім не заўважаць у чалавеку благога. Справа ў тым, як заўважаць. Калі штораз пры самай дробязнай памылцы і промаху ўказваць на іх чалавеку, ён можа пакрыўдзіцца. Больш таго, гэта можа прынізіць яго. Калі ты хочаш, каб твой сябар ці знаёмы пазбавіўся якой-небудзь кепскай звычкі ці рысы характару, трэба тактоўна, нібы мімаходзь, не закранаючы ягонага самалюбства, падказаць яму, што лепш было б зрабіць так. Упэўнены, што знаёмы ці сябар зразумее ўсё і пастараецца выправіцца.

Пры рабоце ўдвух гэта мае асаблівае значэнне. Трэба старацца цвяроза ацэньваць сітуацыю, цвяроза глядзець на рэчы. Канечне, цяжка прызнаваць вінаватым сябе. Здаецца, што гэта твой таварыш дапусціў памылку, а не ты. Аднак трэба ўмець мысліць шырэй, узнімацца вышэй уласных інтарэсаў. Можна нават прыняць агонь на сябе, прызнаць памылку таварыша сваёй. Урэшце таварыш зразумее гэта, і твой аўтарытэт у ягоных вачах толькі ўзрасце. Галоўнае — не сарвацца, не пераступіць мяжу даверу, шчырасці і чалавечнасці. Калі пераступіш гэтую мяжу, табой авалодае абьякавасць, і ты страціш над сабой кантроль. (П. Клімук)

- Выпішыце некалькі ключавых слоў і словазлучэнняў, прыдумайце з імі складаназлучаныя сказы.

- Падзяліце тэкст на часткі, складзіце план.

- Падрыхтуйце пісьмовае паведамленне на тэму «Сапраўдны сябар». Абазначце складаныя сказы. Раскажыце пра іх будову і сродкі сувязі частак.

86. Прачытайце тэкст. Спішыце, раскрываючы дужкі, вызначце складаныя сказы. Абазначце графічна злучнікі і злучальныя словы, з дапамогай якіх спалучаюцца часткі сказаў. Успомніце, як пішацца **не** з рознымі часцінамі мовы.

ЛЯЛЯК

Прыехаў Вася да бабулі ў вёску пагасціць. Лес быў (не)далёка, і пасля абеду хлопчык пайшоў пагуляць.

Усё тут было цікава для Васі. Угары **заліваліся** спевам птушкі, а па зямлі на **прагалінках** чырванелі суніцы.

Ідзе хлопчык сцяжынкай, песню напявае. **Раптам** перад ім упала з дрэва шэрая птушачка. Вася нахіліўся, хацеў падняць яе, але тая хуценька ўстала на ногі, зірнула на яго вялікімі вачамі і пабегла са сцяжынкі ў глыбіню лесу. Хлопчык — следам. Тады птушачка яшчэ раз упала на мох, але на гэты раз зусім як *(не)*жывая.

Вася зноў нагнуўся падняць, ды тая так **спрытна** ўспырхнула з-пад рукі, што хлопчык войкнуў ад здзіўлення.

Гэта быў ляляк — птушачка вельмі асцярожная і хітрая. *(Не)*кожны чалавек робіць ёй шкоду, але яна *(не)*давярае людзям. *(В. Раманенка)*

● Вызначце, да якой часціны мовы адносяцца выдзеленыя словы, ролю якіх членаў сказа яны выконваюць.

● Пабудуйце з выдзеленымі словамі складаныя сказы.

* Абгрунтуйце мэтазгоднасць ужывання ў тэксце складаных сказаў.

§ 14. СЭНСАВЫЯ АДНОСІНЫ ПАМІЖ ЧАСТКАМІ Ў СКЛАДАНАЗЛУЧАНЫХ СКАЗАХ

У складаназлучаных сказах паміж часткамі могуць выражацца спалучальныя, супастаўляльныя і размеркавальныя адносіны. Больш пашыраны складаназлучаныя сказы, у якіх паміж сэнсава-граматычнымі часткамі выражаюцца спалучальныя сэнсавыя адносіны.

Складаназлучаныя сказы са спалучальнымі сэнсавымі адносінамі аб'ядноўваюць у сваёй структуры тыя часткі, якія перадаюць адначасовасць ці паслядоўнасць падзей, з'яў: [*Расінкі дрыжаць на асіне*], і [*падаюць зоры ў раку*]. (Грач.) [*Ранак скончыўся*], і [*поўдзень з хмарак сонейкам бліснуў*]. (М. К.) Могуць таксама аб'ядноўвацца часткі, якія выражаюць прычынна-выніковыя дзеянні, падзеі, з'явы: [*Вільготны змрок спаўзае на лугі*], і [*гасне захаду журботная ўсмешка*]. (К-с) [*Вецер дзьмуў*], і [*шумеў па-над Нёманам бор*]. (М.Т.)

Складаназлучаныя сказы з супраціўнымі сэнсавымі адносінамі ўказваюць на супастаўленне ці супрацьпастаўленне фактаў, падзей, з'яў, пра якія паведамляецца: [*Дарожак пратаптаных многа*], **ды** [*не для нас яны былі*]. (Неп.)

[Сонца зайшло], **але** [над горадам яшчэ не патухлі яго апошнія водбліскі]. (К. Ч.) Могуць аб'ядноўвацца і такія часткі, у якіх дзеянне, пра якое паведамляецца ў другой частцы, абмяжоўвае дзеянне першай ці супастаўляецца з ім: [У лесе было цёпла], **але** [нейкі няўлоўны подых блізкай восені ўжо адчувайся ў прыродзе]. (Алекс.) [Зямля тамілася], **а** [ноч над ёй спявала]. (Панч.)

Складаназлучаныя сказы з размеркавальнымі сэнсавымі адносінамі паведамляюць аб чаргаванні падзей або ўказваюць на магчымасць аднаго факта ці з'явы з ліку названых: **То** [лепіць снег], **то** [дробны дождж імжыць]. (Грач.) **Ці то** [бліскавіца яго спапяліла], **ці** [хваля з духмянага поплаву змыла]. (Панч.)

87. Прачытайце. Дайце загаловак тэксту, вызначце яго стыль. Выпішыце складаназлучаныя сказы, пастаўце знакі прыпынку, пабудуйце схемы. Вызначце сэнсавыя адносіны паміж часткамі.

Сіняе неба прыметна пашарэла і па ім паплылі аблачынкі па-вясноваму высокія і лёгкія. Яны не засцілі сонца. Сонца свяціла на поўную сілу і цеплыня ўсё больш насычала паветра. Бярэзнік пры лесе скінуўшы іней пацямнеў а хваёвы лес за ім быццам стаў гусцейшы. За рэчкай з-за пагорка паказаўся кучаравы дымок. Ён рухаўся расплываючыся прыгожым белым шлейфам. Потым над палоскай ельніку мы ўбачылі паравоз а за ім жвава беглі пазвоньваючы на рэйках цыстэрны і чырвоныя вагоны таварнякоў. Паравозны гудок скалануў наваколле і звонкае водгулле пракацілася па ўсім далягледзе. (Т. Хадкевіч)

88. Прыдумайце тры складаназлучаныя сказы, якія адрозніваюцца сэнсавымі адносінамі паміж часткамі.

Якія граматычныя значэнні вывучаюцца ў сінтаксісе? Што вы ведаеце пра гэтыя значэнні?

* **89.** Дапішыце сказы так, каб яны сталі складаназлучанымі. Падкрэсліце граматычныя асновы. Абазначце межы частак і злучнікі, вызначце сэнсавыя адносіны паміж часткамі.

1. Вядома, Міхась дапускае памылкі ў дыктанце, але 2. Тамаш даў мне цікавую кнігу, аднак 3. Днём тэмпература паднімалася да трыццаці, але 4. Мой сябар

запрашаў мяне на экскурсію, але 5. На вуліцы ішоў дождж, і 6. Кветкі чырвоных руж глядзелі мне прамі ў акно, і 7. Месяц схаваўся за цёмную хмару, і 8. Ноч ужо хавалася за лесам, і 9. Навакольная прастора абмылася прамянямі ранішняга сонца, а 10. Госці сядзелі каля стала, а 11. ... , і возера пакрыецца тоўстым лёдам. 12. ... , і птушкі пакінулі нашы лугі і балоты. 13. ... , аднак дзядзька Пятро па-ранейшаму малады, вясёлы, працавіты. 14. ... , а вёска з кожным днём разбудоўвалася, прыгажэла.

§ 15. СРОДКІ СУВЯЗІ ЧАСТАК У СКЛАДАНАЗЛУЧАНЫХ СКАЗАХ

Сэнсава-граматычныя часткі ў складаназлучаных сказах звязваюцца пры дапамозе **злучальных** злучнікаў, якія адначасова з'яўляюцца сродкамі выражэння пэўнага тыпу сэнсавых адносін: спалучальных, супастаўляльных, размеркавальных.

Сродкам выражэння спалучальных сэнсавых адносін паміж часткамі ў складаназлучаным сказе з'яўляюцца спалучальныя злучнікі **і, ды** (у значэнні **і**), **ні—ні**: [*На кутках туман асеў густы*], **і** [*возера дзяды зрабілі каз-каю*]. (Панч.)

Сродкам выражэння супраціўных адносін паміж часткамі ў складаназлучаным сказе з'яўляюцца супраціўныя злучнікі **а, але, ды** (у значэнні **але**), **толькі, аднак, затое**: [*Не паспелі мы разгаварыцца*], **а** [*ўжо птушкі першыя звяняць*]. (Панч.) [*Сляды гарачыні яшчэ на тварах носім*], **ды** [*паплылі ўжо дні ў залатую восень*]. (Панч.)

Сродкам выражэння размеркавальных адносін паміж часткамі ў складаназлучаным сказе з'яўляюцца размеркавальныя злучнікі **ці, ці—ці, або—або, то—то, не то—не то, ці то—ці то**: **То** [*хмызнякі ўздымаюцца*], **то** [*векавыя волаты ў бары ў край не пускаюць таямнічы свой, сукамі пераплёўшыся ўгары*]. (М. Т.)

► **90.** Выкарыстаўшы табліцу і матэрыял § 14, падрыхтуйце невялікае паведамленне на лінгвістычную тэму «Сэнсавыя адносіны паміж часткамі і сродкі сувязі ў складаназлучаным сказе». Сваё паведамленне ілюструйце прыкладамі.

Сэнсавыя адносіны	Злучнікі, што садзейнічаюць іх выражэнню, схемы сказаў
Спалучальныя — адначасовасць ці паслядоўнасць, прычына і вынік падзей, фактаў, з’яў	<i>і, ды</i> (у значэнні <i>і</i>), <i>ні—ні</i> [], [і] [].
Супраціўныя — супастаўленне ці супрацьпастаўленне, абмежаванне падзей, фактаў, з’яў	<i>а, але, ды</i> (у значэнні <i>але</i>), <i>аднак, затое</i> [], [а] [].
Размеркавальныя — чаргаванне, магчымасць аднаго факта ці з’явы з ліку названых	<i>ці, ці—ці, або—або, то—то, не то—не то, ці то—ці то</i> [то] [], [то] [].

91. Прачытайце тэкст, дайце заглавак. Вызначце яго стыль і тып.

Знайдзіце складаназлучаныя сказы, раскажыце пра сэнсавыя адносіны паміж часткамі. Назавіце, з дапамогай чаго гэтыя адносіны афармляюцца.

Вецер уціхамірыўся, заціх зусім. Сонца высока стаіць на небе і без жалю паліць зямлю. К поўдню сталі паказвацца вадзяністыя з цемнаватымі сярэдзінкамі хмаркі. Сонца пачынала брадзіць па гэтых хмарках, і цень невялічкімі лапінкамі памаленьку паўзе па зямлі. Вось адна прайшла праз сонца, і зноў яно стала на чыстым небе і яшчэ гарачэй прыпякае. А там, проці сонца, зноў паўзе хмарка, за ёю другая, трэцяя, і ўсё часцей і часцей блудзіць гарачае сонца ў смутных хмарках.

Маланка часцей і ярчэй барануе неба і часцей грыміць гром, і надыходзіць усё бліжэй і бліжэй хмара. Птушкі змоўклі, і перасталі трашчаць у траве конікі. Усё як бы чакае чагосьці страшнага. На сэрцы і боязна, і неяк весела разам, а хмара ўсё чарнее. Нарэшце маланка бліснула над самай галавою, і за ёю адразу трэснуў гром, аж усё затраслося, закалацілася. Спачатку кінуліся першыя буйныя кроплі, а затым дожджык з ветрам паліўся як з вядра. *(Паводле Якуба Коласа)*

● Спішыце тэкст, перабудаваўшы складаназлучаныя сказы ў простыя.

* Параўнайце другі і чацвёрты сказы ў першым абзацы.

Вызначце, што агульнае ў гэтых сказах і чым яны адрозніваюцца.

92. На аснове простых сказаў пабудуйце, дзе магчыма, складаныя. Ужывайце злучнікі *і, а, але*, змяніце, дзе неабходна, парадак частак і формы слоў.

1. Закончылася вясёлая звонкая восень. Наступіла сумная сярдзітая халодная зіма. 2. Спела гародніна. Мароз аж трашчаў. 3. Прыгравала ўсё мацней. Спелі яблыкі ў садзе. 4. Лісты на дрэвах хутка пажоўклі. Стала холадна. 5. Ужо трэці дзень завея не спынялася. У лесе раслі грыбы. 6. Каля калгаснага саду сяліцца не дазвалялася. Зайцы ў зімовыя халады любяць паласавацца карой садовых дрэўцаў.

93. Прачытайце тэкст і дайце заглавак. Пра падзеі якога часу ў ім паведамляецца? Якія думкі абуджае ў воіна навакольная рэчаіснасць?

Спішыце, устаўляючы прапушчаныя літары.

Нагл..дальны пункт мы абстал..валі на ўскраіне вёскі. ¹Прадралі страху, прыладзілі вышкі, устанавілі стэрэатрубу. Унізе на саломе ўладкаваліся сув..зісты з тэл..фонным апаратам. І вось у ранішн..й шэрані адкрылася поле бою. Н..высокія пагоркі з п..ралескамі. Між імі палеткі і лугавіны. Чарнеюць р..дкія вёскі. І ўсё гэта прысыпана б..люткім снегам. Прыгожа, нібы ў казцы. Першы зазімак лёг на з..млю. Ад яго стала св..тлей і відней. У маленстве такія зазімкі прыносілі радасць. Пад нагамі скрыпіць сн..жок, хрусціць яшчэ лёгкі лёд на лужынах. Др..вы і хмызнякі пакрыла ш..рань. А што цяпер застанеца ад гэтага хараства праз гадзіну-дзве? ²Звычайна ў такія дні яшчэ сям-там дамалочвалі збожжа, гулі малатарні. ³І тут з хвіліны на хвіліну павінна загудзець, уздыбіцца з..мля. Пачарнее яна ад гус..ніц і варонак. Снег пачырванее ад крыві. Хіба такая малацьба патр..бна людзям, палям і п..ралескам? (*Р. Няхай*)

● Зрабіце сінтаксічны разбор абазначаных лічбамі сказаў.

* **94.** Дапішыце простыя сказы так, каб яны сталі складаназлучанымі. Падкрэсліце граматычныя асновы, абазначце межы частак. Абвядзіце злучнікі на мяжы частак. Вызначце сэнсавыя адносіны паміж часткамі.

1. Яркае жнівеньскае сонца паволі садзілася за вершаліны высокіх старых ліп 2. Неўзабаве з-за новага будынка школы, афарбаванага ў светлы колер, выскачыла легкавая

машына 3. На вокнах школы, пераліваючыся расплаў-
леным золатам, зіхацелі вячэрнія блікі 4. Машына па-
вярнула на плошчу, абсаджаную ліпамі, і, спыняючыся ля
агароджы, лёгка зашуршэла па сухой траве 5. Агністыя
прамяні, вечарам раскінутыя па небе, раптам праніклі праз
бэзавае воблака

- На аснове ўтвораных сказаў складзіце тэкст і дайце заглавак.

95. Прачытайце тэкст, вызначце яго стыль і тып. Для якой галіны
навукі ён характэрны? Абгрунтуйце падзел на лагічныя часткі. Пра-
пануйце свой варыянт падзелу тэксту на лагічныя часткі. Перакладзіце
тэкст на беларускую мову і запішыце. Растлумачце расстаноўку знакаў
прыпынку.

СОЮЗ

Союз — служебная часть речи, которая связывает одно-
родные члены предложения или части в составе сложного
предложения и выражает разные отношения между ними.

По своим функциям союзы делятся на сочинительные и
подчинительные.

Сочинительные союзы соединяют однородные члены пред-
ложения и равноправные части в составе сложносочиненного
предложения. По своим основным значениям сочинительные
союзы делятся на соединительные, противительные и разде-
лительные.

Подчинительные союзы связывают части в сложном пред-
ложении, которое называется сложноподчиненным. В таких
предложениях одна часть зависит от другой, а это значит,
от одной части сложного предложения к другой можно поста-
вить вопрос. Подчинительные союзы делятся на причинные,
целевые, временные, условные, сравнительные, уступитель-
ные, изъяснительные.

По структуре союзы могут быть простыми и составными.
Союзы, состоящие из одного слова, называются простыми
(*и, а, но, да, или, либо* и др.). Союзы, состоящие из несколь-
ких слов, называются составными (*в связи с тем что, в то
время как, ввиду того что, несмотря на то что* и др.).
(«Русский язык. Справочные материалы»).

- У перакладзеным тэксце вызначце складаныя сказы, падкрэсліце
ў іх граматычныя асновы, графічна абазначце сродкі сувязі.

- Пры перакладзе падбярыце да выдзеленых простых і састаўных
злучнікаў беларускія адпаведнікі.

*** 96.** Знайдзіце ў другой частцы сказы, якія можна далучыць да сказаў першай часткі і ўтварыць складаназлучаныя сказы. Як гэта можна зрабіць?

I. 1. Сідарэвіч падняўся і нейкі час моўчкі стаяў за сваім пісьмовым сталом. 2. Красавік — месяц цёплы і вільготны, час першых дажджоў і паводак. 3. У садах ужо свішчуць шпакі. 4. За акном неспакойны, але цёплы і лагодны вясенні вецер калыхаў кволяы галінкі бэзу.

II 1. Вераб'і ўпарта не хочуць пакінуць аблюбованых за зіму чужых хатак. 2. У гэтым годзе вясна была позняя і халодная. 3. На душы ў маладога настаўніка становілася асабліва хорапа. 4. Хлопца непакоіў лёс гэтых прыгожых мясцін.

97. Прачытайце. Размясціце сказы так, каб атрымаўся тэкст, і дайце заглавак. Запішыце тэкст.

1. Чыстай вады было мала. 2. Там, дзе канал перасох, бачны былі сляды падвод, машын. 3. Толькі перад Залессем пачалі часцей трапляцца палосы вады, але зноў-такі ўкрытай дзе жоўтымі гарлачыкамі, дзе травой, а дзе трыснягом ці звычайным хвашчом. 4. Дарога ўвесь час ішла паўз канал, і з акна аўтобуса можна было добра разгледзець яго. 5. Яшчэ кінулася ў вочы: на беразе канала сям-там узвышаліся шэрыя кіраўнічыя збудаванні. 6. Часам траплялася нешта нахштальт масткоў або кладак — з парэнчамі і без іх. 7. Канал нагадваў старое, пакрытае раскаю рэчышча. 8. Іншы раз такія ўчасткі былі ўтаптаны сотнямі капытоў.

● У складаных сказах абазначце межы частак, растлумачце знакі прыпынку, пазначце сродкі сувязі.

● Знайдзіце складаназлучаны сказ, зрабіце яго сінтаксічны разбор.

98. Прачытайце. Дайце заглавак тэксту. Спішыце. Пастаўце знакі прыпынку і растлумачце іх. Абазначце складаназлучаныя сказы лічбамі. Вызначце сінтаксічныя адносіны паміж часткамі: спалучальныя, супраціўныя і інш.

Ясным летнім днём прыпарыла нахмурылася. Неўзабаве па небе па лесе па траве па рэчцы Шачы пракаціўся гром і пайшоў цёплы дожджык густы ціхі вельмі лагодны. Умытая ім вясёлка залатым вянком ахінула Лаўскі лес палеткі

паплавы і спусцілася на Шачу. Я добра бачыў як яна чэрпае ваду з рэчкі.

Уткнуўшы сярпы ў духмяныя цёплыя снапы жыта са сваіх загончыкаў да рэчкі беглі дзяўчаты маладзіцы але гром паехаў на хмары за лес. Выглянула сонейка а вясёлка стаяла ў небе плавала купалася ў вадзе. Гэтаю вадою з вясёлкаю мыліся дзяўчаты маладзіцы каб стаць прыгожымі і шчаслівымі. (А. Бялевіч)

● Знайдзіце прыметнікі, вызначце іх сэнсавую і граматычную ролю ў тэксе. Абазначце, якімі членамі сказа яны з'яўляюцца, да якога разраду паводле свайго значэння адносяцца, у якім родзе, ліку і склоне ўжываюцца.

99. Дапішыце да складаназлучаных сказаў новыя сэнсава-граматычныя часткі. Межы частак абазначце. Пастаўце знакі прыпынку. Раскажыце пра будову і значэнне сказаў.

1. Стаяла позняя восень а ў лесе каля балота было холадна і сыра... 2. У садзе зацвілі белыя жоўтыя чырвоныя вяргіні і Аленка цэлымі днямі любавалася іх прыгажосцю. 3. Пахла вільгаццю блізкімі замаразкамі апалым лісцем але сонца старалася грэць па-летняму... 4. Вадой размыла дамбу каля прычала і параход спыняўся недалёка ад прыстані каля высокага берага... 5. Спявалі ціха але праз адчыненае акно галасы былі добра чуваць... 6. З дня ў дзень губляла блакітную празрыстасць неба і хмурнеючы яно як бы ніжэй апускалася да зямлі...

► **100.** Прачытайце. Дайце тэксту загалавак, вызначце яго стыль і мэтанакіраванасць. Складзіце план у выглядзе пытанняў, затым падрыхтуйце паведамленне на лінгвістычную тэму пра будову і значэнне частак у складаназлучаным сказе.

У складаназлучаных сказах можа быць дзве і некалькі сэнсава-граматычных частак.

У складаназлучаных сказах з некалькімі сэнсава-граматычнымі часткамі ўсе часткі спалучаюцца з дапамогай злучальнай сувязі і звычайна аддзяляюцца адна ад другой коскай або кропкай з коскай.

Па сэнсе і будове такія сказы нагадваюць невялікія тэксты і лёгка ў іх перабудоўваюцца. Яны могуць перадаваць

адно або некалькі тыповых сэнсавых значэнняў. Адно значэнне перадаецца тады, калі часткі спалучаюцца з дапамогай злучальных злучнікаў, якія адносяцца да адной групы: *То піскне нейкая птушка, то храсне сухая галінка, то пачуецца ледзь значны шолых.* (Я. М.) — значэнне паслядоўнасці перадаецца пры дапамозе пералічальна-размеркавальнага злучніка **то—то**.

Складаназлучаныя сказы, часткі ў якіх аб'ядноўваюцца ў адно цэлае з дапамогай злучальных злучнікаў, што адносяцца да розных груп, перадаюць розныя, але звязаныя значэнні, напрыклад адначасовасці і абмежавальныя: *На працягу ўсяе вуліцы то там, то сям стаялі кучкі палешукоў і паляшучак, і ў кожнай кучцы ішла спрэчка аб свяце, але што-небудзь пэўнае ніхто не мог сказаць.* (К-с) — значэнне адначасовасці паміж часткамі сказа перадаецца пры дапамозе спалучальнага злучніка **і**, значэнне абмежаванасці — пры дапамозе супраціўнага злучніка **але**.

✱ **101.** Прачытайце сказы, растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку. Выпішыце складаназлучаныя сказы з некалькімі сэнсава-граматычнымі часткамі.

1. Неспакойная зелень прарвецца з узлесься на дарогі, абмытыя першым дажджом, і ажыве ў бурных водах лясное Палессе, і грымне стрэлам далёкім па-новаму гром. (А. Б.)
2. Навокал росная зямля дрыжэла ясным летнім раннем, і лес, што вырваўся на шлях, так і застыў тады ў тумане. (А. Б.)
3. Вароты на вуліцу хутка расчыняліся, і каровы павольна, са шляхецкай паважнасцю сыходзіліся ў статак. (І. М.)
4. Вось ужо гром грукоча над самай галавой, і маланка зіхаціць безупынна, і вецер хістае дрэвы. (Я. М.)
5. Пачуўся хруст, і хлопцы зноў напружыліся, і зноў з'явілася надзея, але гэта праціскаўся праз зараснік дзік. (Я. М.)
6. Стаяў гарачы жнівень, на агародах даспявалі гарбузы і цвілі вяргіні, але раніцай ужо адчуваўся лёгкі подых восені, і жураўлі збіраліся ў вырай. (К-с)
7. Вітай жа дарогі і новыя далі, і вечнага руху святыя скрыжалі, і юнасць людскую, і мудрае слова, і ясную радасць дабра, перамог, і гэты шырокі, чароўны разлог. (К-с)
8. Згодна ў полі ўздоўж дарогі каляіны ўюцца, ды ніколі між сабою яны не сальюцца. (К-с)

102. Пабудуйце і запішыце чатыры складаназлучаныя сказы з некалькімі сэнсава-граматычнымі часткамі на тэму школьнага жыцця. У пабудаваных сказах абазначце межы частак і сродкі іх сувязі. Што вы разумеете пад сінтаксічнай сувяззю частак?

§ 16. ЗНАКІ ПРЫПЫНКУ Ў СКЛАДАНАЗЛУЧАНЫХ СКАЗАХ

Сэнсава-граматычныя часткі ў складаназлучаным сказе аддзяляюцца адна ад другой к о с к а й: *За акном над хутарамі ноч, і майчаць за возерам таполі.* (П. Тр.)

Калі другая частка складаназлучанага сказа паказвае вынік, супрацьпастаўленне, хуткую змену падзей, тады на мяжы частак перад злучнікам замест коскі ставіцца п р а ц я ж н і к: *Прайшло некалькі хвілін — і ў начным наветры пачуўся гучны трэск.* (В. В.) Пры чытанні такіх сказаў сэнс патрабуе на мяжы частак большай паўзы.

Калі сэнсава-граматычныя часткі складаназлучанага сказа знаходзяцца ў цеснай узаемасувязі, тады на мяжы частак можа ставіцца к о с к а або п р а ц я ж н і к: *Дыхнула вясна, і зямля стала вясёлая.* (К. Ч.) — сэнсава-граматычныя часткі выражаюць паслядоўнасць адносін, на мяжы частак перад злучнікам ставіцца коска. *Дыхнула вясна — і зямля стала вясёлая.* — другая частка выражае выніковыя адносіны з адценнем часу, на мяжы частак перад злучнікам ставіцца працяжнік.

Калі часткі маюць ускладненую будову і свае знакі прыпынку, а сэнсавая сувязь паміж імі аслаблена, яны раздзяляюцца к р о п к а й з к о с к а й: *Вечарам, перад самым захадам сонца, над зямлёй быццам навісаў невідочны цяжар; і павевы ветру, насычаныя пахамі расцвіўшай грэчкі і свежаскошанага сена, былі густыя, цягучыя.* (Хадк.)

Калі ў складаназлучаным сказе з адным спалучальным ці размеркавальным злучнікам ёсць агульны даданы член, пабочнае слова або часціца, к о с к а паміж сэнсава-граматычнымі часткамі н е с т а в і ц ц а: *Тут раслі яліны і трапляліся бярозы.* (К. Ч.) *Напэўна, у аўтобус прыйшлі яшчэ не ўсе пасажыры і шафёр пакуль чакаў.* (Сіп.) *Няхай гудзе вецер і сыпле снег.* (У. М.)

103. Прачытайце. Дайце заглавак тэксту, вызначце яго стыль і тып. Выпішыце складаназлучаныя сказы, падкрэсліце граматычныя асновы. Абазначце межы частак. Пастаўце знакі прыпынку. Злучнікі, з дапамогай якіх спалучаюцца часткі складаназлучаных сказаў, абазначце графічна. Скажыце, да якога тыпу і віду адносяцца гэтыя злучнікі.

Дзесьці бліжэй да жаночага дня **разгулялася** сонца а снег **увачавідкі** пачаў асядаць. Забулькала весялей вада і там-сям у спадзінах **засіненлі** лужыны. З раніцы над сядзібай вісела мяккая смуга і яна **лашчыла** не толькі вочы але і душу. Кастусёк любіў такія раніцы. Ён забываўся тады на крыўды. Яму хацелася расчуленаму да слёз любіць усю зямлю абдымаць і цалаваць маці браціка сястрычку бабулю Аксюту. І вёску сваю любіў ён бясконца яе пачарнелыя за вясну хаты з мокрымі, як заплаканымі, вокнамі. На вуліцы пахла прэллю ды гноем але аднекуль з глыбіні зямлі прабіваўся тонкі і ледзь улоўны нейкі салаткаваты водар чагосьці вельмі хвалюючага і жыццядайнага. У такія хвіліны хлопчыку здавалася што любы хворы чалавек імгненна ачуняў бы калі б толькі глынуў гэтага водару. *(Паводле У. Рубанава)*

● Падбярэце па тры—пяць слоў і словазлучэнняў, якімі можна перадаць той сэнс, што выражаецца выдзеленымі словамі.

* **104.** Да залежных слоў у словазлучэннях *ранняя зіма, свежая рыба, свежая думка, люты мороз, цвёрды характар, цяжкая доля, трывожнае ішчасце* падбярэце сінонімы. Запішыце з імі складаназлучаныя сказы.

105. Прачытайце. Перакажыце змест тэксту, выкарыстоўваючы апісанні. Выпішыце складаназлучаныя сказы. Падкрэсліце ў іх граматычныя асновы. Абазначце межы частак.

ЛУЖКІ

Моцны, басавіты гудок прагучаў над ракой і пакаціўся па асенніх зарэчных лугах. Параход, зусім замарудзіўшы ход, асцярожна ткнуўся носам у бераг. Лужкі — невялікая прыстань. Тут нават не было дэбаркадэра і параходы прыставалі проста да крутога пясчанага берага.

Узяўшы з-пад лаўкі чамадан, Рыгор Беразняк ускінуў на руку дажджавік, спусціўся з палубы і па хісткіх вузенькіх сходках сышоў на бераг.

Тут, па левы бок ад дарогі, стаяла маленькая, збітая з пахучых смалістых дошак кантора прыстані і складскі будан, а па правы — раскінулася прыгожая дуброва.

Пасажыраў у той дзень было мала, і параход не затрымліваўся. Выгрузіўшы дзесяткі са тры парожніх лазовых кашоў з-пад рыбы ды яшчэ некалькі мяхоў з поштай, ён даў развітальны гудок і адразу ж, шумна залапатаўшы па вадзе магутнымі пліцамі, пачаў адплываць ад берага. (*У. Краўчанка*)

● Карыстаючыся тлумачальным слоўнікам, высветліце значэнне слоў *дэбаркадэр, прыстань, палуба, пліца*. Для якой галіны гаспадарчай дзейнасці характэрны гэтыя словы?

§ 17. СЭНСАВА-СТЫЛІСТЫЧНАЯ РОЛЯ СКЛАДАНАЗЛУЧАНЫХ СКАЗАЎ У ТЭКСТАХ

Складаназлучаныя сказы шырока выкарыстоўваюцца ў тэкстах розных функцыянальных стыляў: мастацкім, навуковым, афіцыйна-дзелавым, публіцыстычным. Ужо само аб'яднанне простых сказаў у складаназлучаны паказвае неабходнасць у вырашэнні такіх агульных значэнняў, якія патрабуюць больш цесных сэнсава-граматычных сувязей.

У творах **мастацкага стылю** складаназлучаныя сказы з'яўляюцца сродкам стварэння вобразнай, канкрэтна-пачуццёвай карціны, эстэтычнага ўздзеяння на чытача, выражэння пачуццяў, адэнак. Яны могуць перадаваць з'явы, падзеі, факты, якія адбываюцца адначасова ці паслядоўна, чаргаванне з'яў, супастаўленне або супрацьпастаўленне:

*Ходзяць хмары, як на моры,
Праз жытнёвыя прасторы,
А ячмень раскінуў вусы
На палову Беларусі.*

У. Дубоўка

*Начуе гром за пералескам,
Як дзед у шэрым армяку.
Начны агонь шугае з трэскам,
І зоры сыплюцца ў раку.*

С. Гаўрусёў

*Нічога не забыў, нішто не адбалела,
То лепіць снег, то дробны дождж імжыць.*

С. Грахоўскі

У **навуковым стылі** ўжываюцца складаназлучаныя сказы для выражэння складанай думкі, абгрунтавання той ці іншай з'явы, падзеі, абагульнення навуковых паняццяў: *Усе разрады словазлучэнняў могуць сустракацца ў розных стылях мовы, але ўжываюцца яны не аднолькава. Так, словазлучэнні з аддзеяслоўным назоўнікам у ролі галоўнага члена сказа больш уласцівыя літаратурна-кніжнай мове, а ў гутарковым стылі яны часта замяняюцца дзеяслоўнымі канструкцыямі. Звычайна словазлучэнне адлюстроўвае рэальныя сувязі з'яў і прадметаў, і гэтыя сувязі абумоўліваюць прадметна-паняцінную сумашчальнасць слоў.* (А. Міхневіч)

У творах **публіцыстычнага стылю** складаназлучаныя сказы выкарыстоўваюцца для адлюстравання розных падзей, фактаў, асоб, а таксама для супастаўлення і супрацьпастаўлення. Яны з'яўляюцца сродкам выражэння эмацыянальнасці і экспрэсіўнасці — стылёвай рысы публіцыстычнага стылю. Але гэтыя сказы выкарыстоўваюць не толькі ў выяўленчых мэтах. Іх ужываюць і для перадачы інфармацыі, аналітычнай думкі, аўтарскай ацэнкі, пазіцыі. Гэта дасягаецца ўключэннем у тэкст такіх складаназлучаных сказаў, часткі якіх указваюць на супастаўленне ці супрацьпастаўленне фактаў, падзей, з'яў: *Кузьма Чорны прыйшоў у беларускую літаратуру са сваёй уласнай тэмай. Сутнасць яго тэмы не проста выяўляецца ў этнаграфіі, а здзяйсняецца ў творчай ідэі, уласцівай усім творам пісьменніка ад першага апавядання да апошняга рамана... Кузьма Чорны становіцца праявікам у поўным сэнсе гэтага слова, становіцца эпічным мастаком у саміх творчых і жанравых сродках, аднак у сутнасці сваіх мастацкіх абагульненняў ён зайсёды быў і заставаўся паэтам. У лепшых сваіх творах пісьменнік узнімаецца да вяршынь сапраўднай народнай паэзіі, але скарыбы паэзіі ён здабываў сродкам прозы.* (Паводле В. Віткі)

У тэкстах **афіцыйна-дзелавога стылю** ўжыванне складаназлучаных сказаў дазваляе выразна, сцісла выкласці афіцыйнае паведамленне або расказаць пра падзеі, звяз-

заныя з асабістым жыццём людзей. Вось урывак з аўтабіяграфіі пісьменніка А. Гурло: *Нарадзіўся я 1 лютага 1892 года ў мястэчку Капыль. Бацька меў званне ветэрынарнага фельчара, але на дзяржаўнай службе ён не быў, а займаўся земляробствам і зрэдку прыватнай практыкай па ветэрынарыі.*

Вучыць мяне пачалі рана. Спачатку даваў урокі бацька, а пасля вучыў вандроўны настаўнік. У 1906 годзе ў Капылі адкрылася двухкласнае вучылішча, і я пайшоў адразу на другое аддзяленне...

106. Спішыце. Пастаўце знакі прыпынку і растлумачце іх. Абазначце складаназлучаныя сказы. Падкрэсліце граматычныя асновы.

А вечар чуткі гутарлівы
Разносіць гоман смех шчаслівы
І ў сэрцы паліць парыванні
І тчэ красёначкі кахання.
Ружовы захад повен ласкі
І ціха зніклі агнепаскі
Брыжы тасёмкі і каралі...
Адзенне хмаркі пазнімалі
І самі леглі спаць на ночку
Адзеўшы лёгкую сарочку.

Якуб Колас

✳ Раскажыце аб сэнсава-стылістычнай ролі складаназлучаных сказаў у мастацкіх тэкстах.

● Зрабіце марфалагічны разбор слоў, якія выконваюць ролю дзейніка і выказніка.

107. Падбярыце сінонімы да слоў *многа, спалохацца, дрэнны, блізка, беспадстаўны*. Пабудуйце з імі складаназлучаныя сказы. (Пры ўзнікненні цяжкасцей карыстайцеся слоўнікам сінонімаў і блізказначных слоў М. К. Клышкі.)

✳ **108.** Дапішыце сказы так, каб яны сталі складаназлучанымі з некалькімі часткамі. Падкрэсліце граматычныя асновы, абазначце графічна сродкі сувязі частак.

1. Брат закончыў школу 2. Да нас прыедзе бабуля 3. Яшчэ толькі ўзышло сонца 4. Настаўніца

толькі адзін раз прачытала тэкст 5. Была ўжо сярэдзіна мая 6. Настаў вечар 7. Жыта ўжо пачынала каласіцца

109. Спішыце, раскрываючы дужкі. Пастаўце і растлумачце знакі прыпынку. Абазначце складаназлучаныя сказы. Зрабіце сінтаксічны разбор першага складаназлучанага сказа.

ТРЫПУТНІК

Ён *(не)*пераборлівы *(не)*патрабавальны. І сустрэць яго можна ўсюды але часцей за ўсё ўзбоч сцежак і палявых дарог. Таму і назву такую мае.

Яго вытоптаваюць нагамі *(ня)*вечаць коламі а ён *(не)*толькі *(не)*аддаляецца ад дарог а надварот сам цягнецца да іх а значыць да чалавека. Нібыта хоча сказаць: вось я тут бяры мяне добры чалавек *(не)*грэбуй хоць я і *(не)*дару табе пахучых суквеццяў.

І людзі з даўніх часоў бяруць яго для гаючых запараў і настояў абмываюць зялёны ліст у халодным струмені і прыкладаюць да балючых мясцін і ран.

Так і іншы чалавек нібы той трыпутнік — просты душэўны. Слухаеш гаючыя яго словы і яны лечаць твае раны душэўныя. *(А. Альфяровіч)*

● Раскажыце, якую карысць прыносяць лекавыя расліны.

* Абгрунтуйце мэтазгоднасць ужывання складаназлучаных сказаў у творах публіцыстычнага стылю.

110. Дапішыце сказы так, каб яны сталі складаназлучанымі.

I. 1. Празвінеў званок, і 2. Быў званок, але 3. Я чакаў цябе ўвесь дзень, і 4. Я чакаў цябе ўвесь дзень, але 5. Наташа ведае майго брата, а 6. Алена ніколі не выступае на сходах, але

II. 1. ... , але сонца прыпала па-ранейшаму. 2. ... , але мужны твар яго запамніўся на ўсё жыццё. 3. ... , але поезд ужо адышоў ад станцыі. 4. ... , і мы зможам паехаць у горад самі. 5. ... , а Янка слухае і запісвае. 6. ... , і Алеся напісала заяву.

* 111. Перакладзіце на беларускую мову спалучэнні назоўнікаў з прыназоўнікамі: *от горя, от ненависти, от радости, от страха, от счастья, по болезни, по ошибке, по предложению, по причине, по примеру, по привычке.*

Выберыце чатыры з іх і пабудуйце складаназлучаныя сказы, затым сказы ўвядзіце ў кантэкст звязнай мовы.

112. Прачытайце і пастарайцеся запомніць тэкст. Пра якую пару года паведамляецца ў вершы?

Рыбы абудзіліся з застою,
А ваўкі халодныя насы
Узнялі на воблака густое
І спрабуюць ціха галасы.
На паляне ў светлым пералеску
Расцвілі налітыя расой
Сінія падснежныя пралескі
Пад аховай урачыстых хвой.

П. Панчанка

● Прачытайце на памяць вершы, якія вы ведаеце пра гэтую пару года.

● Зрабіце сінтаксічны разбор сказаў, назавіце іх агульнае значэнне.

113. Прачытайце. Дайце заглавак тэксту. Растлумачце правапіс прыставак у выдзеленых словах. Знайдзіце складаназлучаныя сказы, вызначце адносіны паміж часткамі.

Абгрунтуйце пастаноўку знакаў прыпынку.

Улетку мы **ажывалі**. Нашай карміцелькай была рака. У яе вузкіх, неглыбокіх затоках хмарамі насіліся верхаводкі, сіняўкі, яршы, а ад печкуроў наогул шарэла дно. На вялікую рыбу мы **не разлічвалі**, а драбязы лавілі шмат. Рабілася гэта вельмі проста. Два хлапчукі браліся за канцы посцілкі і падводзілі яе да берага. Астатнія, галёкаючы, здаля **заганялі** рыбу. Затым усе разам дружна **падхоплівалі** посцілку і цягнулі на бераг. У ёй ажно кішэла драбязы. Некалькі такіх умоваў — і ў кожнага былі і абед, і вячэра. (М. Паракневіч)

● Перабудуйце сказы так, каб галоўнымі дзеючымі асобамі сталі Алесь і Міхась. Запішыце, ужываючы, дзе магчыма, сінонімы. Падкрэсліце граматычныя асновы ў сказах, вызначце іх будову.

● Якую ролю выконваюць у тэксце дзеясловы?

114. Спішыце. Падкрэсліце граматычныя асновы ў складаназлучаных сказах, раскажыце пра сэнсавыя адносіны паміж часткамі. Складзіце схемы гэтых сказаў.

1. Восеньскія кветкі жаўцелі над **прывялай** травой, а ў вадзе **люстравалася** неба і зубчасты верх лесу. (*К. Ч.*) 2. Ці то ішлі на працу сяляне, ці пастушкі дзе гналі кароў на паласу, ці мо рухаўся паблізу які вайсковы атрад. (*Лыньк.*) 3. Край неба наліўся зарою, і неба ўстала, агнём **прамяністым** палі і лясы прывітала. (*Панч.*) 4. **Зноў** сонца заззяла ў палескай старонцы, і з попелу ўсталі ў Замосці пад сонцам чатыры хаціны. (*Панч.*) 5. Правы бераг быў пясчаны, і пясок з абрыву спаўзаў у рэчку, засыпаў яе. (*Шам.*) 6. Спакойна, нават неспагадна сустрэлі сяброў маўклівыя **панямонскія** вуліцы і хаты на гэтых вуліцах, і **толькі** халодны пясок шуршаў пад іх нагамі няўцямнай мнагазначнай гутаркай. (*К-с*) 7. Прыгожы наш Мінск і ў звычайныя будзённые дні і вечары, але цяпер, пад Новы год, ён прыхарошаны яшчэ **больш**. (*Хадк.*) 8. Увесь дзень пякло, прыпарвала, а пад вечар прагрымела навальніца. (*Хадк.*)

● Зрабіце марфалагічны разбор выдзеленых слоў, падбярыце да іх роднасныя словы, складзіце з імі 2—3 складаназлучаныя сказы (на выбар).

115. Спішыце. Абазначце складаназлучаныя сказы. Падкрэсліце граматычныя асновы і вызначце сродкі сувязі частак.

На дварэ было сыра і холадна. Толькі што прайшоў дождж, і на асфальце ад ветру маршчыніліся лужыны. Вольга Міхайлаўна, гледзячы на іх, успамінала родную вёску, адзінокую маці, былую сельскую настаўніцу. Там, у яе родных мясцінах, вось-вось зазелянеюць дрэвы, а тут, у Сібіры, вясна прыходзіць пазней...

¹Улетку Вольга Міхайлаўна зноў паедзе ў Савічы, бо нідзе лепшых мясцін ёй бачыць не давялося. Там усё сваё: і сцежка каля матчынай хаты, і скрып жураўля над замшэлым калодзежам, і клёкат бусла на старой ліпе. (*Паводле М. Парахневіча*)

● Параўнайце сказы: першы і другі, трэці і чацвёрты. Вызначце, што ў іх агульнае і чым яны адрозніваюцца. Якую ролю выконвае злучнік *і*?

● Зрабіце сінтаксічны разбор абазначанага лічбай сказа.

116. Запішыце словы, якія абазначаюць назвы гарадоў або вёсак (5—6 на выбар). Складзіце з імі спачатку словазлучэнні, а затым складаназлучаныя сказы. Падкрэсліце граматычныя асновы, растлумачце знакі прыпынку.

* **117.** Прачытайце і дайце заглавак тэксту. Вызначце яго стыль, тып і мэтанакіраванасць. Які настрой выклікала вёска ў маладога настаўніка? Які прыём выкарыстоўвае аўтар, каб данесці асноўную думку тэксту?

Прыехаў я настаўнікам у пачатковую школу адразу ж пасля заканчэння кароткатэрміновых педагогічных курсаў. Вёска, дзе была гэтая школа, спадабалася мне. Яна была невялікая, з адной вуліцай, і ўся нібы замаскіраваная ў зеляніне. Высокія ліпы пахілялі сваё раскошнае галлё над сялянскімі хатамі, стройныя шыракалістыя клёны заўзята цягнуліся да сонца. Рабіна ля школы звесіла свае багатыя ярка-чырвоныя гронкі а яблыні на многіх прысядзібных участках вабілі сваім жоўта-васковым адлівам антонавак.

А вакол віднеліся лясы. Здавалася, што палеткаў тут няма. Па той бок Іпуці за густымі радамі алешыны пачыналіся заліўныя лугі але і яны ўпіраліся ў сцяну велічнага маўклівага быццам заснуўшага лесу.

Школа змяшчалася ў звычайнай сялянскай хаце-пяцісценцы. У першай палове жыў гаспадар Сцяпан Яўменчык а ў другой стаяла штук дзесяць парт класная дошка і шафа з усёй школьнай маёмасцю. Шафу мы крыху адсунулі ад сцяны і за ёю ўтварыўся невялічкі куточак. Гаспадыня завесіла яго паласатай поцілкай, і мы паставілі там мой лажак. (*П. Кавалёў*)

● Выпішыце складаназлучаныя сказы з супраціўнымі злучнікамі, пастаўце знакі прыпынку, пабудуйце схемы, якія адпавядаюць структуры гэтых сказаў.

118. Складзіце складаназлучаныя сказы, пачынаючы іх сэнсава-граматычныя часткі словамі:

1. Лета ... , зіма 2. Удзень ... , ночкай 3. Добрыя ... , дрэнныя 4. Святло ... , цемра 5. Свой ... , чужы 6. Рана ... , позна

● Успомніце, як называюцца прапанаваныя для ўтварэння сказаў пары слоў.

119. Прыдумайце складаназлучаныя сказы, пачынаючы спалучэннямі слоў *на панядзелках і пятніцах, удзень і ўначы, за дзве гадзіны, за месяц, на месяц, праз месяц, праз тры гады*.

120. Пабудуйце складаназлучаныя сказы з супраціўнымі адносінамі паміж сэнсава-граматычнымі часткамі. Пачынайце сказы словамі *напяршае, магчыма, відавочна, на-мойму, бясспрэчна, безумоўна, зразумела*.

● Як называюцца прапанаваныя для ўтварэння сказаў словы?

121. Утварыце з простых сказаў складаназлучаныя са злучнікамі *і*. Вызначце, чым адрозніваюцца новыя сказы ад тых, на аснове якіх яны ўтварыліся.

1. Непрыкметна праляцела цёплае лецеўка. Наступіла па-нурая дажджлівая восень. 2. Дні паменшалі. Школьнікі большую частку свайго вольнага часу праводзілі дома. 3. Пачаліся прымаразкі. Пачарнеўшае лісце асыпалася з дрэў. 4. Набрынялае вільгаццю неба нізка навісла над стрэхамі хат. Гэта надавала тутэйшым мясцінам нейкую аднастайнасць і панукасць.

122. Прачытайце тэкст, перакладзіце на беларускую мову і запішыце.

Сложное предложение представляет собой объединение нескольких предложений при помощи тех или иных синтаксических средств в грамматическое целое, служащее выражением законченной мысли. Как и всякое предложение, сложное предложение в целом характеризуется интонацией завершенности. Отдельные предложения, входящие в состав сложного предложения, не обладают самостоятельностью и законченностью. Они представляют собой взаимосвязанные и дополняющие друг друга элементы целого сложного предложения. Связь между отдельными предложениями осуществляется специальными структурными средствами: союзами, союзными словами, интонацией.

В соответствии со средствами связи частей сложные предложения делятся на три типа: сложные предложения с союзами, сложные предложения без союзов, сложные предложения с разными видами связи. (*«Русский язык. Энциклопедия»*)

● У перакладзеным тэксце абазначце складаныя сказы, вызначце іх тып і від.

123. Дапішыце простыя сказы так, каб яны сталі складаназлучанымі. Падкрэсліце граматычныя асновы, абазначце межы частак і злучнікі.

1. Свая хата пазірала на Алеся няветліва, але 2. Маці вярнулася дамоў позна, але 3. Каля самой вады і на горных схілах стаялі блакітныя, сінія домікі санаторыяў, але 4. Змоўклі птушыныя звонкія песні, і 5. Нячутна і нябачна падкрадвалася зіма пад самую вёску, і 6. Там, у горадзе, мне не ставала прастору, і 7. То ластаўка зашчабеча пад саламяным дахам, то 8. Ці то кажан пралацеў у начной цішы, ці то

● Вызначце сэнсавыя адносіны паміж часткамі.

* Згрупуйце сказы па сінтаксічных прыметах. Назавіце гэтыя прыметы.

124. Прачытайце тэкст і дайце заглавак. Выпішыце складаназлучаныя сказы, параўнайце іх: вызначце, што ў іх агульнае і чым яны адрозніваюцца. Абгрунтуйце мэтазгоднасць іх ужывання. Пастаўце прапушчаныя знакі прыпынку і растлумачце іх.

Па высокай дзвінскай вадзе плылі ў мора апошнія крохкія крыгі. Сівы ў яблыкі конь спынены на самай стро́ме пругка пераступіў нагамі але вершнік злёгка сціснуў яму бакі і сівы супакоіўся. Застыўшы ў сядле, князь Валодша глядзеў на горад за ракой. Над нізкімі прысадамі насупраць амаль схаванай паводкаю выспы падымаліся ўжо кранутыя зелянінаю валы дзядзінца а яшчэ вышэй плылі па небе ў лазуркавую далячынь сем вярхоў Сафіі. Зазванілі да палудніцы. Першы ўдарыў па сонечнай цішы сафіійскі званар. Яму адразу адказалі Спас-Еўфрасіння і Бельчышчы а трохі спа-кваля ўступілі ў перазвоны астатнія манастыры і цэрквы. (У. Арлоў)

● Дзе і калі адбываліся падзеі, пра якія паведамляецца ў тэксце. Абгрунтуйце сваё меркаванне, выкарыстоўваючы словы з тэксту.

● Растлумачце вусна значэнне слоў і словазлучэнняў *стро́ма, вершнік, паса́д, левару́ч, дзядзі́нец, сем вярхо́ў Сафіі, палудні́ца, Спас-Еўфрасі́ння, Бельчышчы*. (Пры неабходнасці карыстайцеся тлумачальным слоўнікам.)

● Дайце марфалагічную і сінтаксічную характарыстыку слова *сівы*, улічваючы тую ролю, якую яно выконвае ў першай і трэцяй частках складанага сказа.

125. Прачытайце і дайце заглавак тэксту. Пра чыё дзяцінства ў ім паведамляецца? Параўнайце абазначаныя лічбамі сказы. Якія прыметы ў іх аднолькавыя і якімі яны адрозніваюцца?

Спішыце, расстаўляючы знакі прыпынку.

¹На пагорку за мястэчкам Пасадзец пры самым Даўгінаўскім гасцінцы здавён-даўна стаялі старыя дрэвы клёны ясені бярозы.

Пад імі пышна разрасталіся кусты шыршыніку бэзу парэчкі баярышніку і маліны.

Дрэвы і кусты служылі надзейнай дамоўкай для рознага птаства. ²Ад раніцы аж да вечара ўсё наваколле звінела ад іх галасоў і ў гэтым птушыным царстве былі свае гаспадары — буслы.

Маленькі Самуіл любіў гэта. Забавак на пагорку многа. Дол укрыты сінім званцом жоўтым пералетнікам беленькім дзяцельнікам пахучай бярозкай. Тут весела зумкаюць пчолы і басавіта гудуць чмялі. Надакучыць збіраць кветкі — рабі свіспёлкі будуй хатку з сучча. Можна пайсці паглядзець гняздо жаўтабрушкі. Птушачка не баіцца гэтага кудлатага хлопчыка з вялікімі вачамі і тоўстымі губамі і падпускае яна яго блізенька-блізенька.

Яшчэ лепш легчы ў цяньку на мяккай траве палажыць рукі пад галаву і слухаць як звініць вакол дзівосная мелодыя-песня. У ёй чуйнае вуха Самуіла адрознівае птушыныя галасы пчаліны звон шэлест лісточкаў пад лёгкім подыхам ветру. (С. Александровіч)

* Раскажыце аб сэнсава-стылістычнай ролі складаназлучаных сказаў у мастацкіх тэкстах.

* 126. Утварыце словазлучэнні на аснове складаных слоў *сельскагаспадарчы, этнакультура, сярэдневяковы, добрасардэчны, далёкаўсходні, добрасумленны, дабраякасны, шматгадовы, трохметровы*.

Складзіце на выбар пяць складаназлучаных сказаў, увядзіце іх у кантэкст (стыль — навуковы, тып — апісанне).

Раскажыце аб сэнсава-стылістычнай ролі складаназлучаных сказаў у навуковых тэкстах.

127. Дапішыце простыя сказы так, каб яны сталі складаназлучанымі.

1. Учора надвор'е было цёплае, а 2. Гэта кніга цікавая, але 3. Гэта рэчка шырокая, але 4. Я вучуся ў

дзесятым класе, а 5. Мне цяжка было выконваць да-
машняе заданне, аднак 6. Ішоў моцны халодны дождж,
і 7. На другі дзень надвор'е наладзілася, і

► **128.** Прачытайце. Вызначце мэтанакіраванасць тэксту. Скажы-
це, пра якую галіну ведаў у ім паведамляецца. Выпішыце ключавыя
словы і словазлучэнні.

СКЛАДАНАЗЛУЧАНЫ СКАЗ

Складаназлучаны сказ з'яўляецца цэласнай сінтаксічнай адзінкай. Яго сэнсава-граматычныя часткі нагадваюць са-
мастойныя, незалежныя простыя сказы. Кожная з іх мае
сваю граматычную аснову, сэнсавую і структурную даскана-
ласць. Але гэта самастойнасць чыста ўмоўная і толькі знеш-
няя. Пра яе можна было б гаварыць, каб часткі складана-
злучанага сказа не мелі сэнсавай і граматычнай агульнасці.
Гэта агульнасць заўважаецца як у будове, так і ў лексічным
напаўненні кожнай часткі. З дапамогай злучальных злуч-
нікаў у складаназлучаных сказах паміж часткамі фарміруец-
ца пэўны від адносін. Яны могуць успрымацца як спалучаль-
ныя, супраціўныя ці размеркавальныя. Дзякуючы гэтаму
складаназлучаны сказ і ўспрымаецца як цэласная сінтаксіч-
ная адзінка, якая ў вуснай мове афармляецца інтанацыяй
завершанасці сказа, а ў пісьмовай — знакамі прыпынку.
У складаназлучаным сказе можа быць дзве і больш сэнсава-
граматычныя часткі.

● Складзіце план тэксту ў выглядзе пытанняў.

* Падрыхтуйце вуснае паведамленне на лінгвістычную тэму пра
складаназлучаны сказ.

* **129.** Пакажыце два магчымыя варыянты падзелу тэксту на сказы.
Варыянты падзелу запішыце. Пастаўце і растлумачце знакі прыпынку.

РАНІЦА

Вуліца прачнулася ўжо і ажыла заспаныя кабеты спяша-
ліся з вёдрамі да студні мужчыны на падворках ладкавалі
калёсы і мажары знаёмым пошчакам перагукваліся малаткі
хто не паспеў ці паленаваўся наклапаць касу з вечара мусіў
цяпер завіхацца мне стала сумна і неяк балюча заўтра чакае
мяне развітанне ростань з усім гэтым такім дарагім для маёй
душы. (С. Кухараў)

130. Падзяліце тэкст на сказы. Спішыце, пастаўце прапушчаныя знакі прыпынку. Абзначце складаназлучаныя сказы. Раскажыце пра сэнсава-граматычныя адносіны паміж часткамі.

РОДНЫ КУТ

Дзяцінства беларускага мастака Паўла Васільевіча Масленікава прайшло ў вёсцы Нізкая Вуліца, што на Магілёўшчыне прыгожыя берагі Лахвы высокія ўзгоркі і крутыя схілы бярозавыя гаі і задумлівыя сасновыя бары захаплялі казачнай маляўнічасцю і клікалі да сябе.

На ўсё жыццё Павел Васільевіч запомніць гэтае хараство зіма вабіла ўрачыстай маўклівасцю лясоў і снежавымі завеямі а летам цешыўся ён духмянасцю кветак пахам хвоі морам жытнёвых палёў восень захапляла хлопчыка стракатасцю фарбаў нязвыкласцю адценняў туманнымі раніцамі зорнымі вераснёўскімі вечарамі але больш за ўсё хвалявала і радавала вясна зямля абуджалася ад снегу і лес напаўняўся чароўнай сімфоніяй птушынага гоману зелянела трава а навокал ружовай квеценню палымнелі сады. («*Мастацтва*»)

✱ Абгрунтуйце мэтазгоднасць ужывання складаназлучаных сказаў у тэксце.

● Растлумачце напісанне і значэнне слова *Магілёўшчына*. Напішыце пяць слоў, якія называюць аналагічныя паняцці. Пабудуйце з імі складаназлучаныя сказы.

● Падрыхтуйцеся і раскажыце пра аднаго з беларускіх мастакоў, ужываючы складаназлучаныя сказы.

§ 18. ПАРАДАК СІНТАКСІЧНАГА РАЗБОРУ СКЛАДАНАЗЛУЧАНЫХ СКАЗАЎ¹

1. Назваць тып сказа па мэце выказвання. Вызначыць колькасць сэнсава-граматычных частак і іх межы.

2. Устанавіць адносіны паміж часткамі.

3. Растлумачыць знакі прыпынку.

4. Расказаць пра будову частак.

5. Назваць члены сказа ў кожнай частцы.

6. Складзі схему сказа.

¹ Узор сінтаксічнага разбору складаназлучаных сказаў гл. у Дадатку 1, с. 236.

131. Зрабіце сінтаксічны разбор сказаў першай (I) ці другой (II) часткі (на выбар).

I. 1. Ёсць у ягадніц руплівых мамы і сястрычкі меншыя таксама, і глядзяць на ўзлесак з-пад рукі гэткія ж чубатыя браткі. 2. Ноч застыла на шашы, а навокал — ні душы. 3. Князі, каралі будавалі палацы, а гэты плебей з барадою аршынай не бачыў багацця з нялёгкае працы, не меў збудаванняў прывабнасці слынай. (*Еўдакія Лось*)

II. 1. Радзіма, голас твой мяне спяваць вучыў, і ты мне аддала ад родных слоў ключы. (*Я. П.*) 2. І сцелецца ў цішы сяброўская размова, і спеліцца ў душы Купалавае слова. (*Янк.*) 3. Юнак прыгожы, малады спяшае з кнігамі кудысьці, а на шырокія сляды з дрэў восень асыпае лісце. (*К. Б.*) 4. На дрэвах не прабіўся ліст, і снег яшчэ ляжыць дзе-недзе, а чорны шпак свой дом агледзеў і выдаў першы шчасны свіст. (*К. Б.*) 5. Лёд на рацэ быў тонкі, але каля берага можна было смела хадзіць. (*М. Д.*)

КАНТРОЛЬНЫЯ ПЫТАННІ

1. Які сказ называецца складаназлучаным?
2. Якія сэнсавыя адносіны выражаюцца паміж часткамі ў складаназлучаных сказах?
3. Якія сродкі ўдзельнічаюць у выражэнні сэнсавых адносін паміж часткамі ў складаназлучаных сказах?
4. Якімі знакамі прыпынку могуць раздзяляцца часткі ў складаназлучаных сказах?
5. Калі на мяжы частак у складаназлучаных сказах ставіцца коска?
6. Калі на мяжы частак у складаназлучаных сказах ставіцца працяжнік?
7. Калі на мяжы частак у складаназлучаных сказах ставіцца кропка з коскай?
8. Калі на мяжы частак у складаназлучаных сказах коска не ставіцца?

СКЛАДА НАЗАЛЕЖНЫЯ СКАЗЫ: БУДОВА, ЗНАЧЭННЕ, УЖЫВАННЕ

§ 19. ПАНЯЦЦЕ ПРА СКЛАДА НАЗАЛЕЖНЫ СКАЗ

[], (што ...).

[], (што ...)¹.

132. Падрыхтуйцеся і адкажыце на пытанні:

Якія віды сінтаксічнай сувязі слоў і частак сказа вы ведаеце?

У чым сутнасць сінтаксічнай сувязі? З дапамогай якіх сродкаў яна афармляецца?

Што вы ведаеце пра злучальную сувязь?

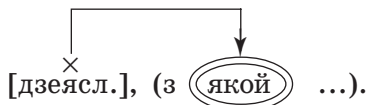
Што вы ведаеце пра падпарадкавальную сувязь?

Прывядзіце прыклады злучальнай сувязі слоў і частак сказа.

Прывядзіце прыклады падпарадкавальнай сувязі слоў і частак сказа.

133. Прачытайце складаны сказ, разгледзьце яго схему. Вызначце, у якіх сэнсавых і граматычных адносінах знаходзяцца часткі сказа. Чаму на схеме яны заключаны ў розныя дужкі? Якія сінтаксічныя адзінкі ведаеце вы з такімі адносінамі? Як называецца такая сувязь?

[Я не помню ўжо], (з якой прычыны лёс мяне закінуў незнарок у той сад наднёманскі, шпачыны, той далёкі, ціхі гарадок). (Бур.)

¹ Часткі складаназалежных сказаў могуць спалучацца з дапамогай падпарадкавальных злучнікаў і злучальных слоў **бо, каб, як, пакуль, таму што, які, для таго каб, дзе, пасля таго як** і інш.

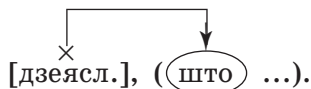
134. Запішыце сказы. Падзяліце іх на сэнсава-граматычныя часткі. Абазначце сродкі сувязі частак. Якія злучнікі выконваюць гэту ролю?

I. 1. Непрыкметна прайшоў час, і настаў дзень экзаменаў. (К-с) 2. І азіміна, і яравое раслі на вачах, і разам з азімінаю, з яравым раслі ў асцярожных, звыклых да ўсяго куранёўцаў надзеі на лета. (І. М.) 3. У Глушаковым гумне ўжо таксама тлела страху, але людзям усё ж удалося абараніцца. (І. М.)

II. 1. Дружа мой, ці чуеш, як пяюць палі песню маладую аб жывой зямлі? (А. К.) 2. Машы спачатку здалося, што спяваюць недзе там, за сцяной, на вуліцы, у полі. (Шам.) 3. Сонца, што ўзнялося высакавата над вёскаю, шчодро асвятляла паляну і лес за ёю. (Лунс.)

● Параўнайце сказы ў I і II частках. Вызначце, што ў іх агульнае і чым яны адрозніваюцца.

С к л а д а н а з а л е ж н ы м і называюцца такія складаныя сказы, у якіх сэнсава-граматычныя адносіны паміж часткамі афармляюцца з дапамогай падпарадкавальных злучнікаў і злучальных слоў: [Людзі кажуць], (што птушкам, зблудзіўшым уночы, Млечны Шлях служыць сцежкай-пуцінай у вырай). (Куп.) На схеме будову складаназалежнага сказа можна паказаць так:

У складаназалежным сказе можа быць дзве або некалькі частак, з якіх адна — галоўная, а астатнія даданыя. Г а л о ў н а й называюць тую частку, якая непасрэдна ці апасродкавана падпарадкоўвае сабе даданыя. Тыя часткі, якія паясняюць галоўную, называюцца д а д а н ы м і.

Даданыя часткі могуць паясняць увесь галоўны сказ, якое-небудзь слова ці словазлучэнне ў ім або ў папярэдняй даданай частцы. Яны адрозніваюцца ад галоўнай не толькі сваёй роляй, але і будовай. У іх састаў уваходзяць падпарадкавальныя злучнікі і злучальныя словы, з дапамогай якіх даданая частка падпарадкоўваецца галоўнай частцы.

Ролю падпарадкавальных злучнікаў могуць выконваць адносныя займеннікі і прыслоўі. Іх называюць з л у ч а л ь н ы м і с л о в а м і: *На захадзе, на ўзлесьсі Белавежскай пушчы, на палявым узвышшы бялее вежа, што ў далёкім-далёкім мінулым дала назву гэтым дры-мучым зубрыным лясам.* (Б.)

Злучальныя словы не толькі забяспечваюць узаемадзеянне паміж часткамі ў складаназалежных сказах, але і самі з'яўляюцца членамі сказаў.

Складаназалежныя сказы ў большай ступені, чым складаназлучаныя, маюць магчымасць перадачы разнастайных адносін. Яны шырока выкарыстоўваюцца ў навуковых, мастацкіх і публіцыстычных тэкстах, для якіх характэрна падкрэсленая лагічнасць выкладання думкі. Гэтаму садзейнічаюць даданыя часткі, якія могуць выражаць розныя значэнні.

135. Спішыце. Абазначце складаназалежныя сказы. Абвядзіце злучнікі, якія ўдзельнічаюць у афармленні адносін паміж часткамі, адным авалам, злучальныя словы — двума. Растлумачце, чым адрозніваюцца злучальныя словы ад падпарадкавальных злучнікаў. Растлумачце напісанне **не (ня)** са словамі.

ЯНЫЧАР

Мінулай зімой на адным з рымскіх мастоў Гусоўскі спаткаў жабрака, які гінуў ад голаду і холаду. Гэта быў беглы янычар. Гусоўскі хацеў уратаваць чалавечую істоту, што вырвалася з крывавай (**ня**)памяці. Але былы султанскі (**ня**)вольнік вырашыў памерці. Пачуўшы ягоную гісторыю, Гусоўскі зразумеў, што іншага выйсця ў гэтага чалавека (**не**)было.

Ён (**не**)мог прамаўчаць пра гэты лёс і цяпер узгадаў дні і ночы, калі пісаў тую паэму. Усё пачалося, бадай, (**не**) з самой сустрэчы, а з таго сну, што стаў мучыць яго пазней. Ён сніў сябе янычарам. Гэта яго наvekі забралі людзі султана. Гэта па ім, надзеўшы жалобны ўбор, галасіла маці, а бацька пасыпаў попелам галаву. Гэта яго разам з тысячамі іншых хрысціянскіх хлопчыкаў змушалі забыць сваё імя і вучылі чужой мове, веры і майстэрству забіваць людзей... (У. Арлоў)

* Растлумачце сэнс словазлучэнняў *беглы янычар, крывавае няпямца, насыпаць попелам галаву, жалобны ўбор*. Пабудуйце складаназалежныя сказы з гэтымі словазлучэннямі. Выкарыстайце змест тэксту.

136. Прачытайце. Выпішыце спачатку складаназалежныя сказы, а затым складаназлучаныя. Абазначце сродкі сувязі частак. Вызначце, што агульнае ў гэтых тыпах складаных сказаў і чым яны адрозніваюцца.

Пятрусь, Алесь і Даша не спяшаліся, але палатачны гарадок усё аддаляўся і аддаляўся. Яны і **не заўважылі**, што ідуць так, без мэты. Проста прыемна **любавацца скошаным** лугам, **углядацца ў** цемру.

Неўзабаве з ракі пацягнула вільготнай свежасцю, і ветрык, разарваўшы пасмы туману, пагнаў яго кудзелістыя абрыўкі на луг.

Было позна, і галасы паступова змаўкалі. Пахадзіўшы яшчэ колькі часу па лузе, школьнікі наблізіліся да рэчкі, пастаялі крыху на беразе, сочачы, як узнікае і гойдаецца над чорнай вадой белавата-празрыстая па́ра. Захапіўшыся навакольнай прыгажосцю, яны зусім забыліся, што недзе там, у палатачным гарадку, іх чакаюць, пра іх **турбуюцца**. Сябры нават **не падумалі**, што занепакоеныя аднакласнікі могуць кінупца ў пошук і **зablудзяцца ў** незнаёмай мясцовасці: недалёка ад палатачнага гарадка быў цёмны лес. (*Паводле В. Вольскага*)

● Якімі часцінамі мовы з'яўляюцца выдзеленыя словы. Растлумачце іх напісанне.

137. Спішыце, вызначце, колькі ў кожным складаназалежным сказе даданых частак і што яны паясняюць: слова, словазлучэнне ці ўсю іншую частку. Пастаўце пытанне да кожнай даданай часткі.

Якімі знакамі прыпынку аддзяляецца адна частка ад другой? Пастаўце прапушчаныя знакі прыпынку.

1. Захар глядзеў на пажар і ў першы раз убачыў як людзі дружна і шчыра працавалі не шкадуючы сіл у барацьбе з агнём. (*М. З.*) 2. Калышучы дзіцё Хіма заўважыла што твар у жанчыны немалады добры і нейкі строгі. (*М. З.*) 3. Каб схадзіць да суседа ці даць корму жывёле трэба было лапатаю

раскапаць сцэжку. (М. З.) 4. Замаўкаюць птушыныя звонкія спевы калі восень прыходзіць у край наш лясны. (А. К.) 5. І сонца ўсё вышай і вышай імкне бо просіць зямля цеплыні. (Кір.) 6. Не дзіва што тут каля крынічкі кіпела жыццё бо кожнаму хацелася стаць бліжэй да вады каб **палюбавацца** на сваё ўласнае хараство ў яе люстры як гэта любілі рабіць прыгожыя краскі. (Кс) 7. Гэты агеньчык хлопцы і пачалі абараняць таму што ён быў маленечкі. (Я. М.)

● Растлумачце значэнне і будову выдзеленага слова. Падбярыце пяць слоў такой будовы. Складзіце з імі складаназалежныя сказы.

138. Дапішыце канчаткі ў словах, падкрэсліце граматычныя асновы сказаў. Абазначце межы частак і сродкі іх сувязі.

1. Чуваць было, як свішча вецер у коміне, як на вуліцы гуля.. мяцеліца. 2. Хочацца зноў мне спаткацца з кра.., дзе некалі рос. (Калесн.) 3. Ехалася лёгка, хутка, як ездзіцца ў такую часіну з горада. (Янк.) 4. Пуста ў вёсцы і ціха, як быва.. толькі ў часы ліхалецця. (Гал.)

● Раскажыце, як утварыліся словы *лёгка, хутка, пуста*. Зрабіце марфемны разбор гэтых слоў.

139. Спішыце, пастаўце і растлумачце прапушчаныя знакі прыпынку. Абазначце складаназалежныя сказы: тыя, у якіх адна даданая частка, лічбай 1, тыя, у якіх дзве і больш часткі, лічбай 2. Раскажыце пра сэнсава-граматычныя адносіны паміж часткамі і сродкі, з дапамогай якіх яны афармляюцца.

Пасля спрэчак сябры адчулі, што іх сяброўства дало вялікую расколіну, што іхнія дарогі скіраваны ў розныя бакі, што ніякія гаворкі іх ужо не злучаць.

Турсевіч шчыра шкадаваў свайго сябра як чалавека відавочна ступіўшага на небяспечны шлях як чалавека свядома выбраўшага пакуты астрог і няволі...

У сваю чаргу Лабановіч спачуваў Турсевічу як добраму другу дзіцячых і юнацкіх дзён. Перад вачамі паўстала Палессе вандроўка ў Любшына, куды перабраўся Турсевіч з Цельшынскай школы, іх гутаркі і спрэчкі. Тады спрэчкі не разлучалі іх а наадварот яшчэ болей умацоўвалі дружбу. Шка-

да было Турсевіча як чалавека, якога заела мяшчанскае імкненне да спакойнага і сытнага кавалка хлеба і мірнага бес-турботнага жыцця.

Але ні Лабановіч ні Турсевіч нічым сябе не выяўлялі.
(*Якуб Колас*)

● Падкрэсліце займеннікі як члены сказа. Замест якіх часцін мовы яны ўжываюцца?

140. Прачытайце тэкст, вызначце яго стыль і тып. Назавіце адметныя рысы стылю. Выпішыце складаназалежныя сказы. Перакажыце змест тэксту, выкарыстаўшы выпісаныя сказы.

СЛОВА ПРА ВАСІЛЯ БЫКАВА

Пісьменнікі звычайна прыходзяць да чытача кнігаю ці творам. Калі згадваецца імя Васіля Быкава, то ў маёй памяці адразу ўзнікае — «Жураўліны крык». І мяне ніхто не пераканае ў тым, што ўсё напісанае пісьменнікам, уключаючы яго апошнія апавяданні, не прасякнута гэтым несмяротным і журботным крыкам...

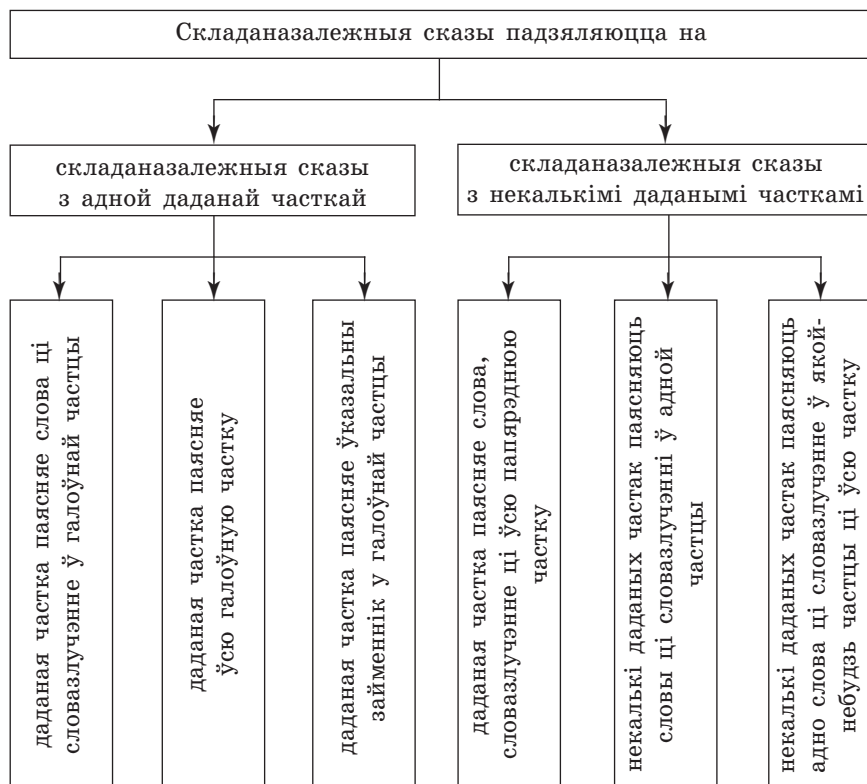
Васіля Быкава гэтулькі лаялі і хвалілі, што да таго і да другога цяжка і дадаць што-небудзь, каб хто і хацеў. Праўда, лаялі больш дома, а хвалілі ў свеце. У тым вялікім свеце, дзе кнігі Васіля Быкава былі візітнай карткай Беларусі, пра якую не ведаў абывацель у еўрапейскай Францыі, не кажучы ўжо пра далёкія ЗША...

У кароткім слове не буду сіліцца ацаніць напісанае Быкавым, яго значэнне для беларускай, еўрапейскай ды ўсёй сусветнай культуры. Пра гэта ёсць і будуць яшчэ спецыяльныя даследаванні. Гэтым распарадзіцца ўрэшце яе вялікасць Гісторыя.

Але ўжо сёння бясспрэчны прыклад Быкава-пісьменніка, Быкава-грамадзяніна не толькі для сваіх равеснікаў, не толькі для людзей сярэдняга веку, але і для маладзейшага і зусім маладога ўзросту. Прыклад самаахвярнасці і подзвігу ў служэнні сваёй Бацькаўшчыне годнага мастака і сапраўднага сына. (*А. Жук*)

* Вызначце сэнсава-стылістычную ролю складаназалежных сказаў у тэксце.

► **141.** Разгледзьце схему. Раскажыце, на якія віды падзяляюцца складаназалежныя сказы па сваёй будове і сэнсава-граматычнай ролі даданных частак? Прывядзіце прыклады (на выбар).

142. Прачытайце, растлумачце знакі прыпынку. Выпішыце складаназалежныя сказы. Вызначце, што ў іх аднолькавае і чым яны адрозніваюцца (бярыце пад увагу сэнс, мэту выказвання, колькасць сэнсава-граматычных частак, сродкі іх сувязі і будову). Знайдзіце сказы, у якіх даданая частка ўзаемадзеінічае з галоўнай праз пасрэднасць яшчэ адной даданай.

1. Азвалася свету волатава сіла, што ў паставе сціплай да пары таіла. 2. Чайныя ружы ў мяне на стала свецяцца квола ў вчэрняй імгле, свецяцца бляскам сваім залацістым, дыхаюць водарам, тонкім і чыстым. 3. Ці ж калі на свеце гэтак дзе было, каб дарогай шчасце міма сэрца йшло? 4. Мо засвецяць зоры на тваім пуці, і без шчасця можна праз жыц-

цё прайсці? 5. Можа нават не захочаш, а згадаеш ты мяне, калі цёплы вецер вочы лёгкім подыхам кране. 6. Таго, чаго так сэрца хоча, не будзе, ведаю, ніколі. 7. Люблю агонь, што нельга патушыць, што свеціць іншым — непугасным бляскам. 8. Я хацела б, каб пальцы мае мелі чуласць такую нязвычайную, каб усё, што душа пазнае, адгукнулася нотай музычнаю. (К. Буйло)

У складаназалежным сказе даданая частка можа стаяць пасля галоўнай часткі, перад ёю або ў сярэдзіне яе: [Былі і іншыя факты], ((якія) гаварылі ў карысць палкоўніка). (Як толькі) заружавела неба на ўсходзе), [хлопцы рушылі ў дарогу]. [Стромкія хвоі, ((што) стаялі збоку), надавалі бору нейкую святочную ўрачыстасць]. (М. Лынькоў)

Ёсць і такія складаназалежныя сказы, у якіх месца даданай часткі можна мяняць: [Трэба працу любіць], ((каб) у пашане быць). ((Каб) у пашане быць), [трэба працу любіць].

Даданая частка ў складаназалежным сказе выдзяляецца або аддзяляецца коскай.

143. Прачытайце тэкст. Выпішыце складаназалежныя сказы, падкрэсліце ў іх даданую частку. Вызначце яе месца ў адносінах да галоўнай часткі. Скажыце, што яна паясняе — слова ў галоўнай частцы, словазлучэнне ці ўсю галоўную частку.

Янук праставаў загуменнем, прыпыняючыся за лаўжамі збуцвелага бульбоўніку ды за лазнямі, што былі амаль як не на кожнай сялібе. Каб зноў схавацца за плот, хлопец намерыўся перабегчы завулак. Неўзабаве насустрач яму выбегла ўспалошаная жанчына. Збялелая, яна шэптам паведаміла, што ў вёсцы немцы. Жанчына не ведала, колькі іх. Карнікі ў Выкрутным не вельмі баяліся партызанаў, бо да іхняй добра ўмацаванай управы было ўсяго недзе кіламетры тры-чатыры. У пагодлівых дні, якіх у тую восень было нямала, з пажарнай старапольскай каланчы ў бінокль відаць усё. Выкрутнае як на далоні. Янук ведаў, што будынак пажарнай займалі паліцаі, і стараўся застацца незаўважаным.

Праўда, наўрад ці мог што ўбачыць дзяжурны гэты раз, бо дзень выдаўся туманлівы, змрочны, з рэдкай імжакай — плаксівы дзень глыбокай восені.

Толькі жанчына схавалася ў прыбудове, як прагучаў недзе на сярэдзіне вёскі вінтовачны стрэл. Дарма Янук пералазіў плот: яго маглі заўважыць... (А. Масарэнка)

● Якое месца ў адносінах да галоўнай часткі можа займаць у складаназалежным сказе даданая частка?

* Растлумачце вусна сэнс словазлучэнняў *праставаў загугменнем, збуцвелы бульбоўнік, успалошаная жанчына, пагодлівы дзень, старопольская каланча, рэдкая імжака, плаксівы дзень*. Складзіце з імі складаназалежныя сказы з адной даданай часткай. Раскажыце пра ўзаемазалежнасць частак у складаназалежных сказах з адной даданай часткай.

● Як вымаўляюцца гукі пры суседняй мяккасці ў словах *збуцвелага, лазнямі, збялелая*; пры асіміляцыі па глухасці ў словах *перабегчы, наўрад, мог, рэдкай*?

► **144.** Прачытайце тэкст. Вызначце яго асноўную думку. Ахарактарызуйце публіцыстычны стыль: назавіце сферу і мэту выкарыстання, асноўныя функцыі і адметныя якасці, моўныя асаблівасці, сувязь з іншымі функцыянальнымі стылямі, жанры (мастацкія формы) рэалізацыі.

Вусныя выказванні, пісьмовыя тэксты афармляюцца ў пэўным стылі, які адпавядае мэце сітуацыі і сферы моўных зносін. Звычайна вылучаюць афіцыйна-дзелавы, навуковы, мастацкі, публіцыстычны, гутарковы стылі. У грамадска-палітычнай літаратуры, перыядычным друку, выступленнях і прамовах на сходах, мітынгх, па радыё і тэлебачанні, у іншых сродках камунікацыі выкарыстоўваецца публіцыстычны стыль. Гэта разнавіднасць кніжнага стылю.

Асноўнае прызначэнне твораў публіцыстычнага стылю — асвятляць грамадска-палітычныя падзеі, паведамляць навіны штодзённага жыцця, культуры, навукі.

Мэта выкарыстання тэкстаў публіцыстычнага стылю — уздзеянне на слухачоў і чытачоў для ўзбуджэння іх актыўнасці.

Публіцыстычны стыль выконвае інфармацыйную і экспрэсіўную функцыю. А гэта азначае, што публіцыстычным стылем карыстаюцца тады, калі неабходна не толькі перадаць пэўную інфармацыю, але і адначасова ўздзейнічаць на адрасата (слухача, чытача), пераканаць яго ў чым-небудзь, выклікаць адпаведнае стаўленне да інфармацыі або да якіх-небудзь

падзей, поглядаў, канкрэтных ідэй, заахвоціць або заклікаць да пэўных дзеянняў і ўчынкаў пры вырашэнні грамадска-палітычных, культурных і надзённых задач.

Публіцыстычныя тэксты, радыё- і тэлеперадачы на грамадска-палітычныя, культурныя, спартыўныя і іншыя тэмы адрасуюцца масаваму слухачу, чытачу, а таму для іх мовы характэрны адпаведныя стылёвыя рысы: дакладнасць, даступнасць, выразнасць, пабуджальнасць, ацэначнасць (станоўчая ці адмоўная), эмацыянальнасць. Дасягнуць гэтых якасцей тэксту дазваляе выкарыстанне, з аднаго боку, грамадска-палітычнай і маральна-этычнай лексікі і фразеалогіі, з другога боку — разнастайных моўных сродкаў для выказвання настрою, пачуццяў, у прыватнасці, эмацыянальна-экспрэсіўнай лексікі. Тэкстам публіцыстычнага стылю ўласцівыя пафаснасць і ўрачыстая ўзнёсласць мовы, ужыванне слоў і выразаў у пераносным значэнні, наяўнасць слоў і выразаў у новым значэнні, ацэначных і эмацыянальна-экспрэсіўных слоў (трапныя метафары, параўнанні і інш.).

Для тэкстаў гэтага стылю характэрны адметныя рысы сінтаксічных канструкцый. У іх адзначаецца выкарыстанне ў ролі галоўных членаў сказа неазначальнай формы дзеяслова, іменных выказнікаў, ужыванне сказаў з адсутным дзеяслоўным выказнікам, вялікай колькасці азначэнняў, якія выражаны прыметнікамі і дзеепрыметнікамі, прыналежнымі займеннікамі. Шырока ўжываюцца ўскладненыя сказы (з аднароднымі і адасобленымі членамі, развітымі звароткамі), рытарычна-пытальныя, клічныя і пабуджальныя сказы, паўторы, інверсіі (адваротны парадак слоў). Адзначаецца наяўнасць складаных сказаў, структура якіх лёгка перабудоўваецца ў простыя сказы і не вызывае цяжкасцей у пісьмовым маўленні.

У залежнасці ад тэмы і мэты паведамлення ў публіцыстычных тэкстах могуць быць выкарыстаны моўныя сродкі іншых функцыянальных стыляў: афіцыйна-дзелавога, навуковага, мастацкага.

Публіцыстычны стыль рэалізуецца ў жанрах інфармацыйнага публічнага выступлення, прамовы, артыкула, нататкі, інтэрв'ю, рэпартажу, нарыса, фельетона і інш. (Паводле А. Кайруса)

● Вызначце ў тэксце складаназалежныя сказы, колькасць і месца размяшчэння дадanych частак у іх.

*** 145.** Прачытайце. Вызначце стыль, жанр і мэтанакіраванасць тэксту. Абгрунтуйце сваё меркаванне.

ХЛЕБ — ГАЛОЎНЫ КЛОПАТ СЕЛЯНІНА

Адзвінелі вёскі дажынкамі, заціх на палях гул камбайнаў. Скончыўся самы напружаны час у нялёгкай хлебаробскай прафесіі, але людзі не пераставалі працаваць. Яны аралі, рыхтавалі глебу пад наступны ўраджай, сеялі.

Наступіла пара вяселляў, урачыстых праводзін у армію, падвядзення вынікаў. Кожны, хто быў далучаны да сялянскіх клопатаў, можа з гонарам сказаць: «Вось ён, наш хлеб, наш плён, наша багацце».

Яшчэ свежая ў памяці кожная падзея, кожная падрабязнасць сёлетняга змагання за ўраджай. Сёлетні ўраджай краіны асабліва смачны, бо здабыты ён нялёгкай працай у неспрыяльных умовах надвор'я. Прырода быццам выпрабоўвала здольнасці людзей арганізоўвацца, рабіць усё ў сціслыя тэрміны, і хлебаробы скарыстоўвалі кожную магчымасць, каб своечасова і без страт убраць збожжа. (*«Полымя»*)

● Назавіце складаныя сказы, вызначце ў іх віды і сродкі сувязі сэнсава-граматычных частак. Якімі знакамі прыпынку раздзяляюцца ці выдзяляюцца сэнсава-граматычныя часткі?

● Падрыхтуйцеся і напішыце рэпартаж з месца якой-небудзь падзеі (уборка ўраджаю, адкрыццё новай школы, новай станцыі метро і інш.).

З вярніце ўвагу. *Рэпартаж* — інфармацыя аб падзеях, мерапрыемствах і інш. Звесткі ў рэпартажы паведамляюцца аператыўна, дакладна, выразна. У рэпартажы звычайна расказваецца пра тыя падзеі, сведкам якіх быў сам аўтар.

146. Спішыце, устаўце прапушчаныя літары. Пастаўце знакі прыпынку. Злучнікі на мяжы частак абвядзіце адным авалам, часціны мовы ў ролі злучальных слоў — двума. Зрабіце марфалагічны разбор злучальных слоў.

У СТОЛЬНЫМ ПОЛАЦКУ

Тры в..лікія стругі белымі ветразямі **прысталі** побач з дз..дзінцам, акурат там дзе Дзвіна прымае ў свае б..рагі павольную Палату. Наладаваныя футрам і воскам караблі прыв..лі віц..бскія купцы, што ўп..ршыню пасля зімы кіраваліся водным шляхам у Рыгу. Разам з імі сышоў на бераг

рослы чалавек у свіце з грубага сукна. Два дні таму ён не таргуючыся заплаціў купцам паўгрыўні каб давезлі да стольнага Полацка. Назваўся аршанскім майстрам-лўчнікам Богушам. Едзе па навуку да полацкіх майстроў бо чуў: іхнія самастрэлы за сотню крокаў **прабіваюць** н..мецкую браню, нібы тую кл..новую дошчачку. (*У. Арлоў*)

- У якім значэнні ўжыты выдзеленыя словы?
- Растлумачце значэнне слоў *струга, дзядзінец, світа, паўгрыўні, лўчнік*. (Пры неабходнасці карыстайцеся тлумачальным слоўнікам.)

147. Прачытайце. Вызначце асноўную думку тэксту. Спішыце, пастаўце і растлумачце знакі прыпынку. Вызначце складаныя сказы, раскажыце пра іх будову, назаўсёды агульныя прыметы.

ВАЕННАЕ ЛЕТА НА ПОЎНАЧЫ

Такой гарачыні тут не было семдзесят год. Паўмесяца на небе ніводнай хмурынкi ніводнага воблачка. Сонца пякло як у нас у Беларусі падчас сенакосy. Нават уначы калі сонца схавалася за паўночную гару што закрывае ад нас аэрадром у паветры не адчувалася прахалоды. А ўдзень можна было купацца. Унізе пад сопкай працякае ручэй. Мы з зайздрасцю глядзелі на тых шчасліўцаў якія мелі магчымасць акунуцца ў халоднай вадзе.

Там, у горадзе, ішло сваё жыццё. Мы разумелі што яно нялёгкае ваеннае і не менш небяспечнае чым у нас. Але жыццё. А ў нас яго не было. У нас — толькі вайна. Нам было не да купання не да адпачынку і нават не да размоў аб чым-небудзь іншым акрамя вайны. (*І. Шамякін*)

- Скажыце, пра які час паведамляецца ў тэксце. Што вы пра яго ведаеце? Якую ролю ў тэксце выконвае першы сказ?

● Абазначце займеннікі, вызначце іх сэнсавую і граматычную ролю. Падкрэсліце ключавыя словы ў першым і другім абзацах. Зрабіце марфемны разбор слоў *акунуцца, купацца*.

- Растлумачце напісанне прыставак **не, ні** і часціцы **не** ў тэксце.

148. Прачытайце. Абгрунтуйце прыналежнасць тэксту да публіцыстычнага стылю. Складзіце план тэксту і перакажыце змест.

ПАЧАТАК ВАСІЛЯ БЫКАВА

«Космас Васіля Быкава». Ён сілкуе дух беларускай нацыі. Ён дазваляе зрабіць небасхіл нашага слова далёкім і глыбо-

кім, неба слова нашага ўдумлівым і высокім, сцежкі слова нашага прыступнымі і роднымі.

Космас Васіля Быкава недасяжны і хатні. Дык дзе ж усё-такі пачатак ягоны? З чаго ўтварыўся ён? Чым трывае, чым вабіць і палоніць нас, чым наступнікам стане?

Космас Васіля Быкава шчодро выдаткоўваецца самім стваральнікам. А космас ад гэтага не бяднее, не прыніжаецца.

А пачатак Васіля Быкава зямны.

Вёска з брыклівым імем на ўшацкай зямлі дала свету і беларускаму чалавецтву чалавека, які ўвасобіў сабою сумленне і інтэлект Беларусі. Вёска гэтая Бычкі.

Можа, азёры, і ў прыватнасці адно з іх — Горадня, дзе яшчэ жылі дубы і не зусім сцерліся сляды паганскага капішча, хвалямі ды чаратамі нашапталі хлопчыку Базыльку пра таямніцы душы чалавечае, пра таямніцы роду людскога.

Можа, узгоркі, якія на ўшацкай зямлі часцей за ўсё завуцца гарамі, пасадзілі яго на плечы па звычаі бацькі і скіравалі позірк маладога задуменца ў неба, якое пазней прызнае яго за свайго. (*Р. Барадулін*)

● Знайдзіце ў тэксце складаныя сказы, перабудуйце іх у простыя і запішыце.

● Растлумачце выраз «*космас Васіля Быкава*».

149. Спішыце тэкст. Пастаўце і растлумачце знакі прыпынку. Падкрэсліце граматычныя асновы. Знайдзіце складаныя сказы, раскажыце пра іх будову. У складаназалежных сказах абазначце даданую частку. Пастаўце да яе пытанне ад галоўнай часткі, вызначце сэнсава-граматычную ролю даданай часткі.

У ЛЕСЕ

Добра ў лесе і страшна. Прыгнятае незвычайная цішыня якая нібы павісла ў паветры і не зварухнецца. Толькі гайданецца часам галіна і пасыплецца з кудлатае хвоі срэбны пух. Зацярушыцца ён ціха-ціха па зялёных іголках а вуха адразу напружана ловіць гэтыя ледзь чутныя гукі, насцярожваецца. Яно гатова ўцягнуць у сябе ўсю цішыню каб не прапусціць не абмінуць аніводнага шораху ні трэску замерзлай галінкі. (*М. Лынькоў*)

● Падкрэсліце службовыя словы, вызначце іх ролю ў тэксце.

150. Прачытайце тэкст. Вызначце стыль і тып паведамлення. Абгрунтуйце сваё меркаванне.

НЕСПАКОЙНЫ ХАРАКТАР

Прыехалі мы ў вёску рана, калі яшчэ толькі бралася на дзень. На ўсходзе заружавела, а праз паўгадзіны паказалася сонца. Прыходзілася спяшацца, каб застаць дома лесніка Харкова. Яшчэ напярэдадні ў лягасе мне казалі, што Харкоў дома не сядзіць.

— Пастарайцеся завітаць да ўсходу сонца, — параіў га-лоўны ляснічы. — Цяпер гарачая пара. Ён днюе ў лесе, а часам і ноч прыхоплівае.

Злева ад дарогі ў кустах плешчацца Бярэзіна. Яна то набліжаецца да бальшака, то знікае далёка за гарызонтам, дзе сцяной сінее лес. Жывы «газік» выносіць нас у Весалова. Цудоўныя тут мясціны, гістарычныя. (*«Звязда»*)

● Знайдзіце ў тэксце характарыстыку лесніка. Вызначце, якім прыёмам карыстаецца аўтар.

151. Прачытайце прыведзенае ніжэй азначэнне паняцця «інтэрв'ю».

Інтэрв'ю — прызначаная для друку, радыё, тэлебачання гутарка пэўнай асобы з карэспандэнтам пра падзеі, з'явы, якія адбываюцца ў грамадскім ці асабістым жыцці. Адметнай асаблівасцю інтэрв'ю з'яўляюцца дакладнасць, сцісласць, праўдзівасць адлюстравання падзеі, з'явы.

● Выкарыстаўшы папярэдняе практыкаванне, запішыце яго ў выглядзе інтэрв'ю з лесніком. Вызначце тэму гутаркі, прычыну звароту да гэтай тэмы. Сфармулюйце пытанні, якія вы можаце задаць лесніку ў час інтэрв'ю.

152. Прачытайце тэкст. Выпішыце складаназалежныя сказы, рас-стаўляючы прапушчаныя знакі прыпынку. Падкрэсліце граматычныя асновы, абазначце сродкі сувязі частак. Вызначце месца дадanych частак.

ПОЗНЯЯ ВОСЕНЬ

Прымаразкі змянілі выгляд лесу.

За ноч сухая трава, апалая лістота, мох пакрыліся белым налётам інею. Першымі гінулі густыя зараснікі папратніку.

Яго мудрагелістыя зазубраныя лісты што зусім нядаўна яшчэ раскашавалі па хвойніках і ўзлесках сталі шэрымі паскручваліся нахіліліся да зямлі. Пасыпалася лісце з чарнічніку. Толькі бруснічнік і нізкарослыя куцікі талакнянкі ярка зелянелі на фоне ранішняй шэрані, ды бярозы свяціліся жоўтымі стромкімі стужкамі. Трымаліся пакуль грабы і дубы. Чырвона-барвовым полымем шугалі клёны.

Гарэза (так звалі маладую вавёрку) адчувала што прыгажосць гэтая хутка адыдзе прападзе. Дастаткова дыхнуць лёгкаму ветру, і з кожнага дрэва яркай мяцеліцай пачынае сыпацца багаты асенні ўбор. Лісце доўга кружыцца ў паветры, быццам не жадае развітвацца з галінкамі, а пасля ціхенька, мякка кладзецца пад ногі лесу.

Вавёрка-маці чамусьці перастала зважаць на сваіх дзяцей. Калі раней яна ахвотна прытульвала ў дупле маладых вавёрачак то цяпер усё часцей незадаволена цакатала. Гордай прыгажуні гэта вельмі не спадабалася, і яна нагледзела непадалёку пустое гняздо вароны нацягнула туды моху і начавала там адна.

Вострыя крышталікі намаразі прыемна казыталі лапкі маладой вавёркі паколвалі ў зубкі калі яна спрабавала злізаць гэтыя празрыстыя кавалачкі. Холад цяпер адчуваўся менш. Зімовае футра грэла добра і амаль не прапускала ветру які часта гуляў сярод анямелых дрэў. *(Паводле В. Жунымы)*

- Растлумачце напісанне выдзеленых літар.
- Складзіце план тэксту, перакажыце змест, выкарыстоўваючы выпісаныя сказы.

§ 20. СКЛАДАНАЗАЛЕЖНЫЯ СКАЗЫ З ДАДАНЫМІ АЗНАЧАЛЬНЫМІ ЧАСТКАМІ

► **153.** Падрыхтуйцеся і адкажыце на пытанні. Адказы ілюструйце прыкладамі.

Што вы ведаеце пра азначэнне?

Якую сэнсава-граматычную ролю яно выконвае?

Якія сэнсава-граматычныя адносіны паміж словамі называюцца азначальнымі?

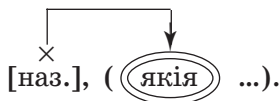
Якія часціны мовы часцей за ўсё выконваюць ролю азначэння?

Якія азначэнні называюцца адасобленымі?

Чым могуць выражацца адасобленыя азначэнні?

154. Прачытайце сказ. Разгледзьце яго схему. Чаму яго часткі абазначаны неаднолькава? У якіх сэнсава-граматычных адносінах знаходзяцца часткі сказа? Якую ролю выконвае даданая частка? Пасля якога слова яна стаіць? Растлумачце правапіс слова *рознакаляровымі*.

Святочнае ўражанне стваралі дзеці, якія прыбіралі і абсаджвалі пляц вакол станцыі рознакаляровымі кветкамі. (Бр.)

155. Запішыце складаназалежныя сказы. Абазначце ўмоўным знакам слова ці спалучэнне слоў, да якога адносіцца даданая частка. Вызначце, якая гэта частка мовы. Раскажыце, якую сэнсава-граматычную ролю выконвае даданая частка ў адносінах да галоўнай. Пастаўце пытанне да даданай часткі.

1. Приемна было хадзіць па новых мясцінах, углядацца ў малюнку, што трапляюцца ў падарожжы, і разважаць з самім сабою аб розных падзеях і праявах на свеце. (К-с)
 2. А побач з любаваннем новымі малюнкамі снаваліся і розныя думкі, лёгкія і лагодныя, якіх часамі нават не заўважаеш. (К-с)
 3. Гэта было ўлюбёнае месца, куды часта хадзіў Лабановіч у вольныя хвіліны на пагулянку. (К-с)
 4. Набліжаўся дзень, калі трэба было развітвацца з Бацькавічамі, з сябрамі. (Кухар.)
 5. На маленькім лапіку зямлі, дзе я прылёг, ідуць свае клопаты і турботы. (І. Н.)
 6. У пакоі ўстанавілася цішыня такая, што ніхто з прысутных не адважваўся парушыць яе. (Сін.)
 7. У летнія гарачыя дзенькі смалісты пах разносіцца такі, што п'еш яго ў ветравым павеце. (К-с)

Д а д а н ы м і а з н а ч а л ь н ы м і называюцца такія часткі складаназалежных сказаў, якія выконваюць ролю, блізкую да разгорнутых азначэнняў. Яны звычайна паясняюць члены сказа, выражаныя назоўнікамі або спалучэннем назоўніка з указальным займеннікам, і стаяць пасля іх: [З-пад гаці спакойна цякла рэчка, несучы далей тую порцыю вады], (якую прызначылі ёй будаўнікі). (К-с) [І нада мной шумяць лісты прысадаў], (што калісь дагледзеў ты). (Грах.)

Азначальныя адносіны паміж часткамі ўстанаўліваюцца з дапамогай злучнікаў *што, каб, як, нібы* і інш. і злучальных слоў *які, дзе, куды, адкуль, калі* і інш. і вызначаюцца пытаннямі *я к і? чы й? я ка я? я ко е?*

У галоўнай частцы, да якой адносіцца даданая азначальная, могуць ужывацца ўказальныя словы *той, такі, гэтакі* і інш. [*Мала выпадала такіх начэй*], ((*калі б можна было паспаць па-людску*)). (І. М.)

Даданыя азначальныя часткі звычайна стаяць у канцы складаназалежнага сказа або ў сярэдзіне яго¹.

1. [*У пачатку красавіка неяк раптам адступіла зіма*], ((*якая*)) *ўсё упарцілася вясноваму сонцу*). (М. Дубоўскі)

2. [*Люблю паперы аркуш белы*], ((*што*)) *пазірае ў вочы мне*). (Е. Л.)

3. [*З таго краю лесу*, ((*дзе*)) *рос алешнік*], *выплыў туман*]. (М. Дубоўскі)

Калі даданая азначальная частка стаіць пасля галоўнай часткі, то яна аддзяляецца ад галоўнай коскай (сказы 1, 2).

Калі даданая азначальная частка стаіць у сярэдзіне галоўнай часткі, то яна выдзяляецца коскамі з абодвух бакоў (сказ 3).

156. Прачытайце тэкст, вызначце яго стыль, адрасата і мэтанакіраванасць. Спішыце, расстаўце і растлумачце знакі прыпынку. Абзначце складаназалежныя сказы з даданымі азначальнымі. Вызначце месца і ролю даданых частак у такіх сказах, раскажыце аб іх сэнсавастылістычнай ролі.

ГАРАДСКАЯ РАНИЦА

З чаго пачынаецца раница ў горадзе? Яна пачынаецца са слабых гукаў якія пранікаюць праз вокны з вуліцы з шораху

¹ Ролю, блізкую да азначальных даданых частак, выконваюць азначальна-займеннікавыя часткі: тыя, якія паясняюць займеннікі *той, кожны, усякі* і інш.: *Дабрацца летам да Глухога вострава мог толькі той, хто дасканала ведаў звілістыя тропкі між дрыгвы і куп'я, зарослага алешнікам, дзікаю лазою, кустамі нізкарослага бярэзніку і рознаю зараслю*. (К-с)

аўтамабільных колаў з рэдкіх людскіх галасоў з птушынага шчэбету і свісту.

А яшчэ гарадская раніца пачынаецца з блакітнага асфальту які шчодро абмываюць палівачныя машыны. Настолькі шчодро што ён здаецца блакітным. Гэта вада на асфальце адлюстроўвае ў сабе вышыню.

І калі вы хочаце ўбачыць асфальт блакітным прачынайцеся хутчэй. Не залежвайцеся ў ложку! Пройдзе паўгадзіны і асфальт стане звычайным. Высахнуць у яго сподачках блакітныя азёрцы. Людзі спяшаючыся на працу хлынуць патокам і з блакітнага ён стане шэрым.

Спяшайцеся сябры ўбачыць асфальт блакітным! (А. Альфяровіч)

● Скажыце, якое ўражанне ад асфальту перадае аўтар. Якім здаецца асфальт раніцай? Чаму?

Якой мэты дасягае аўтар, выкарыстоўваючы слова *блакітны* некалькі разоў?

● Зрабіце марфалагічны, а затым марфемны разбор слоў *блакітны* і *птушыны*. Скажыце, што агульнае ў гэтых словах і чым яны адносяцца.

157. Прачытайце тэкст, растлумачце знакі прыпынку. Складзіце план, падрыхтуйцеся і перакажыце змест.

Выпішыце складаназалежныя сказы з даданымі азначальнымі часткамі. Абгрунтуйце свой выбар.

ПЕРШЫ ДЗЕНЬ У НОВАЙ ШКОЛЕ

Усё тое пачалося з першага дня, калі нас размеркавалі па групках. Наш клас назвалі 9 «А» і размясцілі яго на другім паверсе. Мне выпала ўтульнае месца з сонечнага боку. Маім суседам па парце стаў Косцік Іваноўскі. Раней ён жыў у Чачэрскім раёне.

Першым быў урок роднай мовы. Настаўніца Марыя Сцяпанаўна, прыгожая, у новай з вішнёвага аксаміту сукенцы, расказала нам, вясковым хлопцам і дзяўчатам, пра значэнне роднай мовы ў развіцці нацыянальнай культуры, жыцці чалавека і грамадства. Яна па-майстэрску і з густам прачытала тыя выказванні беларускіх паэтаў, дзе называліся лепшыя якасці нашай мовы.

Урок праляцеў вельмі хутка. На перапынку пачалі знаёміцца.

Высветлілася, што ў нашай школе вучыцца шмат маіх землякоў — дзяцей і падлеткаў з Гомельскай вобласці.

Так пачаўся мой першы дзень вучобы ў новай школе, якая пакінула добры ўспамін на доўгія гады. («*Бярозка*»)

- * Вызначце сэнсава-стылістычную ролю апошняга сказа ў тэксце.
- Зрабіце сінтаксічны разбор дадзенай часткі ў апошнім сказе.

* **158.** Прачытайце. Вызначце стыль, тып і мэтанакіраванасць тэксту. Пастаўце да яго пытанні. Дайце азначэнне прыметніка.

УЖЫВАННЕ ПРЫМЕТНІКАЎ У ЗНАЧЭННІ НАЗОЎНІКАЎ

У беларускай мове ёсць прыметнікі, якія ў сказе могуць ужывацца і ў значэнні назоўнікаў. У такіх словах форма і роля, якую яны выконваюць у сказе, могуць супадаць і не супадаць. Так, у сказе *Садоўніку спатрэбіўся паляўнічы нож* слова *паляўнічы* адказвае на пытанне *я к і?* (Які нож спатрэбіўся садоўніку? — *Паляўнічы нож*.) Яно абазначае прымету прадмета і з'яўляецца прыметнікам. Выконвае ролю азначэння.

У сказе *Паляўнічы залюбаваўся маладым прыгожым ласём* слова *паляўнічы* адказвае на пытанне *х т о?* Яно набывае значэнне назоўніка і выконвае ролю дзейніка. (Хто залюбаваўся маладым прыгожым ласём? — *Паляўнічы*.)

Бывае і так, што прыметнікі канчаткова пераходзяць у назоўнікі і выконваюць толькі іх лагічна-сінтаксічную ролю. Напрыклад, словы *шампанскае, шашлычная, булачная* звычайна ўжываюцца толькі ў значэнні назоўніка, але скланяюцца яны, як прыметнікі *рулявы, рулявога, рулявому*. Яны нават могуць мець пры сабе паясняльныя словы: *Шхунай кіраваў вопытны рулявы. На нашай вуліцы пабудаваў новую булачную.*

- Выпішыце складаназалежныя сказы з даданымі азначальнымі часткамі.
- Зрабіце сінтаксічны разбор дадзеных частак.

*** 159.** Перабудуйце простыя сказы ў складаназалежныя. Той сэнс, які выражаецца прыдаткамі, перадайце з дапамогай азначальных дадзеных частак. Абазначце даданыя часткі і сродкі сувязі частак. Дайце ім марфалагічна-сінтаксічную характарыстыку.

У з о р. Гэтым летам Міхась паехаў адпачываць у вёску да цёткі, якая працуе настаўніцай.

1. Гэтым летам Міхась паехаў адпачываць у вёску да цёткі-настаўніцы. 2. Мама параіла прасіць дапамогу ў яе брата, зубнога тэхніка. 3. Шмат цікавага пра мінералы раскажаў нам бацькаў сябар Мікалай Пятровіч, геолог. 4. Усе назвы тутэйшых зёлак ведае хіба толькі бабуля Алеся, чараўніца. 5. Дзядуля вырашыў падзяліцца сваёй радасцю з малодшай унучкай, Зосэй, сваёй любіміцай. 6. Пачынаючы перабудову клуба, сяляне разлічвалі на дапамогу палкоўніка Адамовіча, свайго дэпутата.

- Растлумачце напісанне **е, я** ў словах.
- Падкрэсліце граматычныя асновы ў перабудаваных сказах, дайце граматычную характарыстыку кожнаму выказніку.

160. Адкажыце на пытанні складаназалежнымі сказамі. Даданыя часткі падкрэсліце, улічваючы сінтаксічную ролю, якую яны выконваюць.

1. Якія кінафільмы вам больш за ўсё падабаюцца? 2. У якім лесе вы любіце гуляць? 3. Якія кнігі чытае ваш сябар? 4. З якім чалавекам вы хочаце сустрэцца? 5. Пра якую падзею вы хочаце даведацца? 6. У якім горадзе (вёсцы, пасёлку...) вы жадаеце жыць?

161. З дзвюх прыведзеных ніжэй частак складзіце складаназалежныя сказы. Вызначце іх будову і значэнне. Пастаўце і растлумачце знакі прыпынку.

1. Я не атрымліваў пісьма і таму нічога не ведаю. Пра якое ты гаворыш. 2. Дарога была шырокая, прамая, абсаджаная ліпамі. Па якой мы ехалі. 3. Мы зайшлі ў светлы пакой. Вокны якога выходзілі ў вішнёвы сад. 4. Канцэрт ужо пачаўся. На які вы прасілі купіць білеты.

162. Перадайце сэнс словазлучэнняў, выкарыстоўваючы лексічныя і сінтаксічныя сінонімы.

У з о р. *Аловак брата — братаў аловак; аловак, які належыць брату.*

Банка для фарбы, прывітанне ад бабулі, паліца для кніг, домік для птушак.

163. Дапішыце сказы так, каб яны сталі складаназалежнымі з даданымі азначальнымі. Падкрэсліце даданыя часткі. Пастаўце і рас-тлумачце знакі прыпынку.

1. Я напісаў пісьмо брату 2. Мы падышлі да дома ... і спыніліся. 3. Заяц выскачыў на паляну ... баязліва аглянуўся і зноў паімчаў у лес. 4. Вёска разбудавалася на беразе рэчкі 5. Альпіністы спыніліся ля вяршыні ... і вырашылі застацца тут на начлег. 6. Алесь жыў у невялікім, але прыгожым доме

164. Прачытайце тэкст. Спішыце. Падкрэсліце словы і словазлучэнні, якія з’яўляюцца лінгвістычнымі тэрмінамі.

Перакажыце змест тэксту, выкарыстоўваючы лінгвістычныя тэрміны.

УСТАРЭЛЫЯ СЛОВЫ

Значную перашкоду пры ўспрыманні зместу мастацкага тэксту ствараюць гістарызмы і архаізмы — гэта словы, якія выйшлі з актыўнага ўжытку і сталі фактамі пасіўнага слоўнікавага складу.

Сэнс пераважнай большасці ўстарэлых слоў незразумелы без адпаведнага каментарыя. Асабліва многа такіх слоў у творах XIX стагоддзя. Вось адзін сказ з п’есы В. Дуніна-Марцінкевіча «Пінская шляхта»: *На пасаг дам два гарцы грошай і шляхецкую худобу.*

Тут з сямі знамянальных слоў чатыры патрабуюць лінгвістычнага каменціравання:

пасаг — маёмасць ці грошы, што даваліся нявесце бацькамі;
гарцы — мера сыпкіх цел, а таксама пасудзіна ёмістасцю 3,28 літра;

шляхецкі — які азначае тое, што належыць шляхціцу, дробнапамеснаму двараніну, або варты шляхціца;

худоба — свойская жыўнасць. (*Паводле І. Лепешава*)

* Знайдзіце складаназалежны сказ з даданай азначальнай часткай. Для чаго ўжываюцца сказы такой будовы ў навуковым стылі? Пабудуйце тры сказы, якія выкарыстоўваюцца з такой мэтай.

* **165.** Перабудуйце простыя сказы ў складаназалежныя. Запішыце. Вызначце від даданай часткі. Абгрунтуйце сваё меркаванне.

1. Яблыні, пасаджаныя чатыры гады таму, дружна зацвілі. 2. Хаткі баброў, падобныя на кучы ламачча, мелі выхад пад ваду. 3. Забалочаная паляна млела ад гарачыні. 4. Ва ўсіх казках, складзеных у школе Сухамлінскага, б'ецца яго сэрца, жыве яго душа. 5. Справа ляжала нізіна, густа зарослая лазой і маладой сакавітай травой.

166. Перабудуйце складаназалежныя сказы ў простыя, замяніўшы займеннікі, якія выконваюць ролю падпарадкавальных злучнікаў, назоўнікамі з паясняльнымі словамі або без іх.

У з о р. *Неўзабаве Дубок дакладваў аб сваім падарожжы Мірону, які толькі што з часткай атрада вярнуўся з аперацыі. — Неўзабаве Дубок дакладваў аб сваім падарожжы Мірону. Мірон толькі што з часткай атрада вярнуўся з аперацыі.*

1. Метраў за сотню адзін з пасажыраў заўважыў чорныя палосы, што выпягнуліся двума роўнымі шнурамі. 2. Падарожнікі прымасціліся ў кутку, дзе ляжаў цэлы ахапак зляжалай саломы. 3. Стромкія хвоі, што стаялі збоку, надавалі бору нейкую святочную ўрачыстасць. 4. Другі батальён, які рабіў глыбокі рэйд у тыле партызан, накіраваў на станцыі больш за дзвесце добраахвотнікаў.

* **167.** Прачытайце. Вызначце стыль і тып тэксту.

Растлумачце знакі прыпынку. Вызначце даданыя азначальныя часткі ў складаназалежных сказах. Пастаўце да іх пытанні. Раскажыце пра іх сэнсава-стылістычную ролю. Абзначце сродкі сувязі частак.

Перакажыце змест тэксту.

НАША КАЛЫСКА І РАДАСЦЬ НАША

Рэчка... Мы ніколі не звалі яе ракою. Яна была рэчка, невялічкая і ціхая, разліўная і бруйлівая і, галоўнае, — знакамiтая. З гонарам мы любілі дэкламаваць Купалава: «А на рэчцы, на Арэсе... А над рэчкай, над Арэсай...» Мусіць, не

было таго вучня, хто не атрымаў бы пяцёрку. Але гэта — потым, у тым ужо крыху асэнсаваным свеце, калі сам можаш нешта вырашыць, рабіць учынкi, думаць і здагадацца.

Рэчка была нашай калыскай. Мы несвядома цягнуліся да яе пяшчотных хваль. Рэчка жыла ў нас саміх. Яна цякла праз нас. Немаўлятамі, яшчэ ні разу не пабачыўшы яе, не акунуўшыся ў яе пякуча-ласкавую мяккую ваду, не палюбаваўшыся на яе хвалі, ведалі, што яна ёсць. (*Н. Маеўская*)

168. Прачытайце прыведзенае ніжэй азначэнне паняцця «нататка».

Нататка — кароткае пісьмовае або друкаванае паведамленне, артыкул (для газеты, часопіса) пра пэўныя жыццёвыя падзеі, з’явы, факты. Гэта найбольш просты і распаўсюджаны жанр публіцыстычнага стылю. У нататцы звычайна падаюцца цікавыя звесткі аб чым-небудзь, аб кім-небудзь, матэрыял выкладаецца лагічна, сцісла, пераканаўча.

● Выкарыстаўшы тэкст папярэдняга практыкавання, падрыхтуйце паведамленне ў выглядзе нататкі пра сваю любімую мясціну (рэчка, возера, лес, луг — на выбар). Пры падрыхтоўцы нататкі звярніце ўвагу на наступнае: заглавак павінен адпавядаць зместу напісанага; у пачатку нататкі неабходна адлюстраваць праблему; выкарыстаць мастацкія дэталі, каб лагічна, сцісла, але вобразна ўздзейнічаць на адрасата; зрабіць абагульненне выкладзенага і выказаць свае адносіны да роднай вам мясціны.

169. Прачытайце тэкст. Выпішыце сказы ў наступным парадку: складаназлучаныя; складаназалежныя; простыя з аднароднымі членамі. Абгрунтуйце свой выбар.

Познім звычайным вечарам, апошнім вечарам дваццаць дзевятага года, вяртаўся Апейка з «раёна» дадому. Вецер, што ні на момант не ўціхаў, налятаў то збоку, то спераду. Збоку і спераду гнаў снег, кідаў яго на коней, на вазок, у твар Ігнату, у твар Апейку. Клубы абодвух коней былі белыя, а ў вазку было поўна снегу. Снег лажыўся на грудзі, на плечы, біўся ў вочы. Коні то беглі, паслізгваючыся па голым шляху, то грузлі. Яны важка пераадольвалі сумёты, якія ўжо часта перагароджвалі шлях. У посвісце ветру амаль няўцixна было чуваць цягучае, неспакойнае гудзенне прададоў.

Было цёмна. Ад завеі не было відаць агнёў нават недалёкіх вёсак, ды і блізкія слупы ішлі ў цемры ледзь прыкметнымі мутнымі знакамі. Відаць былі толькі рухлівы перадок вазка, конскія клубы ў мерным пакалыхванні ды хвасты, якія матляліся ад бегу і ветру. *(І. Мележ)*

● Вызначце аднолькавыя прыметы ў азначэннях і азначальных даданых частках. Чым адрозніваюцца азначальныя даданыя часткі ад азначэнняў?

170. Прачытайце. Вызначце асноўную думку тэксту. Як вы лічыце, чаму пісьменнік у цэнтр увагі ставіць мару пра неўміручасць. Ці можа чалавек дасягнуць гэтай мары?

Спішыце, устаўляючы прапушчаныя літары. Падкрэсліце складаныя сказы, раскажыце пра іх будову.

Неўміручасць! Хто пра яе не марыў! З таго часу, як чалавек стаў чалавекам, ён не можа прымір..цца са смерцю. Таму ён верыць у неўміручасць душ.., якую прапаведуюць амаль усе рэлігіі. Нават калі бач..ць неж..вога чалавека і тады ён не вер..ць, што ўсё скончана. Не можа быць, каб знік **бяследна** такі цуд, як чалавечае ж..ццё. Ён вер..ць, што вызваленая з цела чалавечая душа будзе ж..ць вечна. Чалавек заўсёды імкнецца пашыр..ць сваё ж..ццё за меж..фіз..чнага існавання. Нават той, хто добра ведае законы прыроды, і ён у большай ці меншай меры дабіваецца **неўміручасці**. Тым, што робіць добрыя справы, за якія яго будучь успамінаць людзі, калі яго самога ўжо не будзе. *(Паводле К. Крапівы)*

● Растлумачце правапіс прыставак у выдзеленых словах.

171. Напішыце невялікае апавяданне на тэму «Летам у вёсцы» або «Летам у лагеры». Уключыце ў яго прапанаваныя сказы. Пастаўце знакі прыпынку.

1. Жыта шаптала ціхім летнім пошумам звінела птушкамі і трашчала цвыркунамі а між яго сцяблін цякла празрыстая зялёная цішыня. 2. Каласы што хіліліся над дарогай пахлі як свежы бохан хлеба.

● У сваёй працы абазначце складаныя сказы, раскажыце пра іх будову. Вызначце тып сказаў.

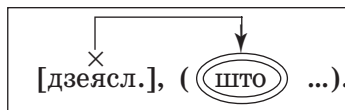
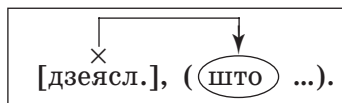
172. Па магчымасці перабудуйце сказы так, каб іх даданая частка стала галоўнай. Галоўную частку абазначце графічна. Выведзіце тып перабудаваных сказаў. Сваё меркаванне абгрунтуйце.

1. Верталёт прызямліўся на паляне, на якой знаходзіўся палатачны гарадок. 2. Хлопцы і дзяўчаты, што вярталіся з поля, спявалі народныя песні-вясьнянкі. 3. Дзеці адпачывалі на беразе рэчкі, якая прыгожай стужкай вілася праз жытняе поле. 4. Дзесяцікласнікі, якія вясёлым гуртам выйшлі са школьнага двара, толькі што здалі выпускны экзамен. 5. Вучні накіраваліся да дома-музея, недалёка ад якога ўзвышаўся помнік Янку Купалу.

173. Дапішыце сказы так, каб яны сталі складаназалежнымі з даданымі азначальнымі часткамі.

1. Сёння да мяне зайшоў сябар 2. Нядаўна Міхась выступіў з паведамленнем.... 3. Алеся купіла кнігу 4. Мой дзядзька Адам Міхайлавіч пабудаваў новы дом 5. Дарослыя і дзеці накіраваліся на плошчу 6. Лекцыю ... прачытала настаўніца беларускай мовы Таццяна Пятроўна Краўчанка. 7. Лес ... заўсёды вабіў нас сваёй прыгажосцю.

§ 21. СКЛАДАНАЗАЛЕЖНЫЯ СКАЗЫ З ДАДАНЫМІ ДАПАЎНЯЛЬНЫМІ¹ ЧАСТКАМІ

174. Абазначце графічна ў складаназалежных сказах даданыя часткі і словы, якія яны паясняюць. Пастаўце пытанні да даданых частак. Абазначце сродкі сувязі.

1. Дружа мой, ці чуеш, як пяюць палі песню маладую аб жывой зямлі? (*Панч.*) 2. Панасюк узрадаваўся, што ёсць,

¹ Да гэтай разнавіднасці складаназалежных сказаў аўтары адносяць тыя сказы, якія ў рускай мове называюць «ізыяснительными».

нарэшце, з кім пагаварыць, падзяліцца думкамі, і пачаў расказаць пра апошні бой у Альпах. (Хомч.) 3. Бачу я, з прыродай зліўшыся душой, як дрыжаць ад ветру зоркі нада мной. (Багд.) 4. Не ведаеш, якою песняй увойдзеш у народны дом... (Е. Л.) 5. Тое, што ўсё навокал ажыло і загаманіла, не толькі ўзнімала яго настрой, але і напаўняла сэрца гонарам. (Бр.) 6. Няма сумнення, што ў рэспубліцы будзе свая металургія. (М. Ш.)

● Растлумачце, чым адрозніваюцца сказы: першы ад другога, трэці ад чацвёртага. Што агульнае ёсць ва ўсіх сказах?

Д а д а н ы м і д а п а ў н я л ь н ы м і называюцца такія часткі складаназалежных сказаў, якія выконваюць ролю, блізкую да разгорнутых дапаўненняў. Яны звычайна паясняюць у галоўнай частцы выказнікі ці дапаўненні са значэннем думкі, меркавання, успрымання, маўлення, якія патрабуюць удакладнення: [Андрэю здаецца], ((што) вось ужо каторы дзень яго непакоіць нейкая трывога). (П. М.)

Даданыя дапаўняльныя часткі могуць служыць для перадачы ўскоснай мовы: *Данік зразумеў думкі Сашы і дадаў: «Хутка і ты атрымаеш заданне»* — [Данік зразумеў думкі Сашы і дадаў], ((што) хутка яна атрымае заданне). (Шам.)

Адносіны паміж галоўнай і даданай часткамі афармляюцца пры дапамозе падпарадкавальных злучнікаў **што, каб, быццам, як** або злучальных слоў і вызначаюцца з дапамогай пытанняў ускосных склонаў: [Прыпомні], ((як) мы, маракі, на прывале за супам наварыстым піравалі)¹. (Панч.) [Міколка вельмі хацеў ведаць], ((што) прынёс бацька). (М. Л.)

¹ Да складаназалежных з даданымі дапаўняльнымі адносяцца і такія сказы, у якіх даданая частка паясняе ў галоўнай спалучэнні слоў са значэннем думкі, успрымання, меркавання, маўлення з указальнымі словамі **той, тая, тое**: *Надзя думала пра тое, што яна будзе рабіць у вялікім горадзе*. (Лупс.)

Даданая дапаўняльная частка аддзяляецца ад галоўнай часткі коскай, калі стаіць перад галоўнай або пасля яе: ((Якую) аперацыю меў на ўвазе Арэхай), [Галя не ведала]. (Р. Н.) [Максім вельмі хацеў], ((каб) спартыўны комплекс упрыгожваў адну з плошчаў горада). (Шам.)

Даданая дапаўняльная частка выдзяляецца коскамі, калі стаіць у сярэдзіне галоўнай часткі: [Пра тое, ((што) чакала яе ў мястэчку), Саша не думала]. (Шам.)

✱ 175. Прачытайце тэкст, вызначце яго тып, жанр і мэтанакіраванасць.

Спішыце, расстаўляючы знакі прыпынку. Вызначце складаназалежныя сказы, графічна абазначце сэнсава-граматычныя часткі і сродкі іх сувязі.

ЖАРТ

На экзамене настаўнік папрасіў Алеся растлумачыць як уздзейнічае змена тэмпературы на паводзіны рэчаў зробленых з металаў. Вучань падумаў і адказаў што пры награванні ўсе металічныя прадметы распыраюцца становяцца большымі. На холадзе яны сціскаюцца і становяцца меншымі.

Тады настаўнік зноў запытаўся ці не можа хлопец прывесці прыклад. Алесь хуценька дадаў што летам дні становяцца даўжэйшымі, а зімой — карацейшымі. («Наст. газета»)

● Вызначце сэнсава-граматычную ролю даданых дапаўняльных частак. Пастаўце да іх пытанні.

176. Спішыце, расстаўце і растлумачце знакі прыпынку. Графічна абазначце часткі і словы, якія яны паясняюць. Вызначце значэнне і будову частак.

1. Нават і не заўважыла Ірына як адляцела бесклапотнае дзяцінства з песнямі пагулянкамі з познімі карагодамі з лёгкімі і мінучымі дзявочымі крыўдамі з вясновымі святаннямі. (Лыньк.) 2. Дзяўчынкі зрабілі некалькі няпэўных крокаў наперад. Варвара Міхайлаўна выбрала чацвярых падвляла да станкоў паказала за чым трэба сачыць на што звяртаць асаблівую ўвагу. (Хомч.) 3. Гэты паход навочна паказаў сялянам што іх сіла — дружны калектыў арганізаванасць і строгая

дысцыпліна. (К-с) 4. Чуваць было як свішча вецер у коміне як на вуліцы гуляе мяцеліца. 5. Археалагічныя раскопкі сведчаць што на тэрыторыі Беларусі вытворчасць шкла існавала ўжо ў III—IV стагоддзях. («Полымя»)

177. Прачытайце, вызначце стыль і жанр тэксту. Спішыце.

Вызначце ў складаназалежным сказе галоўную і даданую часткі. Раскажыце пра іх будову. Абазначце графічна сродкі сувязі.

Ніхто ўжо і не помніць, з якіх пор наша вёска Плаксами завецца. Некалі мая бабка расказвала такую казку, а можа, і праўду.

Расла яшчэ за князем на ўзбярэжжы Дзвіны-ракі дзяўчына-красуня, разумніца і рукадзельніца, з голасам салаўіным, з косамі, як чысты лён. Звалі яе Аленкаю. Кожнага яна засланяла ад крыўды і знявагі, заступалася за слабых і небаракаў. Для кожнага ў яе добрае слова было. А выйдзе на бераг Дзвіны, заспявае песню — званы змоўкнуць у княжацкім Полацку, хвалі прыціхнуць каля берагоў. Жаўранкі злятаюцца да яе, садзяцца на плячо і слухаюць тую Аленчыну песню... (С. Грахоўскі)

● Знайдзіце займеннікі, вызначце іх сэнсавую і граматычную ролю. Зрабіце марфалагічны разбор, растлумачце правапіс.

● Абазначце назоўнікі, якія выконваюць ролю азначэнняў.

* **178.** Прачытайце тэкст. Вызначце яго стыль, адрасата і мэтанакіраванасць. Для якой галіны навукі характэрны дадзены тэкст?

ГРАМАТЫЧНЫЯ ЗНАЧЭННІ

Граматычнымі лічацца абагульненыя значэнні, якія маюць у мове фармальнае выражэнне. Так, пры вывучэнні марфалогіі ўказваюць на граматычнае значэнне слова, пад якім разумеюць здольнасць слоў аб'ядноўвацца ў пэўную часціну мовы. Напрыклад, назоўнікі маюць абагульненае значэнне прадметнасці, прыметнікі — абагульненае значэнне прыметы і г. д. Калі гаварыць пра граматычнае значэнне слова, то неабходна нагадаць і пра лексічнае значэнне. Лексічнае значэнне слова — гэта яго змест, сэнс.

Пры вывучэнні сінтаксіса ўказваюць на граматычнае значэнне словазлучэння і сказа. Абагульненае граматычнае значэнне словазлучэння звязана з яго будовай. Граматычнае

значэнне простага сказа выражае яго граматычная аснова. Сутнасць граматычнага значэння складанага сказа выражаюць сэнсавыя і граматычныя адносіны, якія ўзаемадзейнічаюць паміж часткамі сказа.

Нельга пазбегнуць фармальнай характарыстыкі моўнай з'явы, калі яна ўключаецца ў граматычнае апісанне. Аднак вузкае, абмежаванае часцей за ўсё рамкамі марфалогіі разуменне граматычнай формы не дазваляла расшырыць граматычнае апісанне за кошт тых значэнняў, якія ўяўляліся прыдатнымі для гэтай мэты. У гісторыі мовазнаўства нярэдка выпадкі, калі тое ці іншае лінгвістычнае значэнне даследчыкамі ўстанаўлівалася, але ў граматычнае апісанне не ўключалася. Гэта тычыцца і шмат якіх значэнняў сінтаксісу. *(Паводле А. Міхневіча)*

● Адкажыце на пытанні:

Якія значэнні называюцца граматычнымі?

Якія вы ведаеце граматычныя значэнні ў марфалогіі?

Што азначае лексічнае значэнне слова?

Якія граматычныя значэнні апісваюцца ў сінтаксісе?

Назавіце граматычныя значэнні, пра якія вы даведаліся, вывучаючы складаныя сказы.

179. Прачытайце. Пра які час паведамляецца ў тэксце. Абгрунтуйце сваё меркаванне, выкарыстоўваючы лексіку тэксту. Успомніце, як называюць словы, якія дапамагаюць вызначыць тэму тэксту. Дайце загалавак тэксту і перакажыце змест.

Валошын з усяе сілы ўпіраўся ў дзверы абцасам бота, і ў яго ледзь хапала сілы ўтрымаць там нагу пры выбухах. Уся верхняя палова тоўстых дзвярэй, пасечаная асколкамі, засвяцілася дзесяткамі шчылін і дзір, з якіх тырчэлі доўгія трэскі. Напружваючы нагу, Валошын чакаў, калі гэтыя дзверы рухнуць у бліндаж ці разляцяцца ў трэскі... Тады настане апошняя сутычка з мінімальным шанцам застацца жывымі. Але дзверы трымаліся. Гранаты ўсё ж ірваліся воддаль метры праз тры ў траншэі. Камандзір здзівіўся, што ніводная з іх не разарвалася пад дзвярыма. *(В. Быкаў)*

* Выпішыце спачатку складаназлучаныя сказы, а затым складаназалежныя з даданымі дапаўняльнымі часткамі. Абгрунтуйце мэтазгоднасць іх ужывання.

● Пабудуйце схемы сказаў.

180. Вызначце стыль і тып тэксту. Знайдзіце апісанне. Скажыце, якімі прыёмамі карыстаецца аўтар, ужываючы апісанне.

Растлумачце, якую ролю ў тэксце выконвае першы сказ.

ПАЧАТАК ЗІМЫ

Ноччу выпаў сняжок. Прыкметна пабялелі без таго белыя бярэзіны. Выразней сталі глядзецца камлі сосен. Чорная вольха так і крэсліць неба графікай галін.

Пасвятлелі ельнікі. На кожнай яліне вунь колькі снегу! Белы колер у спалучэнні з зялёным вельмі пасуе дрэвам.

Дубровы таксама выглядаюць урачыста. Ствалы дубоў імкнуць увысь. Кожны з іх заканчваецца нібы каронай — мудрагеліста перакручанымі галінамі. Снег, што наліп на іх, ажно ззяе ў сонечных промнях.

На доле таксама ўсё выглядала казачна. Колькі колераў адразу бачыцца ў лесе! Нібы там папрацаваў удумлівы мастак. На белым фоне залаціцца лушпавінка сасновай кары. Прабіваецца скрозь снег пажоўклы пучок зуброўкі. Схілілася і пабліскае серабрыстымі вочкамі колішніх кветак галінка верасу. Аднекуль апусціўся кляновы ліст, чырвоны, як гусіная лапка. Рабінавы камялёк абвіла зелянютка ліяна. Хораша глядзяцца імхі. На дрэвах, на пнях, на каранях выва-ратняў яны, прыцярушаныя снегам, здаюцца аксамітнымі. *(Я. Пархута)*

● Перабудуйце, дзе магчыма, простыя сказы ў складаныя і запішыце. Вызначце іх будову і значэнне.

● Падрыхтуйцеся і перакажыце змест тэксту.

*** 181.** Вызначце тэму тэксту, яго стыль і тып. Знайдзіце ў тэксце характэрныя прыметы стылю. Абгрунтуйце мэтазгоднасць ужывання складаназалежных сказаў.

Адукаваным чалавекам называецца той, хто набыў шмат ведаў і, акрамя таго, прывык хутка і правільна меркаваць, што добра і што кепска, што справядліва і што несправядліва. Або, як выражаюцца адным словам, прывык думаць і, нарэшце, у каго паняцці і пачуцці набылі высакародны і ўзвышаны напрамак — вялікую і моцную любоў да ўсяго добрага і прыгожага. Усе гэтыя тры якасці — рознабаковыя веды, уменне думаць і высакародства пачуццяў — неабходны для таго, каб чалавек быў адукаваным у поўным сэнсе слова.

У каго мала ведаў — той невук. У каго розум не прывык думаць — той абмежаваны тугадум. У каго няма высакародных пачуццяў — той чалавек благі. *(М. Чарнышэўскі)*

● Выкарыстаўшы тэкст практыкавання, адкажыце на пытанні складаназалежнымі сказамі.

Каго называюць адукаваным чалавекам?

Як называюць таго, у каго мала ведаў?

Як кажуць пра чалавека, які не прывык думаць?

Як называюць чалавека, які не мае высакародных пачуццяў?

182. Прачытайце тэкст, дайце яму загалолак, знайдзіце ключавыя словы. Спішыце. Абазначце складаназалежныя сказы, вызначце сэнсавую і граматычную ролю даданай часткі. У галоўнай частцы абазначце слова, якое яна пясняе.

За вечар было столькі перадумана і перагаворана, столькі планаў закрэслівалася і складалася. Моцна абняліся франтавыя сябры, а Міша нават прыпаў да пляча і зашморгаў носам. Аляксей гладзіў яго па спіне і сучышаў.

Паронька з сянец прынесла ладны кавалак застылай адваранай бараніны, якая была завернута ў чыстую анучку, і працягнула Аляксею, сказаўшы:

— Вазьмі на дарогу. Хто цябе там накорміць? А гэта сваё, свежанькае.

Дырэктар, памаўчаўшы, уздыхнуў, але сказаў Аляксею самае будзённае:

— Вам жа за некалькі дзён належыць заработная плата, дык напішыце каму-небудзь даверанасць, каб атрымалі яе.

Доўга развітваліся ў парозе. Вера ледзь стрымлівалася, і толькі калі сціхлі на рыплівай сцежцы крокі, уткнулася ў падушку і дала волю слязам. *(Паводле С. Грахоўскага)*

183. Спішыце, устаўляючы прапушчаныя літары. Пастаўце і растлумачце знакі прыпынку. Падзяліце тэкст на часткі. У кожнай частцы знайдзіце сказ, у якім заключана галоўная думка, і сказы, што яе развіваюць.

У ЛЯЎКАХ

Не згасла пам..ць народная пра паэта ў Л..ўках. І як лагодна п..радаецца ўспамін. Вось тут на беразе Дн..пра быў домік Янкі Купалы. Тут паэт жыў хадзіў па вузкіх сцежках і крутых б..рагах...

Зараз па гэтых м..сцінах пралаглі турысцкія маршруты. Звіняць дзіц..чыя галасы палаюць вогнішчы.

Людзі назаўжды ўдзячныя паэту. Яны не забываюцца на тое добрае што зрабіў ён для іх. (*В. Рабкоў*)

- Выпішыце складаназалежны сказ, зрабіце яго сінтаксічны разбор.
- Растлумачце напісанне прапушчаных літар *е, я*.
- Падкрэсліце словы, якія ўжываюцца замест назоўнікаў. Зрабіце іх марфалагічны разбор.
- Дома падрыхтуйце план і тэзісы паведамлення на тэму «Пясняр волі і думак народных». Пры падрыхтоўцы выкарыстайце матэрыял з біяграфіі паэта.

184. Прачытайце тэкст, вызначце яго стыль. Абгрунтуйце сваё меркаванне. Складзіце план і перакажыце змест.

ЭНТАМАЛОГІЯ

Энтамалогія — навука пра насякомах. Яна ўключае ў сябе цэлы комплекс дысцыплін, што вывучаюць жыццё і дзейнасць гэтых вельмі маленькіх, але шматлікіх і разнастайных істот. У сучасны момант вучоныя апісалі каля мільёна відаў насякомах. Гэта значна перавышае колькасць відаў жывёл і раслін, якія існуюць на Зямлі.

У многіх краінах, асабліва афрыканскіх, фауна насякомах вывучана яшчэ недастаткова. Мяркуецца, што агульная колькасць відаў гэтых істот дасягае на нашай планеце паўта-ра мільёна.

Насякомымі заселены, па сутнасці, усе магчымыя сферы бытавання. Яны жывуць у вадзе, на зямлі, у глебе, паветры, паразітуюць на паверхні і ўнутры жывёл і раслін. Гэтыя невялічкія істоты выконваюць вялікую ролю ў кругавароце рэчываў і ва ўтварэнні біясферы Зямлі. Насякомыя істотна ўплываюць на жыццё і гаспадарчую дзейнасць чалавека. Яны садзейнічаюць гніенню арганічных астаткаў. Тым самым выконваюць ролю санітараў. (*«Навука і чалавецтва»*)

- З дапамогай тлумачальнага слоўніка высветліце значэнне слоў і словазлучэнняў *дысцыпліна, фауна, сфера бытавання, паразітаваць, біясфера Зямлі, арганічныя астаткі*.

* Выпішыце складаназалежныя сказы. Вызначце іх сэнсава-стылістычную ролю. Сродкі сувязі частак абазначце графічна. Да якой часціны мовы адносяцца гэтыя словы? У якую частку сказа яны ўваходзяць?

185. Спішыце, расстаўце і растлумачце знакі прыпынку. Вызначце складаназалежныя сказы. Назавіце іх від. Абзначце графічна сродкі сувязі частак, раскажыце пра іх ролю і марфалагічную прыналежнасць.

ЯДАВІТЫ МЁД

Трэба памятаць што сярод кветкавага мёду ёсць і ядавіты. Выкарыстоўваць яго ў ежу небяспечна. Да ядавітага, або п'янага, адносіцца мёд які збіраюць пчолы з кветак азалеі багуну анапіту і іншых раслін.

Раслінныя яды што пападаюць у арганізм «неімунізаваных» жывёл дзейнічаюць на цэнтр блукаючага нерва. Абуджэнне гэтага нерва ўзмацняе ці запавольвае скарачэнне сэрца да поўнага яго спынення.

Звычайна самі пчолы неадчувальныя да ядавітых рэчываў што ўтрымліваюцца ў кветках названых тут раслін. Менавіта гэтыя рэчывы часта абараняюць іх ад ворагаў. (*«Родная прырода»*)

● Запішыце назвы зёлак, якія растуць у вашай мясцовасці або якія вы ведаеце. Пабудуйце з гэтымі словамі сказы.

● Запішыце 3—5 слоў, якія называюць колеры або іх адценні. Утварыце словазлучэнні з гэтымі словамі, пабудуйце складаназалежныя сказы. Складзіце схемы пабудаваных сказаў.

186. Прачытайце. Вызначце асноўную думку тэксту, стыль і яго мэтанакіраванасць. Спішыце, расстаўляючы прапушчаныя знакі прыпынку. Падкрэсліце ключавыя словы.

НАЙВАЖНЕЙШЫЯ СКАРБЫ ДУХОЎНАЙ КУЛЬТУРЫ

Найлепш служыць сусветнай цывілізацыі той народ які ўмее і стараецца давесці сваё роднае да ўзроўню вышэйшай дасканаласці. Менавіта таму адукаваныя людзі заўсёды з павагай і пашанай ставіліся і ставяцца да нацыянальнага.

Вядома, найважнейшай жыццесцвярджальнай духоўнай каштоўнасцю кожнага народа з'яўляецца яго родная мова. Яна фарміруе цэласны духоўны воблік нацыі асабліва ў інтэлекту і культуры кожнага чалавека. У структуры роднай мовы захаваліся сляды думак бацькоў дзядоў і прадзедаў іх жыццёвая псіхалогія і філасофія. У сваёй мове вусна-паэтычнай творчасці гісторыі мастацкай і навуковай літаратуры

героях і сімвалах кожны народ сцвярджае і пакідае нашчадкаў для наследавання сваё разуменне высакароднага каштоўнага і прыгожага. Тым самым ён уносіць уклад у сусветную скарбніцу духоўнай культуры, сцвярджае сябе як суб'ект гэтага працэсу, даказвае сваё права на існаванне ў вялікай шматгалосай сям'і дзяржаў і народаў.

Культурны чалавек аналітычна глядзіць на свет і на тое што робіцца ў ім. Гэта дапамагае яму правільна ацэньваць свае і чужыя думкі меркаванні учынкі імкненні жаданні і магчымасці.

У імклівым супярэчлівым дваццатым стагоддзі людзі парушылі шмат якія жыццесцвярджальныя духоўныя заповеды. Многія забыліся што такое сумленне дабрадзейнасць сорама страх перад Богам людзьмі і законам. Усё тое што аб'ядноўваецца ў прыгожым і высакародным слове — духоўнасць. *(Васіль Протчанка)*

● Знайдзіце складаназалежныя сказы, вызначце іх будову і значэнне, устанавіце іх ролю ў тэксце пэўнага стылю.

* Падрыхтуйцеся і зрабіце вуснае паведамленне на тэму «Народ і яго культура не могуць існаваць адзін без аднаго». Выкарыстоўвайце складаназалежныя сказы.

187. Спішыце, расстаўце і абгрунтуйце знакі прыпынку. Вызначце складаныя сказы, раскажыце пра іх будову і значэнне. У складаназалежных сказах графічна абазначце даданыя часткі, раскажыце пра сродкі іх сувязі з галоўнай часткай.

На нашай вуліцы — свята. Прыйшоў час якога чакалі доўгія гады. Ён прыйшоў разам з вясной і сонцам. Не жарты — Берлін акружаны. Там пачаліся вулічныя баі а мы спяшаемся на Эльбу.

Хлопцы як памаладзелі яшчэ больш зблізіліся. За Эльбай ціха. Мы ўжо забыліся што такое нямецкія бамбёжкі. Неба чыстае а над галавой замест самалётаў кружаць жаўранкі. Сапраўдныя вясёлыя яны заклікаюць вясну якая ідзе ва ўсёй велічы. На лугавінах каля ракі зялёны травяны дыван усеяны жоўтымі і белымі кветкамі. Так і хацелася крыкнуць што зямля кветкамі нас сустракае. *(Р. Няхай)*

● Раскажыце, пра якую вясну паведамляецца ў тэксце, што вы пра яе ведаеце?

188. Прачытайце тэкст. Падзяліце яго на сэнсавыя часткі. Выпішыце складаныя сказы. Абазначце графічна сродкі сувязі частак. Вызначце від дадanych частак, падкрэсліце іх так, як падкрэсліваюцца члены сказа з адпаведным значэннем.

НАЧЛЕГ НА ВОЗЕРЫ

З дзядзькам Сцяпанам мы ляжым на беразе невялікага азярца. Зырчыць агонь, сіпіць сыраватымі вярбовымі сукамі. Ужо далёка за поўнач. На тым беразе, дзе вёска, ніводнага агеньчыка. Нядаўна патух і той, апошні, у Адэльчынай хаце. Мусіць, заходзіў на некалькі хвілін павячэраць яе муж.

Толькі на гэтым баку, дзе недалёка чыгунка і раз-пораз ляскочуць цягнікі, слаба цьмее на пераездзе чырвонае вока.

Сырым альховым кійком я паварушваю вогнішча, і яно страляе іскрамі. Разам з дымам іскры роўна ляцяць уверх і дзесь там ціха згасаюць у цемрадзі. Падсохлыя сукі абхоплівае полымя, і яны ўраз чарнеюць і роўна гараць. Здаецца, што цемната вакол гусцее. *(А. Дзятлаў)*

● Перакажыце змест тэксту. Выкарыстоўвайце выпісаныя складаныя сказы.

189. Прачытайце тэкст, дайце загаловак. Вызначце яго стыль і жанр. Выпішыце складаназалежныя сказы і падкрэсліце іх даданыя часткі як члены сказа. Абазначце графічна сродкі сувязі частак.

Робота ў школе наладзілася. Малады настаўнік укладаў сваю душу і сэрца. Кароткія зімнія дні праходзілі вельмі хутка. Іх не хапала на тое, каб як след правесці работу. Як толькі добра развіднелася і была магчымасць весці лекцыі, Лабановіч ішоў у школу, размеркаваўшы сваю работу між чатырох груп.

Многа патрабавалася ўмення на тое, каб кожная група была занята і не сядзела без работы. Многа трэба было прыкласці намаганняў, каб кожная група была зацікаўлена ў сваёй працы.

Удзень вучні распускаліся на паўтары гадзіны для абеду. Пасля лекцыі зноў ішлі вучыцца да самага вечара, пакуль не цямнела.

Маладых сіл было многа. Здавалася, ніколі не вычарпаеш іх. Расходаваліся яны так, як расходуе з восені заможны,

але маладасведчаны і непрактычны гаспадар багаты збор ад свае нівы. (*Паводле Якуба Коласа*)

- Перакажыце змест тэксту, выкарыстоўваючы выпісаныя сказы.
- Скажыце, чаму аўтар надае больш увагі: апісанню працы ці адносін да яе настаўніка.

* **190.** Прачытайце верш. Вызначце яго асноўную думку і сродкі, з дапамогай якіх яна выражаецца. Спішыце, расстаўце і абгрунтуйце знакі прыпынку.

Устань світанкам выйдзі ціха
Дзесь пад асінкамі прысядзь
І ўбачыш як з ласём ласіха
Над ласяняткам трымцяць.
І ўбачыш як да траў нястрымна
Струменьчык выб'ецца з глыбінь.
І раптам нешта ў сэрцы грымне...
І гэта будзе шчасцю гімн!

К. Кірэнка

- Вызначце складаныя сказы, устанавіце іх тып.
- Падкрэсліце словы з зычнымі [д], [дз'], [н], [н'], [т], [ц'], растлумачце іх вымаўленне і правапіс.

191. Прачытайце, дайце заглавак тэксту. Вызначце яго стыль і жанр. Выпішыце выдзеленыя словы і словазлучэнні. Растлумачце іх сэнс з дапамогай слоўніка.

Васіль Быкаў — **страсны**, нават **жорсткі** паводле пісьма, рэаліст, калі ён узнаўляе абставіны бою, усю атмасферу вайны. Гэты самы Быкаў — дзіўным чынам **«рамантык»** у сваёй схільнасці да **крайніх кантрастаў** добра і зла, святла і ценю. Усё гэта можна растлумачыць, калі мець на ўвазе той маральны **максімалізм**, які стварае агульную атмасферу ў большасці аповесцей Быкава. Але ў гэтым заўважаецца праяўленне чагосьці, што выходзіць за рамкі творчасці аднаго Васіля Быкава і складае ўжо асаблівасць сучаснай беларускай прозы ўвогуле. (*А. Адамовіч*)

* Выпішыце складаназалежныя сказы. Параўнайце. Скажыце, што ў іх агульнае і чым яны адрозніваюцца. Вызначце іх сэнсава-стылістычную ролю. Абгрунтуйце сваё меркаванне.

192. Уважліва прачытайце, што азначае паняцце «нарыс».

Нарыс — невялікі літаратурны твор, у аснове якога ляжаць рэальныя факты з жыцця і дзейнасці цікавых людзей — рабочых, сялян, дзеячаў навукі, культуры, адукацыі і інш.

Падрыхтуйцеся і напішыце нарыс пра Васіля Быкава.

Выкарыстайце матэрыялы практыкаванняў 140, 148, 191.

193. Прачытайце тэкст, спішыце, расстаўляючы прапушчаныя знакі прыпынку. Абазначце складаназлучаныя сказы лічбай 1, складаназалежныя — лічбай 2. Вывзначце від даданай часткі. Абгрунтуйце свой выбар.

КАРМА

У самым паўднёва-ўсходнім кутку Гомельшчыны дзе Добрушскі раён мяжуецца з Браншчынай і Чарнігаўшчынай знаходзіцца старадаўняя вёска Карма. Менавіта тут 30 студзеня 1921 года нарадзіўся Іван Пятровіч Шамякін — вядомы беларускі пісьменнік.

Колісь сюды падыходзілі лясны князя Паскевіча але адразу пасля скасавання паншчыны купцы пачалі няшчадна секчы і вывозіць чыгункаю дрэвы. Таму сінія бары хутка адступілі на поўнач а вакол Кармы раскінуліся палеткі і зялёныя лугі.

Карма — вёска вялікая і малазямельная. Калі секлі лясны ў ваколіцах сякая-таякая капейка перападала тутэйшаму люду. Але ўжо ў канцы дзевятнацатага стагоддзя мясцовыя жыхары пацягнуліся хто куды. Адны перабраліся ў Гомель а іншыя ў Навазыбкаў ці Бранск. Шмат хто падаўся ў Чарнігаў або Кіеў і Данбас. Зямлі ў Карме на ўсіх не хапала, а людзям трэба было жыць. *(Паводле С. Александровіча)*

194. Прачытайце. Вывзначце асноўную думку верша. Спішыце, расстаўце і абгрунтуйце знакі прыпынку.

ПЕРАПРАВА

Крыху шкада таго што засталася
На скрыжаваннях дзён вятроў і рэк.
А сэрца зноў такіх нябёсаў просіць
Якім бы я спатрэбіўся навек.

На пераправе гэтай я паверыў
Што развітаўся з пошлай драбязой.
Знікае ў цёплым дыме ціхі бераг
Зарослы да вачэй сівой лазой.

П. Панчанка

* Абазначце даданую частку ў складаназалежных сказах. Вызначце яе месца ў адносінах да галоўнай часткі і сэнсава-стылістычную ролю.

195. Спішыце сказы, расстаўляючы знакі прыпынку. Падкрэсліце даданыя часткі ў складаназалежных сказах. Абазначце графічна сродкі сувязі, зрабіце іх марфалагічны разбор.

1. Дзяўчаты каханыя вершаў маіх гераіні прабачце мне сёння што я легкадумна не раз вадзіў за сабою па фронце па снах па краіне а ўсё ж не даводзіў да шчасця канкрэтнага вас. 2. Чуваць, як дыша вераснем зара па ўсёй зямлі, што ў вечаровым дыме. 3. Навекі слава тым, што ў полі ратным загінулі за родныя палі за наш народ за лёс народаў братніх за дзень наступны ўсяе зямлі. *(П. Панчанка)*

* Вызначце тэму і асноўную думку кожнага сказа.

196. Спішыце. Растлумачце знакі прыпынку. Падкрэсліце словазлучэнні, якімі аўтар называе Мінск. Вызначце іх сэнсава-стылістычную ролю ў тэксе.

РОДНЫ МІНСК

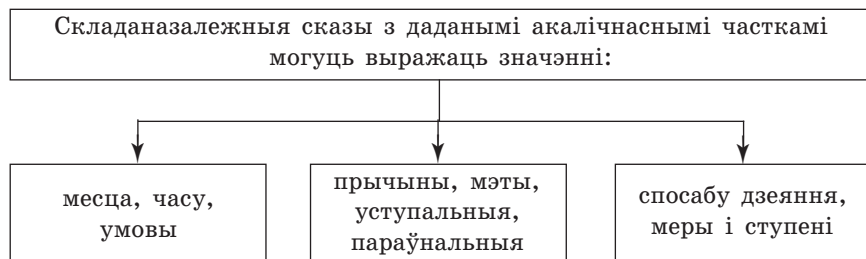
Я кожны дзень хаджу на спатканне з табою, мой родны горад, хаджу і слухаю, як шапоча лісце ў Купалаўскім скверы, як шумяць над Свіслаччу вербы, як весела смяюцца і спяваюць закаханыя пары. Іду, успамінаю, думаю і гавару з табою, горад маёй маладосці і сталасці, горад маіх надзей і летуценняў. Ды хіба толькі маіх? Кожны, хто аднойчы сустракаўся з табою, палюбіў і запомніў твае прасторныя праспекты і ўтульныя плошчы, твае светлыя магістралі і ціхія бульвары з дыванамі самых яркавых і водарных кветак, твае блакітныя світанні і пурпуровыя захады. *(С. Грахоўскі)*

● Выпішыце складаназалежныя сказы, раскажыце пра іх будову. Вызначце сэнсава-граматычную ролю даданых частак. Назавіце сродкі іх сувязі.

● Выпішыце дзеясловы, якія абазначаюць дзеянні, што належаць асобе, пра якую паведамляецца ў тэксце.

§ 22. СКЛАДА НАЗАЛЕЖНЫЯ СКАЗЫ З ДАДАНЫМІ АКАЛІЧНАСНЫМІ ЧАСТКАМІ

► **197.** Разгледзьце схему, а потым прачытайце складаназалежныя сказы. Высветліце, якія значэнні выражаюць іх даданыя часткі.

1. Ігнатавічу прыемна было слухаць Максіма, бо ў душы ён падтрымліваў галоўнага архітэктара. (*Шам.*) 2. Калі суцішаецца дзённая спёка, на луг вечаровы кладзецца туман. (*Бур.*) 3. Алень спружыніста падскочыў, нібы хацеў дастаць рагамі сонца. (*Парх.*) 4. Між двух астраўкоў Янка выгнаў човен на раку і зноў паглядзеў туды, дзе не так даўно стаяла воблачка. (*Лус.*) 5. Калі б не дапамога танкістаў, Міколу з Таняй цяжка было б выканаць заданне. (*Н.*) 6. Так загуста насыпана месяцаў у бяздонную прорву вод, што не пройдзе ніяк, не памесціцца сярод гэтых вод параход. (*Панч.*) 7. Наш завадатар-журавель так лёгка падскокваў, што, здавалася, не кранаўся зямлі. (*Заз.*) 8. Нарадзілася мэра, як песня, каб ляцець у нязведаны шлях. (*Панч.*) 9. Хоць плынь ракі зрабілася яшчэ мацнейшая, процілеглы бераг набліжаўся. (*Лус.*)

Даданыя акалічнасныя часткі ў складаназалежных сказах выконваюць сэнсава-граматычную ролю, падобную той, што і акалічнасці ў простых сказах. Звычайна яны адносяцца да ўсёй галоўнай часткі. Паясняючы галоўную частку, яны ўдакладняюць месца, час, умову, прычыну, мэту і спосаб дзеяння, якое названа саставам выказніка, і адказваюць на пытанні *дзе? куды? калі? паякой прычыне? чаму?* і інш. Адносіны паміж часткамі ў складаназалежных сказах з акалічнаснымі даданымі часткамі афармляюцца з дапамогай падпарадкавальных

злучнікаў або злучальных слоў як пры ўдзеле ўказальных займеннікаў і прыслоўяў у галоўнай частцы, так і без іх. Гэты вывад можна пацвердзіць, прааналізаваўшы сказы:

1. [Дружба сапраўдная пачынаецца тады], (калі) людзі як мае быць ведаюць адзін аднаго). (К. Ч.) 2. [Мусіць, яна не была б такая прыгожая, італьянская зямля], (калі б) не абрабілі, не аздобілі яе сваім потам і рукамі працавітых людзі). (І. М.) 3. [На першым «Салюце» экіпажу трэба было самому арыентаваць станцыю на Сонца], (каб) сонечныя батарэі маглі працаваць з максімальнай аддачай). (П. Кл.)

У выніку аналізу мы пераканваемся, што ў першым сказе сэнсава-граматычныя адносіны паміж часткамі афармляюцца пры дапамозе злучальнага і ўказальнага слоў, у другім і трэцім — пры дапамозе падпарадкавальных злучнікаў.

Даданыя акалічнасныя часткі аддзяляюцца ад галоўнай коскай, калі стаяць перад галоўнай або пасля яе (сказы 1, 2, 3). Калі даданыя акалічнасныя часткі стаяць у сярэдзіне галоўнай часткі, то яны выдзяляюцца коскамі з абодвух бакоў: 1. [Паблізу, (дзе) захоўваліся розныя пчальарскія прылады], нас сустрэў гаспадар пасекі]. (Парх.) 2. [Генадзь і Мікола хутка адшукалі рэчышча і паволі, (каб) не пашкодзіць днішча лодкі], пайшлі ўверх, супраць цячэння]. (Парх.)

● Адкажыце на пытанні:

Якую сэнсава-граматычную ролю выконваюць акалічнасныя даданыя часткі ў складаназалежных сказах?

На што яны могуць указваць?

На якія пытанні яны адказваюць?

198. Выпішыце складаназалежныя сказы з акалічнаснымі даданымі часткамі. Пастаўце пытанне да даданай часткі. Растворыце знакі прыпынку.

Башлыкоў выехаў з Юравіч зацемна з такім разлікам, каб **дабрацца** да Алешнікаў **у самым белым ранку**. Калі

яго вазок узняўся на гару, уся шырокая раўніна паказалася шэрай, непраніклівай.

Каля Вадовіч, як ён і спадзяваўся, стала прыкметна развідняцца. Са шляху Башлыкоў мімаволі неспакойна і востра зірнуў туды, дзе павінна была быць глінішчанская школа. **Спадзяваўся ўбачыць** агенчык з акон, але яго не было. Магчыма, закрывала поле.

Толькі развіднела, калі ён выйшаў з вазка каля сельсаве-та. У сельсавеце быў адзін дзяжурны. Ён, відаць, драмаў перад гэтым. Калі Башлыкоў, моцна грукаючы ботамі, абі-ваючы снег, ступіў у пакой, дзяжурны **сустрэў** яго **вінавата**.
(І. Мележ)

● Запішыце сінонімы і сінанімічныя выразы, блізкія па сэнсе да выдзеленых словазлучэнняў, пабудуйце з імі складаназалежныя сказы.

199. Дапішыце сказы так, каб яны сталі складаназалежнымі з акалічнаснымі даданымі часткамі. Даданыя часткі абазначце. Пастаўце да іх пытанні.

1. Калі мы выйшлі з лесу, 2. Я абавязкова паступлю вучыцца туды, 3. Мы дружна працавалі, 4. Я ча-каў, 5. Каб быць добрым пілотам,

● Абазначце графічна сродкі сувязі, а таксама ўкажыце, што паясняе даданая частка — слова, словазлучэнне або ўсю галоўную частку.

Віды акалічнасных даданых частак і іх прыметы

► **200.** Выкарыстоўваючы табліцу, падрыхтуйцеся і раскажыце аб акалічнасных даданых частках складаназалежных сказаў па плане.

План

1. Від даданай часткі.
2. Сродкі сувязі з галоўнай часткай.
3. Пытанні.
4. Прыклады.

Від даданай часткі	Сродкі сувязі з галоўнай часткай	Пытанні	Прыклады
месца	<i>дзе, куды, адкуль</i>	д з е? к у д ы? а д к у л ь?	<i>Дзе каза рогам, там жы- та стогам. (Пр.)</i>
часу	<i>калі, пакуль, пасля таго як і інш.</i>	ка л і? з я к о- га ч а с у? да якога часу?	<i>Калі партызаны мінулі Сушкава, дарога пайшла полем. (І. Пт.)</i>
умовы	<i>калі, каб</i>	п р ы я к о й у м о в е?	<i>Калі б сабраць усе пла- ты, праз акіян ляглі б масты. (Грах.)</i>
прычыны	<i>таму што, бо, па пры- чыне таго што</i>	ч а м у? п а я к о й п р ы ч ы н е?	<i>Весяляцца старыя і дзет- кі, што прыбытак ад пра- цы ў іх гэткі. (Куп.)</i>
мэты	<i>каб, для таго каб</i>	д л я ч а г о? з я к о й м э т а й?	<i>А каб агонь душы не згас, няхай живе ў кожным з нас хлапчук вясёлы і лас- кавы. (Грах.)</i>
уступаль- ныя	<i>хоць (хаця), нягледзячы на тое і інш.</i>	н я г л е д з я- ч ы н а ш т о?	<i>Хоць заплаціць прыходзіц- ца дарага, затое ж ехаць будзе выгадна. (К-с)</i>
параў- нальныя	<i>як, нібы, бы, быццам і інш.</i>	я к?	<i>Усё зацвіло, загаманіла, бы жыватворчая тут сіла ад сну прыроду аб- дзіла. (К-с)</i>
спосабу дзеяння	<i>што, як і інш.</i>	я к? я к і м ч ы н а м?	<i>У іншых месцах хмель так абкручваў алешыну, так спавіваў яе, што дрэ- ва не вытрымлівала — паміралла. (Парх.)</i>
меры і ступені	<i>як, што, нібы і інш.</i>	я к д о б р а? у я к о й м е р ы?	<i>Алесь апісаў партрэт свай- го сябра так дасканала, як гэта робяць сапраўд- ныя журналісты.</i>

201. Запішыце сказы пад дыктоўку. Растлумачце знакі прыпынку. Вывізначце будову і значэнне сказаў, а затым перабудуйце іх у складана-назалежныя з акалічнаснымі даданымі часткамі.

1. Нарэшце прыйшла доўгачаканая вясна, і лес напоўніўся дзівоснымі птушынымі галасамі. 2. Прыходзіла звонкае леце, і ў вёску на свежае паветра, маладую бульбу, сонца і цішыню наязджала шмат гараджан. 3. Восенню над вёскай кружылі чародкі ластавак, праляталі шнуры журавоў, дзікіх качак і гусей. 4. Наступалі цёплыя вечары, і з навакольных вёсак у палатачны гарадок даносіліся маладыя звонкія галасы.

202. Запішыце сказы, расставіце і абгрунтуйце знакі прыпынку. Зрабіце сінтаксічны разбор сказаў.

1. Калі зярняты прарасталі расла і радасць у грудзях. (Е. Л.) 2. Той лясок невысок дзе бярозавы сок веснім сонечным днём льецца ў звонкае дно. (А. Л.) 3. Бачу я дарогутую па якой юнацтва йшло. (Ал.) 4. Пра тое як хадзілі ў бежанцы помніла яшчэ амаль палова вёскі. (Араб.) 5. Мы ціха-ціха гаворым каб нават сон не пачуў. (Е. Л.)

§ 23. СКЛАДАНАЗАЛЕЖНЫЯ СКАЗЫ З ДАДАНЫМІ ЧАСТКАМІ МЕСЦА, ЧАСУ, УМОВЫ

Даданыя часткі месца, часу, умовы ўказваюць адпаведна на месца, час або ўмову дзеяння, названага ў галоўнай частцы саставам выказніка. Іх адносіны з гэтай часткай афармляюцца з дапамогай падпарадкавальных злучнікаў ці злучальных слоў як з удзелам суадносных указальных займеннікаў ці прыслоўяў у галоўнай частцы, так і без іх.

З а ў в а г а. Даданыя часткі месца і часу могуць ужывацца для ўдакладнення акалічнасцей месца і часу.

Даданыя часткі месца адказваюць на пытанні *д з е? к у д ы? а д к у л ь?*: [Там, (дзе дарогі з берага сыходзіліся ў адну і ўздымаліся на шашу), Макоўчыку давялося спыніцца]. (І. М.) [Жыта красуе], (дзе раней было непраходнае балота). (Асіп.)

Даданыя часткі часу адказваюць на пытанні калі? як доўга? з якога часу? да якога часу?: (*Пакуль твой боль маім не стане болей*), [*дакуль не загартуецца радок*]. (Грах.) [*Вярнуліся дамоў позна*], (*калі ўжо сонца паднялося над лесам, высушыла расу*). (Хадк.)

Даданыя часткі ўмовы адказваюць на пытанне пры якой умове?: (*Калі б не зналі мы пра спады*), [*не быў бы велічны ўзлёт*]. (Неп.) Значэнне ўмовы ў дадanych частках складаназалежных сказаў нярэдка пераплятаецца са значэннем часу: [*Тужыць, браток, не маем часу*], (*калі з клопатамі ідзе з палёў вільготных да калгаса сяўбы вясновай рупны дзень*). (Панч.)

203. Знайдзіце складаназалежныя сказы, падкрэсліце ў іх граматычныя асновы, вызначце від даданай часткі.

1. О, як лёгка было б працаваць настаўнікам, каб навокал зніклі гультай, дармаеды, п'янюгі, зладзеі, дэмагогі, хлусы, ханжы. (*Шам.*) 2. Я павольна крочу туды, дзе гай спавіў зялёны дым. (*Панч.*) 3. Паслухаць бы драздоў світанне ў час ружовага світання, калі цяжкі мядзведзь з бярогі высоўвае на сонца нос. (*Панч.*) 4. Гудуць пад коламі масты, дзе перакінуў кладку ты. (*Грах.*) 5. Красуе жыта і авёс, што ты за пазухай прынёс на ляды ў даўнюю вясну, на колішнюю цаліну. (*Грах.*)

204. Спішыце, расстаўляючы знакі прыпынку. Абазначце складаназалежныя сказы, вызначце іх від. Пабудуйце схемы, назавіце, да чаго і з дамогай якіх сродкаў далучаецца даданая частка ў кожным сказе.

ГЛЫБОКАЯ ВОСЕНЬ

Непрыкметна адыходзілі светлыя і спакойныя вераснёўскія дні. Яшчэ не пачаліся дажджы касыя з хлёткім пранізлівым ветрам калі на цэлыя суткі шарэе прыпадае да зямлі цяжкае неба. Стомлена самлела выстойліваліся на сонцы бярозы клёны асіннік у барвовым чырвоным жоўтым лісці налітым густым свежым **восеньскім** сокам. Страшна было падумаць пра лістабой які за адну ноч абкалоціць разнясе па свеце дарагую залатую плату за пражытую радасць

зялёнага лісціка за дабрату **чэрвеньскай** зорнай цішыні за **жнівеньскі** водар жытнёвых палеткаў. (А. Жук)

- Растлумачце напісанне **ь** перад **-ск-** у выдзеленых прыметніках.

❖ **205.** Прачытайце тэкст. Вызначце яго стыль і мэтанакіраванасць. Дайце заглавак. Падзяліце тэкст на часткі. Вызначце ключавыя сказы і словы ў кожнай частцы.

Дакладныя межы летапіснай Літвы даволі пераканаўча вызначыў Мікола Ермаловіч у сваёй кнізе «Па слядах аднаго міфа». На яго думку, племя літва было балцкага паходжання. Па сведчанні ж іншых, літва не балцкага і нават не угра-фінскага, як гэта лічыць Іван Ласкоў, а славянскага паходжання. Так, чэшскі даследчык П. Шафарык сцвярджае, што слова «літва» — гэта скажонае «лютва». Славянскае ж племя велеты-люцічы добра вядома гісторыкам, і рассялялася яно таксама на тэрыторыях Гродзеншчыны і Віленшчыны.

Пазней, калі пачалося ўтварэнне Вялікага княства Літоўскага, літва асімілявалася з іншымі славянскімі плямёнамі: крывічамі, дрыгавічамі, утварыўшы сучасных беларусаў. Сведчаннем таго, што люцічы-літва былі народы з мовай, блізкай да суседніх народаў, з'яўляецца тое, што іх мова стала дзяржаўнай у Вялікім княстве Літоўскім. Зараз яна завецца старабеларускай. (А. Астапенка)

- Выпішыце складаныя сказы, раскажыце пра іх будову і значэнне. Падкрэсліце граматычныя асновы, растлумачце знакі прыпынку.

206. Прачытайце і прааналізуйце змест тэксту. Вызначце яго лагічныя часткі. Выпішыце складаныя сказы, растлумачце іх будову і значэнне.

ВЯРТАННЕ

Максім прыйшоў на гарадскую кватэру гадзін у **адзінаццаць**. Памыўся, надзеў халат, сеў за рабочы стол, дастаў даўно зробленыя эскізы партызанскага мемуарыяла. І як бы цудадзейна ператварыўся, быццам змыў усё мылам і вадой. Знікла трывога, згрызоты сумлення, неспакой, **незадаволенасць**. Нібы раптам усё, што некалі было сарвана ўраганам, пасля вірлівага кружэння ў прасторы вярнулася на сваё месца. Нават кватэра, якая ў апошні час здавалася **ненавіснай**, зноў

зрабілася ўтульнай, сваёй, **неабходнай** для працы і адпачынку. Здзівіўся, чаму ён не хацеў заходзіць сюды, у сваю кватэру? Неразумна. Усё ж тут, як і на дачы, зроблена яго рукамі...

Некалі найменшы пакой у кватэры быў яго кабінетам. Але пасля таго як падрасла дачка, яго непрыкметна выціснулі. Тады ён заказаў мэблю для пакоя, які называлі залай, па ўласным праекце, спалучыўшы прадметы сталоўкі і кабінета. Стол быў вялікі, складаны, універсальны — выконваў мноства функцый. Цяпер ён быў рабочым сталом архітэктара. *(І. Шамякін)*

● Зрабіце спачатку марфемны, а затым словаўтваральны разбор выдзеленых слоў.

● Знайдзіце займеннікі, якія ў сказе выконваюць ролю падпарадкавальных злучнікаў. Абазначце, якімі членамі сказа яны з’яўляюцца.

207. Прачытайце тэкст. Складзіце план і перакажыце змест. Выкарыстоўвайце ключавыя словы. Спішыце, расставіце і растлумачце знакі прыпынку.

МАЯ РАДЗІМА

Я ўраджэнец той часткі Беларусі якая ляжыць на Дняпры. Люблю Беларускае Палессе і казачна мяккую Навагрудчыну і адзіную ў свеце Белавежу і суровую прыгажосць паўночнага азёрнага краю. Іх нельга аддзяліць ад мяне. Але ў Прыдняпроўі мне неяк больш прытульна.

На Украіне берагі Дняпра нагія а тут яны ўсе ў лясах курганах у вёсках на ўзгорках у садах у забытых гарадзішчах густа ўкрытых шыршынаю і чартапалохам у запушчаных парках.

Калі раніцаю плывеш на чаўне праз рачны туман і бачыш след за галавою выдры адчуванне шчасця адзінства з гэтай зямлёй і любоў да яе перапаўняюць цябе. *(У. Караткевіч)*

● Растлумачце правапіс вялікай літары і дапоўніце іншымі прыкладамі.

● Абазначце графічна сродкі сувязі сэнсава-граматычных частак у складаназалежных сказах.

✱ **208.** Прачытайце. Дайце заглавак тэксту. Спішыце. Вызначце ключавыя словы.

Знайдзіце і графічна абазначце складаныя сказы. У складаназалежных сказах выдзеліце даданыя часткі, улічваючы іх граматычнае зна-

чанне. Раскажыце, якую сэнсава-граматычную ролю яны выконваюць у складаным сказе.

Маці не раз казала: хто коней мяняе, у таго хамут гуляе. Бацька не верыў гэтай прымаўцы. Ён вельмі часта мяняў коней. Раней ў нас быў чырвоны, лысы, таўставаты ардэн, якога бацька купіў у Слуцку. Я вельмі любіў нашага лысага, рахманага, высокага каня. Калі мне трэба было сесці на яго, дык ён нагінаў галаву. Я садзіўся яму на шыю, і ён уздымаў галаву, кідаў мяне на сваю шырокую гладкую спіну. Хутка бацька памяняў ардэна на Бурана. У прыдачу за Бурана ён даў цыганам мяшок аўса, баранчыка і кавалак сала.

Калі цыганы ўжо хацелі весці з двара лысага, я крадком выскуб пасмачку з ягонай шаўкавістай грывы. Доўга хаваў тую пасмачку ў хляве, у шчыліне сцяны. Бывала, дастану агністыя валасы грывы, пазіраю на іх — і, здаецца, зноў бачу лысага. Зноў ён нагінае мне сваю шыю, зноў ускідвае мяне на сваю цёплую, шырокую спіну.

Ці палюблю я так моцна Бурана, нашага новага каня? Ён чорны, як той цыган, што прывёў яго нам. Доўгая, валакністая чорная грыва, чорны тонкі хвост, стройныя, сухаватыя ногі, а капыты белыя, купчастыя, моцныя, звонкія. Пыса ў яго аксамітная, шыя нібы лебядзіная, тонкая, харошая.

Конь — агонь! Як жа мне не палюбіць такога? (*Паводле А. Бялевіча*)

● Падрыхтуйце нататку ў газету (школьную, гарадскую) пра свойскіх жывёл.

✱ **209.** Размясціце сказы ў такім парадку, каб атрымаўся тэкст на тэму «На вайне як на вайне». Пачынайце яго прапанаваным першым сказам. Тэкст запішыце. У складаназалежных сказах падкрэсліце даданыя часткі ў адпаведнасці з тым, якую сінтаксічную ролю яны выконваюць. Абазначце графічна сродкі сувязі.

1. Уткнуўшыся тварам у снег і нічога не бачачы навокал, Антон і Зоська прапаўзлі з паўкіламетра. 2. З усяе сілы перабіраючы рукамі і размолваючы каленямі гразь пад снегам, яна, спіскаючы зубы ад болю, кінулася за Антонам. 3. Прабірацца па яшчэ незамерзлым балоце было цяжка. 4. Дзяўчыне пачало ўжо здавацца, што яна болей не вытрымае. 5. У грудзях яе гарэла ад стомы, а спіна, плечы і живот абліваліся ліпкім гарачым потам. 6. Адчуваючы блізкую,

затоеную да пары небяспеку, яна разумела, што трэба рухацца далей. 7. Яна ўзрадавалася нечаканаму перапынку, але сяржант, азірнуўшыся, ярасным шэптам загадаў бегчы наперад. 8. Збоку пачаліся рэдзенькія кусцікі. 9. Здаецца, ужо недалёка быў хвойнік, калі дзяўчына ледзь не налезла ў канаве на нерухомы Антонаў бот і сама знерухомела таксама. 10. Боты Антона замільгацелі з такой хуткасцю, што Зоська адстала. (*Паводле В. Быкава*)

- Параўнайце складзены вамі тэкст з аўтарскім.
- Вызначце, ці вытрыманы парадак размяшчэння сказаў у складзеным вамі тэксце.

210. Спішыце, расстаўляючы знакі прыпынку. Графічна абазначце складаныя сказы і межы іх частак.

Знайдзіце сказ, у якім можна памяняць месца даданай часткі. Раскажыце пра значэнне і будову гэтага сказа.

ПАРА РАНІШНІХ ТУМАНАЎ

Калі пачынаецца пара ранішніх туманаў усё тады падуладна цішыні журботнай доўгай як роздум чалавека над пражытым жыццём. У гэту пару маладое некалі звонкае рэха коціцца па прывялай траве слабее ў густых прырэчных туманах і гукі здаюцца такімі ціхімі нібы прыляцелі аднекуль здалёку. У такія раніцы не хочацца спяшацца. Хочацца ісці паволі ўдыхаць вільготнае паветра якое пахне маладою незакусцелаю рунню. (*А. Жук*)

- Растлумачце сэнс загалоўка.

§ 24. СКЛАДАНАЗАЛЕЖНЫЯ СКАЗЫ З ДАДАНЫМІ ЧАСТКАМІ ПРЫЧЫНЫ, МЭТЫ

Д а д а н а й ч а с т к а й п р ы ч ы н ы н а з ы в а ю ц ь частку складаназалежнага сказа, якая, паясняючы галоўную, указвае на прычыну дзеяння і адказвае на пытанні *ч а м у?* з я к о й п р ы ч ы н ы? Яе адносіны з галоўнай часткай афармляюцца з дапамогай падпарадкавальных злучнікаў **бо, таму што, што**: [*Можна ад таго, (што) яму так даліся ўчарашня дзень і ноч*], *Башлыкоў так хутка пачаў зноў нервавацца*]. (*І. М.*)

Д а д а н а й ч а с т к а й м э т ы н а з ы в а ю щ ы ч а с т к у
складаназалежнага сказа, якая, паясняючы галоўную,
указвае на мэту дзеяння і адказвае на пытанні д л я
ч а г о ? з я к о й м э т а й ? Яе адносіны з галоўнай
часткай афармляюцца з дапамогай падпарадкавальных
злучнікаў **каб, для таго каб**: [Іншы раз мне хацелася
вучыцца на ляснічага], (**каб**) садзіць сосны і бярозы,
слухаць спеў звонкіх лясных птушак). (І. Н.)

211. Прачытайце тэкст. Вызначце яго стыль. Назавіце прыметы, характэрныя гэтаму стылю. Дайце тэксту заглавак. Прыдумайце канцоўку. Складзіце план, перакажыце змест.

Выпішыце складаназалежныя сказы з даданымі часткамі мэты.

Вечарам 17 лістапада ў аэрапорце Мінск-1 дзяжурый лётчых Станіслаў Сідарэнка. Вядома, дзяжурствы бываюць розныя. Іншы раз даводзілася рабіць некалькі вылетаў, каб своєчасова аказаць дапамогу цяжкахворым. На гэты раз ўсё, здаецца, было спакойна.

Неўзабаве паступіў загад: тэрмінова даставіць хірурга ў адзін з раённых гарадкоў. Станіслаў зайшоў на метэастанцыю, каб азнаёміцца з прагнозам надвор'я. Затым ён завёў матор, каб праверыць рухавік. Праз 35 хвілін былі ўжо на месцы прызначэння. Хірург агледзеў хворага і вырашыў везці яго ў Мінск. Лётчык дапамог урачу пасадзіць чалавека ў санітарны самалёт, а сам сеў у кабінку. Машына пачала набіраць вышыню. Пад крылом было балота. Толькі злева віднелася шырокая заасфальтаваная дарожка.

У гэты момант нешта здарылася з матарам. Сідарэнка адчуваў, што рухавік спыняецца. А вышыня ўсяго трыццаць метраў... (З газеты)

212. Выпішыце спачатку простыя сказы, затым складаныя. Вызначце будову і значэнне сказаў. Расстаўце і абгрунтуйце знакі прыпынку.

1. Гудуць паводкай **Прыпяць** і Стаход, і на світанні ў туманны Тураў прыходзіць першы белы параход. (Грач.)
2. Сняжыначкі-пушыначкі ляцелі матылькамі над хмызамі над шызымі дыміліся дымкамі. (Бяд.)
3. Дай паэзія меч прамяністы слова-гарт слова-кліч слова-бой! (П.)
4. Хвалююць душу мне жаданні і надзеі бо шмат яшчэ імкненняў у

душы. (К. Б.) 5. Прайшло столькі гадоў ад тае ночы а прыгожы лётчык здаецца Міхаліне і зараз сядзіць вось тут у купэ на табурэтцы з другога боку вагоннага століка і кідае даверлівы позірк на гаспадыню. (Пальч.) 6. Яшчэ не знойдзе на мерка каб веру людскую змераць. (П. М.) 7. Над гарадком вісіць чысты, празрысты **месяц** які пасылае на зямлю сваё таямнічае святло. (І. Н.) 8. Мікалай Цішкевіч вырашыў прыкласці ўсе намаганні каб перайначыць ранейшы ход свайго жыцця. (К. Ч.) 9. Каб трапіць на другі бераг ракі неабходна было знайсці лодку. (Шам.) 10. На сваіх трапяткіх лёгкіх крыльцах прынеслі снегіры мяцельную зіму з далёкай тайгі ў нашу вёску. (Бял.) 11. Трэба было спяшацца бо набліжалася навальніца. (Лунс.)

● Растлумачце напісанне **я** ў выдзеленых словах. Падбярыце некалькі слоў, якія падпарадкоўваюцца гэтаму правілу. Прыдумайце з імі складаныя сказы.

213. Прачытайце тэкст, вызначце яго стыль і тып. Растлумачце значэнні выдзеленых слоў і словазлучэнняў.

Спішыце, расстаўляючы знакі прыпынку.

Яўгену Шымановічу падабаюцца мэтанакіраваныя людзі таму што сам ён з такой **кагорты**. Калі **што-небудзь дзелавое** засядзе ў галаве не адмахнецца, настойліва будзе дабівацца вырашэння. Не раз такое здаралася.

Патрэбна сказаць што іншы з **канструктараў** часам бывае занадта **самаўпэўнены**. Зробяць па яго чарцяжах станок і ён лічыць яго самым **арыгінальным**. Ёсць і такія людзі што вельмі скептычна ставяцца да розных новаўвядзенняў, рацыяналізатарскіх прапаноў. Яўген Лявонцьевіч не з такіх. Хоць і раілі яму іншы раз пайсці на **кампраміс** адступіцца ад **вынашанай** ідэі не згаджаўся. Галоўнае для яго — карысць для справы. Калі бачыць што яго рашэнне лепшае не зважае на аўтарытэты. Абавязкова дабіваецца свайго. Чалавек з цэльным мэтанакіраваным характарам, Яўген і цягнецца да падобных да сябе людзей. (А. Астрэйка)

● Графічна абазначце складаныя сказы, вызначце іх будову і значэнне. Пабудуйце схемы.

● Складзіце самастойна па два сказы, якія адпавядаюць кожнай з пабудаваных схем.

214. Прачытайце. Знайдзіце ключавыя сказы і словы. Падзяліце тэкст на часткі, складзіце план.

У ДАРОЗЕ

У той дзень я сабраўся ехаць на Князь-возера, бо даўно хацеў пабачыць гэты цуд прыроды. Мабыць, н..ма іншага такога месца на Палессі, пра якое складзена столькі л..г..нд. Да жаданага месца было далёка. Дарога ішла пол..м. На ім цвіла бульба, а далей калыхалася жыта, сінеў лес. Сонца ішло ўжо да захаду, хоць было яшчэ высока і добра прып..кала. На паўдарозе м..не заманіў пад свой цень шырокі дуб.

Набліжалася навальніца. Не ведаю як каго, а м..не яна заўсёды неяк узрушае. Я не раз, асабліва ў дз..цінстве, трапляў пад яе разгул. Льюць, лупцюць па спіне, па твары, па галаве халодныя вадз..ныя пугі. Недзе зусім побач б'юць, аж закладае ў вушах, грамавыя гаўбіцы. Здаецца, вось-вось расколецца напалову з..мля.

Але ты, не зважаючы ні на што, ідзеш, мокры з галавы да пят, гарланіш на ўсе грудзі дзёрзкую в..сёлую песню, стараючыся п..ракрычаць навальніцу. Сп..ваеш песню радасці ад таго, мусіць, што вось спусцілі на ц..бе ўсё неба, усю яго ваду і агонь, цяляючы ў ц..бе, бухаючы з усіх гарматных ствалоў. А ты ўсё яшчэ жывы, і ніякі чорт ц..бе не б..рэ.
(К. Цвірка)

- Растлумачце правапіс прапушчаных літар.
- Выпішыце спачатку складаназлучаныя сказы, а затым складаназалежныя. Растлумачце расстаноўку знакаў прыпынку. У складаназалежных сказах вызначце від даданай часткі.
- Перакажыце змест тэксту па плане, ужываючы ключавыя сказы. Змяніце асобу апавядальніка з першай на трэцюю.

§ 25. СКЛАДАНАЗАЛЕЖНЫЯ СКАЗЫ З ДАДАНЫМІ ЎСТУПАЛЬНЫМІ І ПАРАЎНАЛЬНЫМІ ЧАСТКАМІ

Д а д а н а й у с т у п а л ь н а й называюць частку складаназалежнага сказа, якая, паясняючы галоўную, паведамляе пра падзею, якая магла б перашкодзіць адбыцця таму, пра што гаворыцца ў галоўнай частцы. Яна адказвае на пытанне **н я г л е д з я ч ы н а ш т о?** Яе адносіны з галоўнай часткай афармляюцца з дапамогай

злучнікаў **хоць, нягледзячы на тое што**. Напрыклад:
[Ды толькі сэрца нельга ашукаць], (**хоць** ты маўчыш,
стрымаўшы хваляванне...). (Грах.) [Брыгада бурыль-
шычыкаў старалася закончыць працу да заходу сонца],
(**нягледзячы на тое што** двое рабочых яшчэ раніцай
былі адкамандзіраваны ў горад). (Кухар.)

Даданая ўступальная частка можа стаяць перад галоў-
най часткай, пасля яе або ў сярэдзіне галоўнай: (**Хоць** і
прыходзілася крута), [адолец мы ўсё змаглі]. (Грах.)
[Усе чакалі дзеянняў ад Варвары Міхайлаўны], (**хоць** не-
пасрэдна да яе зараз ніхто не звяртаўся). (Хомч.) [І ўсё ж,
(**хоць** у Славы і не было якой-небудзь прыхільнасці да
незнаёмага), гэты вайсковец не здаваўся ўжо такім страш-
ным]. (І. М.)

З а ў в а г а. Злучнік **нягледзячы на тое што** неаб-
ходна адрозніваць ад дзеепрыслоўя **не гледзячы**, з якім
часціца **не** заўсёды пішацца асобна: Чалавек, часам
не гледзячы ні на што, становіцца вышэй за свой
лёс і, значыцца, вышэй за магутную сілу выпадку.
(Бык.)

215. Спішыце тэкст, расстаўляючы прапушчаныя знакі прыпынку.
Знайдзіце і абазначце графічна складаназалежныя сказы з даданай
уступальнай часткай.

У сучаснай сельскай гаспадарцы нашай краіны існуе дзве
асноўныя галіны вытворчасці. У залежнасці ад якасці за-
мельных угоддзяў і іншых прыродных умоў адным гаспадар-
кам даводзіцца аддаваць перавагу развіццю жывёлагадоўлі,
іншым — раслінаводству. Тыя хто цікавіцца жывёлагадоў-
ляй разводзяць буйную рагатую жывёлу мясных і малоч-
ных парод свіней авечак птушку.

Хоць жывёлагадоўля з'яўляецца галіной сельскай гаспа-
даркі умовы працы людзей набліжаюцца тут да прамысло-
вых. Нягледзячы на тое што сяляне ўвесь год даглядаюць
жывёлу ім даводзіцца арганізоўваць цэхі па перапрацоўцы

малака мяса скуры, выпускаць сыры масла тварог каўбасы вяндліну і іншыя прадукты, займацца гандлем.

Тыя хто абраў раслінаводства вырошчваюць жыта пшаніцу ячмень авёс кукурузу грэчку садавіну агародніну. Праца хлебарабаў звязана са зменай прыродных цыклаў і носіць сезонны характар.

Адметнай асаблівасцю сельскагаспадарчай вытворчасці з'яўляецца тое што яна заўсёды шматгаліновая. Хоць многія гаспадаркі і зарыентаваны на выраб пэўнага віду прадукцыі ім даводзіцца выпускаць іншую. Так, жывёлагадоўчыя гаспадаркі сеюць зерневыя культуры і вырошчваюць агародніну, а раслінаводчыя займаюцца жывёлагадоўляй. (*«Полымя»*)

● Растлумачце правапіс складаных слоў.

● Выкарыстоўваючы складаназалежныя сказы, раскажыце, чым займаюцца сяляне ў жывёлагадоўчых гаспадарках, а чым — у раслінаводчых.

216. На аснове простых сказаў утварыце складаназалежныя з даданымі ўступальнымі.

1. Стаялі моцныя маразы. Міхась і Кастусь цэлымі днямі каталіся на каньках. 2. Усе стаміліся. Было вырашана дапамагчы суседзям. 3. Алеся рана пайшла дамоў. Сяброўкі прасілі яе застацца да вечара. 4. Узышло сонца. Дарога не высыхала.

217. Перабудуйце простыя сказы з адасобленымі дапаўненнямі ў складаназалежныя з даданымі ўступальнымі часткамі.

1. Нягледзячы на ранні час, на вуліцы было шмат народу. 2. Нягледзячы на сваю занятасць, Каця старалася чытаць усе навінкі мастацкай літаратуры. 3. Нягледзячы на выдатныя здольнасці, Пятрусь не паказваў прыкладу ў вучобе. 4. Нягледзячы на навальніцу, самалёт прыляцеў своєчасова.

218. Перабудуйце складаназлучаныя сказы ў складаназалежныя з даданымі ўступальнымі.

1. Я пражыў у вашай вёсцы ўсяго некалькі дзён, але ўжо паспеў прывыкнуць. 2. Была ўжо сярэдзіна кастрычніка, а надвор'е стаяла ціхае. 3. Да прыстані было некалькі кіламетраў, але мы паспелі да першага рачнога трамвая. 4. Было ўжо дзесяць гадзін, але заняткі ў школе не пачыналіся.

219. Выпішыце з мастацкіх твораў або складзіце два-тры сказы з дзеепрыслоўем *не гледзячы*. Растлумачце, у чым адрозненне злучніка *нягледзячы на* і дзеепрыслоўя *не гледзячы*. Падкрэсліце ў сказах граматычныя асновы.

Д а д а н а й п а р а ў н а л ь н а й называюць частку складаназалежнага сказа, якая, паясняючы галоўную, характарызуе яе шляхам параўнання. Яна адказвае на пытанне *як?* Сэнсава-граматычныя адносіны паміж галоўнай і даданай часткамі афармляюцца з дапамогай параўнальных злучнікаў **як, як бы, быццам, нібы** і інш.: [Глядзелі з вокнаў аганькі мне ўслед з трывогай шчырай], (нібы) ў далёкі і цяжкі я падняўся вырай). (А. К.)

220. Спішыце, расстаўляючы знакі прыпынку. Графічна абазначце складаназалежныя сказы з даданымі параўнальнымі часткамі. Раскажыце аб спосабах сувязі частак сказа.

1. Як свіран вывелі нашчэнт і не знайшлі нідзе нічога рашыў сямейны наш савет напразыць бобу маладога. (Бр.)
2. Жаўцеў сланечнік быццам на бясконцай прасторы свяцілі маленькія сонцы. (М. Д.)
3. На лугавінах каля ракі раскінуўся зялёны травяны дыван быццам нехта расфарбаваў яго жоўтымі і белымі кветкамі. (Р. Н.)
4. Як бы хто самавіта ў стагі ўсё пазнёс быццам меддзю наліты грушы яблыні скрозь. (Бр.)
5. Выйдзі летам паслухай як зямля нам пяе. (Бр.)
6. Як помнік лету за ракою стаялі стройныя стагі. (Бр.)
7. Пачуўся раптам такі гук быццам упала ў лужыну вялікая кропля. (П.)
8. Глуха поле замірала як бы дух пранёсся злы. (К-с)
9. Дружна струны гаманілі бы іх віхар калыхаў. (К-с)
10. А на хмарах на маланках громы кідае Ілья аж калоціцца зямля. (К-с)

● Падрыхтуйце невялікае паведамленне на тэму «Вясна», уключыце ў яго складаназалежныя сказы.

221. Прачытайце тэкст. Зрабіце яго пераклад на беларускую мову, ператварыўшы, дзе магчыма, адасобленыя разгорнутыя азначэнні ў даданыя азначальныя часткі, а адасобленыя разгорнутыя акалічнасці — у даданыя акалічнасныя. Падкрэсліце граматычныя асновы, раскажыце, чым выражаны галоўныя члены сказа.

Самым важным фактором в общественной жизни белорусского народа в другой половине XIX века является то, что

из его среды вышла собственная интеллигенция, оказавшаяся в силах противостоять могучему инонациональному влиянию и сохранить на всю жизнь связь со своим народом. Более того, представители ее любили свой народ не молчаливо-беспредметной любовью, боясь об этом признаться во всеуслышание, а любовью граждан-патриотов, для которых личная слава и общественный успех не мыслимы были без всеобщего преуспеяния своей обездоленной отчизны. Это были в лучшем случае дети бедной шляхты, как, например, Я. Чечот, Р. Друцкий-Подберезский, А. Киркор, К. Калиновский, Ф. Богусевич, или же выходцы из самых глубинных недр народных. Вот несколько весьма красноречивых и убедительных примеров. Известные белорусские этнографы и фольклористы, положившие своими трудами основы национальной науки, происходили из низов. Н. Никифоровский был сыном пономаря вымненской церкви. Окончив Витебскую духовную семинарию, он хотел быть священником, а пошел работать учителем в начальную школу. И лишь некоторое время спустя стал учителем семинарии. Большая загруженность повседневной педагогической работой не помешала ему, однако, заниматься научной деятельностью и создать ряд работ, поставивших его имя в ряд крупнейших ученых страны. Е. Романов родился в мещанской семье в местечке Белице. Каким-то чудом ему удалось окончить гимназию и стать учителем начальной школы, а впоследствии инспектором народных училищ. Наука для него была той страстью, тем предметом увлечения, которому он отдавал не только все свободное время, но и деньги, заработанные тяжелым трудом, потому что сбор материалов и печатание книг не только не приносили ощутимых материальных благ, но, наоборот, требовали больших расходов. (Ю. Пишков)

§ 26. СКЛАДАНАЗАЛЕЖНЫЯ СКАЗЫ З ДАДАНЫМІ ЧАСТКАМІ СПАСАБУ ДЗЕЯННЯ, МЕРЫ І СТУПЕНІ

Даданыя часткі спосабу дзеяння, меры і ступені ў складана залежным сказе ўказваюць на спосаб ці характар дзеяння, названага ў галоўнай частцы саставам выказніка, або абазначаюць меру ці ступень яго праяўлення. Яны адказваюць на пытанні як? якім чынам? як добра? Іх адносіны з

галоўнай часткай афармляюцца з дапамогай падпарадкавальных злучнікаў **аж, ажно, быццам, што, каб, як** і злучальнага слова **як**: [*Гулі кастры, масты і зоры*], ((*аж*) сёння гэта ловіць слых). (Кам.)

У галоўнай частцы могуць ужывацца ўказальныя словы **так, такі, столькі, настолькі** і інш., да якіх даданыя часткі далучаюцца з дапамогай падпарадкавальных злучнікаў: [*Васіль так збалеў*], ((*што*) Маша, глянуўшы на яго, спалохалася). (Шам.)

222. Спішыце, расстаўляючы знакі прыпынку. Графічна абазначце ў складаназалежных сказах галоўную і даданую часткі і сродкі сувязі частак. Вызначце, на што ўказвае даданая частка. Пастаўце да яе пытанне.

1. Завяя круціла ўжо так што за які дзесятак метраў цяжка было заўважыць чалавека. (*Лыньк.*) 2. І гэты дворык так змяніўся так гожа траўкай заіскрыўся, што проста глянуць было любя. (*К-с*) 3. У хвойніку бліснулі два зеленаватыя агеньчыкі бы ўсё роўна матнуў хто папяросай. (*Сач.*) 4. Марозы грукаюць аж дуб стары гудзе. (*Бач.*) 5. Лагуновіч разгарнуў роту фронтам да дарогі расставіў так каб усе маглі весці агонь адначасова. (*І. М.*) 6. Бусел спаважна сігаў па свежай пакошы нібы ён і сапраўды праходжваўся залажыўшы рукі назад. (*Бр.*) 7. На ясным небе загараліся зоркі дрыгацелі свяціліся рознакаляровымі агеньчыкамі пераліваліся як бы там трапяталі крыльцамі нейкія дыяментныя матылькі. (*К-с*)

- Растлумачце напісанне **ь** у слове *агеньчыкі*.
- Напішыце апавяданне на тэму «На начлезе». Першым яго сказам зрабіце сёмы сказ.

223. Пабудуйце схемы складаных сказаў. Чым адрозніваецца другі сказ ад першага, трэці ад другога?

1. Падыдзі з душою шчырай, дзе рака шуміць над жвірам. (*У. Д.*) 2. Хоць у казках гавораць мінулага дні, але ёсць і наступнага ў казках агні. (*У. Д.*) 3. Як вулей пчол перад раеннем, гудзе народ у Петрушах. (*К-с*)

- Растлумачце значэнне слова *раенне*. Падбярыце да яго роднасныя словы. Пабудуйце з імі складаназалежныя сказы.

224. Дапішыце сказы так, каб яны сталі складаназалежнымі і перадавалі зварот да людзей, якіх вы вельмі шануеце. Вызначце будову і значэнне сказаў і іх частак. Часткі разбярыце па членах сказа. Па магчымасці ўжывайце дзеясловы-сінонімы.

У з о р. Я нікога так не паважаў, як я шаную цябе, мая дарагая матуля.

1. Я ні пра каго не чуў так многа прыемнага, як
2. Ніхто не дапамагаў мне так старанна і самаахвярна, як
3. Я не адносіўся ні да аднаго чалавека ў свеце з такой пашанай і любоўю, як
4. Я не ведаў ні аднаго чалавека ў нашай вёсцы так добра, як

● Падкрэсліце службовыя часціны мовы. Растлумачце, якую сэнсава-стылістычную і граматычную ролю яны выконваюць у сказах.

225. Прачытайце тэкст, вызначце яго стыль і тып. Спішыце, растаўляючы знакі прыпынку. Абазначце складаназалежныя сказы. Назавіце іх від.

ВЕРХАЛАЗ

Муравалася ўжо верхняя частка коміна. **Пляцоўка** для працы была такая малая што на ёй мог **памясціцца** толькі адзін чалавек. Забраўшыся на **трыццаціметровую** вышыню Андрэй сеў на свежы мур і глянуў навокал. Пад ім быў горад. Па вуліцы як жукі плылі машыны. Дыміліся каміны сярод якіх брыгадзіру асабліва кінуўся ў вочы комін сталовай. Хлопец доўга не мог адарваць ад яго вачэй, быццам каля гэтага дома нехта памахаў яму шалем. За сталавай былі відаць яшчэ з **дзесятка** мураванак якія нагадвалі сабой параскіданыя цагліны. За мураванкамі — палі ўзгоркі лес. **Удалечыні** муляр разгледзеў сваю вёску а над усім гэтым плылі хмары. Адтуль даносіўся магутны подых ветру. **Верхалаз** адчуў у сабе дзіўную адвагу і ўпэўненасць калі без ценю страху ўзняўся на сценку коміна стаў на яе край і ўздыхнуў на поўныя грудзі. Яму захацелася крыкнуць так каб заклубіліся ў небе хмары загойдаліся ўзгоркі каб пачулі яго нават у вёсцы. *(У. Лінскі)*

● Растлумачце напісанне **е, я** ў выдзеленых словах.

● Знайдзіце словы, якія аўтар ужывае замест слова *Андрэй*. Як называюцца такія словы? Як кожнае з іх характарызуе хлопца?

226. Прачытайце. Якім уражаннем ад прыроды дзеліцца аўтар? Спішыце. Растлумачце знакі прыпынку, графічна абазначце складаныя сказы.

Над ціхай талаю зямлёю
Навісла ночка той парою.
Было спакойна і лагодна,
Як бы сама прырода тая
Паважнасць свята адчувае,
З людзьмі жыве супольна, згодна.
Маўчаць хваіны, ані зыку,
Не шэпне гэты бор-музыка,
Стаіць маўчком і разважае,
Відаць, Вялікадня чакае. *(Якуб Колас)*

*** 227.** Прачытайце тэкст, вызначце яго стыль і мэтанакіраванасць. Назавіце характэрныя прыметы стылю, у тым ліку і сінтаксічныя.

Знайдзіце зваротныя дзеясловы, вызначце іх сэнсавую і граматычную ролю ў тэксце, растлумачце напісанне.

Любая праца чалавека, разумовая ці фізічная, патрабуе расходу энергіі, якая няспынна папаўняецца дзякуючы разумнаму спосабу жыцця і правільнаму харчаванню. Прадукты харчавання павінны ўтрымліваць бялкі, тлушчы, вугляводы, мінеральныя солі, вітаміны.

Галоўная састаўная частка жывога арганізма — бялок. Гэта асноўны матэрыял, з якога складаюцца тканкі і органы нашага цела. Тлушчы таксама ўваходзяць у састаў цела чалавека, але яны могуць часткова стварацца і самім арганізмам з іншых рэчываў. Тлушчы выкарыстоўваюцца як крыніца энергіі. Згараючы ў арганізме, яны даюць яму энергію ў два разы большую, чым тая ж колькасць бялкоў ці вугляводаў.

Пры правільным харчаванні чалавек павінен атрымліваць ад ежы ў суткі столькі калорый, колькі ён іх растратвае. Напрыклад, школьнік ва ўзросце ад 12 да 15 гадоў у сярэднім страчвае да 2400 калорый у суткі. Ва ўзросце да 25 гадоў ежа павінна, акрамя таго, кампенсаваць энергію, якая затрачваецца на рост і развіццё арганізма. *(Паводле Л. Любімава)*

- Выпішыце складаныя сказы, раскажыце пра іх будову і значэнне.
- Складзіце план. Перакажыце змест.
- Напішыце пераказ, выкарыстоўваючы выпісаныя сказы. Лічэбнікі запішыце словамі.

228. Запішыце сказы пад дыктоўку, растлумачце знакі прыпынку.

1. Думкі лятуць, як дэпешы без адраса, многа ў іх смутку, а больш яшчэ радасці. (*У. Д.*) 2. Неба сіняе стала самай сінявой, бо красуюць фіялкі адна ля адной. (*У. Д.*) 3. Грае скрыпка ціха-ціха, аж палохаецца ліха. (*У. Д.*) 4. Б'ецца люд з нялюдскай змрочнай прадгісторыяй, каб свайго тварэння скарбы, міру верныя, вырваць з прыцягнення пашчы ненажэрнае. (*А. К.*) 5. Шматфарбны свет у мае ўваходзіць знічкі, каб акунуцца ў крыніцу сэрца і песняй непаўторнай празвінець. (*Панч.*) 6. Так пачыналася дарога ў новы дзень, у новы свет, хоць я тады зусім нічога не ўмеў рабіць як след. (*Грах.*)

§ 27. ПАРАДАК СІНТАКСІЧНАГА РАЗБОРУ СКЛАДАНАЗАЛЕЖНЫХ СКАЗАЎ¹

1. Вызначыць тып сказа па мэце выказвання.
2. Даказаць, што сказ складаназалежны.
3. Назваць галоўную і даданую часткі.
4. Графічна абазначыць сродак сувязі частак.
5. Вызначыць, што паясняе даданая частка ў галоўнай і да чаго далучаецца (да слова, словазлучэння, усёй галоўнай часткі).
6. Паставіць пытанне да даданай часткі і назваць яе від.
7. Разабраць па членах сказа кожную частку.
8. Пабудаваць схему сказа.

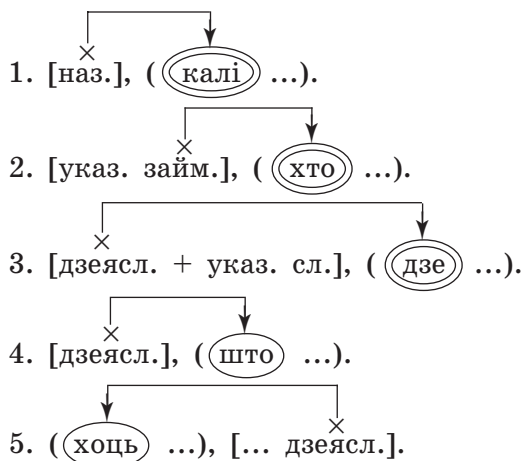
229. Прачытайце сказы. Растлумачце знакі прыпынку. Зрабіце сінтаксічны разбор трох сказаў (на выбар).

1. Калі мы рыхтаваліся да новага наступлення, на наш участак фронту пачалі прыбываць новыя часці. (*Р. Н.*) 2. Сцвярджаць не падручуся, але, як сведчыць дзед, у кожным беларусе жыве крыху паэт. (*Луж.*) 3. Аднаго разу на танцах у Млынарах малады і прыгожы лётчык у новай афіцэрскай форме, якую ён атрымаў толькі што скончыўшы вучылішча, запрасіў Свету на польку. (*Cin.*) 4. Калі пачало

¹ Узор сінтаксічнага разбору складаназалежных сказаў гл. у Дадатку 1, с. 237.

цямнець, Надзя сабралася ў дарогу. Дзяўчына, ні хвіліны не марудзячы, падалася лесам у той бок, адкуль пачуўся гудок паравоза. Хутка яна перабралася праз чыгунку і спынілася толькі тады, калі магістраль засталася ззаду. (Сін.)

230. Падбярыце з мастацкага твора або складзіце самі і запішыце сказы, будова якіх адпавядае схемам:

✳ **231.** Перабудуйце сказы з параўнальнымі зваротамі ў складаназалежны. Вызначце значэнне даданай часткі і сродкі, што забяспечваюць яе ўзаемадзеянне з галоўнай.

У з о р: *Ганна паводзіла сябе ў доме Андрэя, як гаспадыня. — Ганна паводзіла сябе ў доме Андрэя так, быццам яна была гаспадыня.*

Алесь Іванавіч глядзеў на мяне як на даўно знаёмага чалавека. На сцэне ён паводзіў сябе, як артыст. Ён клапоціцца пра мяне, як пра сына.

232. Дапішыце сказы, уставіўшы займеннікі ў патрэбным склоне з прыназоўнікам ці без яго.

1. Я ні аднаго чалавека не ведаў так добра, як 2. Я ні з кім у жыцці не сябраваў так, як 3. Гэты хворы адчувае сябе куды лепш, чым 4. Гэтая кніга патрэбна мне так, як 5. Гэта пытанне ў межах маёй прафесіі цікавіла нас так глыбока, як

● Перабудуйце адзін са сказаў (на выбар) у складаназалежны; зрабіце яго сінтаксічны разбор.

§ 28. СКЛАДАНАЗАЛЕЖНЫЯ СКАЗЫ З НЕКАЛЬКІМІ ДАДАНЫМІ ЧАСТКАМІ

233. Прачытайце. Падрыхтуйцеся і перакажыце змест тэксту. Выпішыце складаназалежныя сказы, вызначце ў іх галоўную і даданую часткі. Вызначце, колькі даданых частак у кожным сказе і што кожная з іх паясняе. Як называюцца складаназалежныя сказы, у якіх не адна, а некалькі даданых частак?

Вандроўкі на хутар не дужа вабілі Лабановіча. Гэта быў непрыемны абавязак. Уся бяда ў тым, што вінаваты ён сам, бо ніхто не прасіў яго хадзіць на гэтыя заняткі. Ды ўжо а(т/д)ступаць позна. Узяўся за гуж, не кажы, што не дуж. Але былі і дадатныя бакі ў гэтых вандроўках, таму што па дарозе добра а(н/б)мяркоўваўся даклад. Думкі плылі лёгка і гладка. Многа трапных сказаў складалася ў галаве. Часамі настаўнік нават прыпыняўся, даставаў з кішэні запісную кніжку, азіраўся, каб не было лішніх сведак, бо людзі маглі б чорт ведае што падумаць, і запісваў дасціпныя выразы. Тады здавалася, што варта сесці за стол, што ўсё пацячэ на паперу так жа гладка і вольна, як пацяклі яго мыслі ў дарозе. На справе ж выходзіла іначай, бо запісаныя дасканалыя сказы не маглі аднавіць той поўны і шырокі малюнак, што рысаваўся ў яго ўяўленні. Узятая паасобку сказы выглядалі бе(с/з)дапаможна, як а(н/б)шчыпаная вераб'і. Мімаволі прыгадваўся той чароўны замак, які ўявіўся аднойчы Лабановічу ў часе вандровак па ваколіцах Верханя. Варта было саступіць на некалькі крокаў з той пазіцыі, адкуль рысаваўся замак, каб ён ра(с/з)паўся, ра(с/з)веяўся, як дым.
(Якуб Колас)

● Выберыце патрэбную літару ў прыстаўках на зычны. Растлумачце свой выбар.

Складаназалежныя сказы падзяляюцца на два тыпы: складаназалежныя сказы з адной даданай часткай: *У цішыні было чутно, як кроплі адна за адной цокалі ў левым, ля стала, куце.* (Рыб.) *Я хацеў бы блукаць Белавежай на золаку росным, дзе з зубрамі сябруюць духмяныя гонкія сосны.* (Панч.) і з некалькімі даданымі часткамі: *Стэпка не суцяшала*

■ сяброўку, бо ведала, што словы ёй не дапамогуць. (Рыб.)
■ Маці дайшла да таго ўзгорка, да якога праводзіла нас,
■ калі мы ішлі на аўтобусны прыпынак. (Сіп.)

234. Прачытайце тэкст. Вызначце яго стыль і тып. Назавіце прыметы, характэрныя для гэтага стылю. Выпішыце складаныя сказы, графічна абазначце ў іх сродкі сувязі частак.

ВОЗЕРА НАРАЧ

Нарач! Колькі пра возера складзена песень, вершаў, легенд! Да нашых дзён захавалася і легенда пра тое, як узнікла яно.

...Даўным-даўно тое было, калі толькі лясы стаялі на тым месцы, дзе зараз плешчуцца азёры-суседзі — Нарач, Мясра, Баторына і шматлікія азярынкі, схаваныя ў Гатаўскім бары. У адным з паселішчаў жылі тады прыгожая дзяўчына Галіна і хлопец Васіль, якія моцна кахалі адзін аднаго. Юнак быў майстар на ўсе рукі. Адноўчы ён падарыў Галіне цудоўнае люстэрка, адлітае ім самім. Толькі нядоўга радаваліся каханню Васіль і Галіна. Іхняе шчасце разбурыў ненавісны багацей Барына. Ён захацеў авалодаць прыгажуняй. Ад рук яго службаў загінуў бацька дзяўчыны, які спрабаваў абараніць дачку. Галіну сілком узялі ў палац, але на выручку ёй прыйшоў Васілёк. Забіў ён Барыну і вызваліў каханую, але ў няроўнай бойцы са служкамі багацея загінуў сам. Узрушаная смерцю Васілька, Галіна страціла прытомнасць, выпусціла з рук люстэрка, і яно разбілася. Там, дзе ўпалі срэбныя асколкі, утварыліся азёры. Самае вялікае — Нарач. А дзяўчына з тае пары крылатай чайкай кружыць над возерам, усё шукае свайго любімага. (*Я. Пархута*)

● Растлумачце напісанне *е* ў слове *легенда*. Запішыце пяць слоў, якія падпарадкоўваюцца гэтаму правілу.

● Запішыце назвы беларускіх азёр, якія вы ведаеце. Складзіце з гэтымі словамі 2—3 складаназалежныя сказы. Раскажыце пра будову сказаў.

* **235.** Спішыце сказ. Вызначце яго будову, значэнне і мэтанакіраванасць. Падкрэсліце часціцы, вызначце іх сэнсава-стылістычную і граматычную ролю.

Колькі б мы ні хадзілі па тваіх дарогах, колькі б вёснаў ні сустракалі пад дахам тваіх нябёс, колькі б разоў ні на-тольвалі нашу смагу твае ручаіны з баравою вадой, ніколі не здаецца чэрствым твой хлеб і скупой рука твая, баць-каўшчына! (*Паводле М. Лужаніна*)

● Замяняючы асобныя словы і формы слоў, перабудуйце складаны сказ у простыя. Раскажыце пра падзеі як рэальнасць, якая ўжо ад-былася. Тэкст запішыце.

236. Запішыце тэкст па-беларуску. Абазначце складаназалежныя сказы. Раскажыце пра ўзаемадзеянне іх частак. Даданыя часткі пад-крэсліце як члены сказа. Растлумачце знакі прыпынку.

СТАРАЯ ЛЕГЕНДА

Две жанчыны заспори́ли о́ ребенке. Одна говори́ла, что это́ ее сын. Другая та́кже утве́рждала, что это́ ее мальчик. Они́ реши́ли по́йти к су́дье. Су́дья выслу́шал их и приду́мал та́кое испы́тание. Он при́казал обе́им же́нщинам прыве́сти ребен́ка и оспари́вать пра́во на ма́льчика в его́ прису́тствии. Он о́бъявил, что о́тдаст его́ той же́нщине, кото́рая смо́жет си́лой вырва́ть ребен́ка у дру́гой.

Испы́тание нача́лось. Ребе́нку ста́ло бо́льно, и он гро́мко запла́кал. Нача́ющая ма́ть услы́шала пла́ч сына́ и почу́ство-вала, что́ ее се́рдце не мо́жет выде́ржать это́го испы́тания. Она́ опу́стила ру́ку, и ма́льчик оста́лся у дру́гой же́нщины, кото́рую не трону́ли кри́ки ребен́ка и кото́рая прило́жила все́ си́лы, что́бы вырва́ть его́ у сво́ей сопе́рницы.

Тогда́ су́дья про́читал при́говор: «Та́, кото́рая прои́гра-ла, — выи́грала. Ребе́нок е́е».

● Прачытайце свой тэкст. Вызначце тую частку, у якой раскры-ваецца асноўны змест. Абгрунтуйце, чаму суддзя вынес такі прыгавор. Растлумачце значэнне слова *прыгавор*. Пры неабходнасці карыстайцеся тлумачальным слоўнікам.

237. Запішыце дзесяць прыметнікаў, якія называюць маральныя якасці людзей, далучыце да іх словы: *дзяўчынка, хлопчык, дзядуля, маці, сястрычка, бабуля, інжынер, настаўніца, аграном, сялянка*. Прыдумайце з імі пяць складаназалежных сказаў.

238. Запішыце сказы, расстаўляючы прапушчаныя знакі прыпынку. Растлумачце будову сказаў і ўзаемадзеянне іх частак. Пабудуйце схемы сказаў.

1. Паслухаць бы драздоў світанне ў час ружовага світання калі цяжкі мядзведзь з бярогі высоўвае на сонца нос калі туман плыве над логам, расейваючы кроплі рос. (*Панч.*) 2. Я за тых аддам свой голас хто працуе чэсна дбала хто кладзе трудоў нямала, каб жыццё закрасавала. (*К-с*) 3. Толькі зараз ён пабачыў як свяціўся касгор дзе магутны дуб маячыў дзе гарэў машын касцёр. (*К-с*) 4. Маці пераконвала мяне што з усіх раслін якія растуць на зямлі самае чуйнае самае разумнае жыта. (*М. П.*) 5. І весела мне робіцца калі я ў мыслях зноў прайдуся па зямлі дзе туліцца закінутае Вусце. (*К-с*)

● Знайдзіце спалучэнні слоў, якія выкарыстоўваюцца як выяўленыя сродак.

● Растлумачце, чаму слова *Вусце* напісана з вялікай літары.

§ 29. СКЛАДАНАЗАЛЕЖНЫЯ СКАЗЫ З ПАСЛЯДОЎНЫМ І СУЗАЛЕЖНЫМ ПАДПАРАДКАВАННЕМ ЧАСТАК

239. Прачытайце. Вызначце тып сказаў і від іх дадanych частак. Устаноўце адносіны паміж іх часткамі. Спішыце. Пабудуйце схемы сказаў.

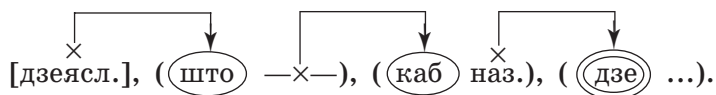
1. Не трэба ясным быць прарокам, каб зразумець, чаму баліць душа па любасці далёкай, якой нічым не замяніць. (*Кір.*)

2. Вясна ў прадчуванні майскіх радуг у горадзе наводзіла парадак, каб ён заззяў нябачанай красой у час, калі за гаем сонца выспіцца. (*Панч.*)

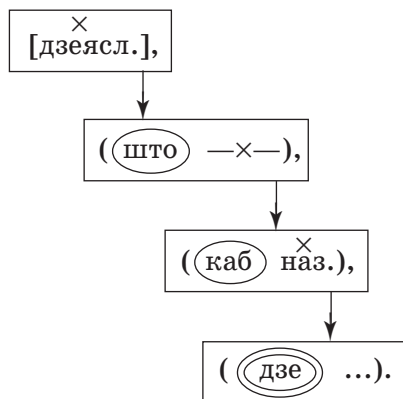
Складаназалежныя сказы з некалькімі даданымі часткамі бываюць двух відаў: з паслядоўным і сузалежным падпарадкаваннем частак.

Адносіны паміж часткамі ў складаназалежных сказах з п а с л я д о ў н ы м падпарадкаваннем складваюцца так: першая даданая частка залежыць ад галоўнай і паясняе яе, другая частка паясняе першую даданую, трэцяя — другую даданую і г. д.: [*Лабановіч канчаткова дага-*

варыўся з гаспадыняю], (што будзе праз дзень прыходзіць сюды і займацца з Лідаю), (каб дзяўчына магла паступіць у якую-небудзь вучэбную ўстанову), (дзе рыхтуюць настайніц). (Ж-с)

Асаблівасці будовы такіх сказаў паказвае схема:

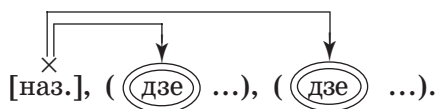

240. Дапішыце сказы так, каб яны сталі складаназалежнымі з трыма даданымі часткамі, падпарадкаванымі паслядоўна. Раскажыце пра адносіны паміж часткамі ў складаназалежных сказах з паслядоўным падпарадкаваннем.

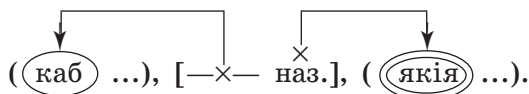
1. Сяргей і не думаў тады, што так запомняцца тая двое сутак, якія яны правялі на беразе ракі, калі 2. Вольга Аляксееўна папрасіла сяброўку, каб тая ў бліжэйшы святочны дзень наведала яе, бо 3. Хлопец папрасіў шафёра спыніцца ля рэчкі, каб агледзець тутэйшыя мясціны, пра якія так прыгожа расказваў яго сябра, калі

Пры с у з а л е ж ным падпарадкаванні некалькі дадanych частак непасрэдна паясняюць адну частку. Сузалежнае падпарадкаванне бывае двух відаў: аднароднае і неаднароднае. Пры а д н а р о д ным падпарадкаванні дзве ці больш даданыя часткі аднаго віду паясняюць адно і тое слова ў галоўнай частцы складаназалежнага сказа

ці ўсю галоўную частку: [Вучыў мяне лес пазнаваць прыгажоства, суладнасць і чары прыроды], ((дзе)птаства спраўляе штогод карагоды), ((дзе)тояць крыніцы празрыстыя воды). (К-с)

Пры неаднародным падпарадкаванні даданыя часткі рознага віду (розныя па значэнні) адносяцца да адной галоўнай часткі складаназалежнага сказа, але паясняюць у ёй розныя словы: ((Каб)павялічыць выпуск прадукцыі), [брыгада прымяніла новыя тэхналогіі], ((якія)далі добрыя вынікі). (З газеты)

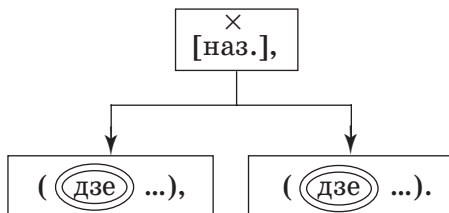

У адным складаназалежным сказе можа спалучацца паслядоўнае, сузалежнае неаднароднае і аднароднае падпарадкаванне: [Вялічка напружваў усю сваю памяць], ((каб)успомніць), ((з якой)часткі горада яны ішлі) і ((дзе)праходзіць тая шырокая дарога), ((з якой)можна было арыентавацца). (К. Ч.)

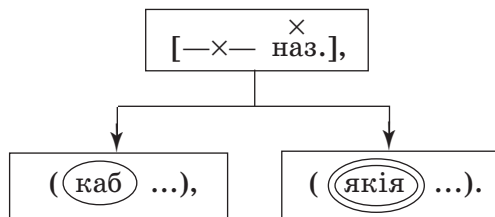

Асаблівасці будовы такіх сказаў паказваюць схемы:

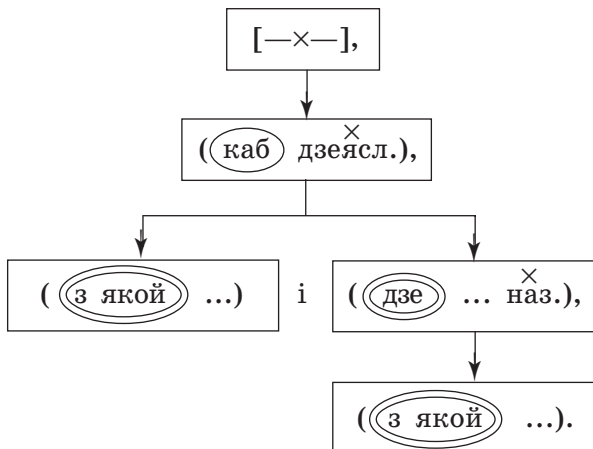
1.

2.

3.

241. Прачытайце. Вызначце тыпы сказаў, якія выкарыстоўвае аўтар пры характарыстыцы персанажа. Пабудуйце схему сказа, абазначанага лічбай.

Рослы, мажны, з кучаравай галавой і маленькімі хітраватымі вочкамі, Карп мог, не сыходзячы з трактара, працаваць цэлыя суткі. Хлопец мог танцаваць запар тры танцы, а то і ўвесь вечар не выходзячы з круга. І прыбіраўся ён не так, як іншыя хлопцы. ¹Зімой і летам на вечарынкі прыходзіў у храмавых наглянцаваных ботах, у якія можна было глядзецца, як глядзяцца ў люстэрка.

Насіў Карп белую вышываную кашулю з шырокім поясам і сіняе з чырвоным канцікам галіфэ. Дзяўчаты здалёк пазнавалі яго і не так па адзенні, як па паходцы. Хадзіў ён па-важнецку, уразвалку, як ходзяць людзі, якія ведаюць сабе цану. *(Паводле І. Сіняўскага)*

- Назавіце ў тэксце прыслоўі і растлумачце іх правапіс.
- Напішыце партрэтную характарыстыку свайго сябра. Карыстаўцеся тымі прыёмамі, якія ўжывае аўтар тэксту.

* 242. Прачытайце. Выпішыце, расстаўляючы знакі прыпынку, сказы ў наступным парадку: з паслядоўным падпарадкаваннем дадanych частак; з сузалежным аднародным падпарадкаваннем; з сузалежным неаднародным падпарадкаваннем.

1. Каб дабрацца да прызначанага месца, Таня старалася перайсці як мага хутчэй балотца, якое цягнулася амаль да самай чыгункі. (*І. Пт.*) 2. Люблю мой сад у маёвым ранку, як тоне ён у расістай мгле, як ліпа шэпчацца пры ганку і як зязюлька «ку-ку» шле. (*Ц.*) 3. Прапанова аб падрыхтоўцы новага праекта ўсхвалявала так, што Максім не адразу знайшоў патрэбную форму, каб адказаць, што ён згодзен. (*Шам.*) 4. Людміла Паўлаўна адчула, як сэрца раптам пранізаў нясцерпны боль, як у грудзях нешта абарвалася, як з-пад ног паплыла зямля. (*Сін.*) 5. Калі добра ўслухаешся ў лясное наваколле, чуваць галасы птушак, якія яшчэ не адлятаюць у вырай. (*С. А.*) 6. Дрэвы застылі ў зачараванай задуме, якая так кідаецца воку, калі ідзеш у лесе апошнімі цёплымі жнівеньскімі днямі. (*С. А.*) 7. Віцю пачало здавацца, што прабудзе ён тут да раніцы, што самалёт так і не прыляціць. (*Сін.*) 8. Максіму было лёгка чарціць схему планіроўкі, бо ён ведаў кожны ўзгорак і кожны ручаёк, што працякаў праз сяло. (*Шам.*) 9. Каб не выглядаць недасведчаным чалавекам, Панасу давялося адказваць на ўсе пытанні, якія задавалі яму будаўнікі канала. (*Парх.*)

● Пабудуйце схемы 2—3 сказаў (на выбар).

243. Прачытайце тэкст. Спішыце. Графічна абазначце складаназалежныя сказы з некалькімі даданымі часткамі, вызначце від падпарадкавання іх частак.

Было нават трохкі дзіўна, што якраз вясною, калі ярка і цёпла ўгрэла сонца, калі лагоднасць і ласкавасць запанавалі ў наваколлі, мяне апанавалі заклапочанасць і непакой. Бралася ўжо на вечар, калі я выехаў з горада. За Касцюковічамі пачынаўся лес. У наваколлі ўсталявалася перадвячэрняя цішыня. Сонца ў лесе не відаць, бо яно асела за дрэвамі, вяршаліны якіх свяціліся пазалотай. А мне чамусьці здавалася, што гэтая мяккая і нейкая маладая ружовасць адсвечвала ад набухлых светла-карычневых пупышак, якія яшчэ добра не распусціліся.

Усю дарогу не пакідала прыемнае, трошкі трывожнае хваляванне, якое я адчуў раней, калі быў яшчэ ў горадзе. Дума-лася пра наш адвечны клопат аб хлебе, пра ўдзячную працу селяніна, пра людзей, якія шчыра і самааддана вырашаюць нялёгкія праблемы, каб наша жыццё стала лепшым і багацейшым. (Паводле М. Аўсеенкі)

● Пабудуйце схемы 1—2 складаназалежных сказаў з некалькімі даданымі часткамі (на выбар).

§ 30. ЗНАКІ ПРЫПЫНКУ Ў СКЛАДАНАЗАЛЕЖНЫХ СКАЗАХ З ПАСЛЯДОЎНЫМ І СУЗАЛЕЖНЫМ ПАДПАРАДКАВАННЕМ ЧАСТАК

У складаназалежным сказе з некалькімі даданымі часткамі адна частка ад другой найчасцей аддзяляецца коскай: *Ласі з'явіліся на Палессі, каб напамніць нам, што іх далёкія продкі адчувалі сябе тут гаспадарамі.* (А. В.)

Калі даданыя часткі аднародныя і маюць пры падпарадкавальным злучніку (злучальным слове) узмацняльную часціцу *і*, то яны аддзяляюцца адна ад другой, як аднародныя члены ў простым сказе, коскамі: *Дзе гоні сінеюць, і дзе шэпчуць бары, і дзе сцежкі ў восеньскім пыле, трыццатыя суткі звяняць тапары.* (Бр.)

Калі злучнік *і* далучае апошнюю аднародную даданую частку, то коскай яна не аддзяляецца. У такім выпадку падпарадкавальны злучнік апускаецца, а яго ролю выконвае злучальны: *Мы працуем уважліва, дбала, каб народ наш узнімаўся і рос, каб не ведаў галечы і слёз, каб у золаце поле шаптала, каб увесь узляталі кварталы і шумелі бары да нябёс.* (Бр.) *Саша вельмі хацела, каб Пятро зноў вярнуўся да яе і каб у вачах яго свяцілася радасць.* (Шам.)

Калі аднародныя даданыя часткі развітыя і маюць свае знакі прыпынку, яны могуць аддзяляцца кропкай з коскай: *У цішыні ночы чуваць было, як распраўляе маляды ліст зялёная папараць, атрасаючы з сябе засохлую ігліцу; як шамаціць вожык пад кустом, збіраючыся ў начныя паходы.* (Лыньк.)

Пры паслядоўным падпарадкаванні даданых частак можа быць збег падпарадкавальных злучнікаў. Калі ўключо-

чаная даданая частка далучаецца да наступнай даданай часткі пры дапамозе адзіночнага падпарадкавальнага злучніка, то яна выдзяляецца з абодвух бакоў коскамі: *Ліна разумела, што, калі яна прыляжа хоць на хвілінку, болей можа і не прачнуцца.* (У. М.)

Калі ўключаная даданая частка далучаецца да наступнай даданай часткі пры дапамозе падвойнага падпарадкавальнага злучніка (*каб ... то, калі ... то, хоць ... але*), коска паміж злучнікамі перад пачаткам уключанай даданай часткі не ставіцца: *Я глядзеў на сваю маленькую хату і думаю, што каб вась цяпер сабраліся ў вёску ўсе даваенныя жыцькаўцы і захацелі забраць кожны сваё бярвяно, то наша хата зусім бы знікла.* (Сіп.)

244. Спішыце. У складаных сказах графічна абазначце межы частак і сродкі іх сувязі. Растлумачце знакі прыпынку.

1. Кожнаму з нас да душы, як зелена, палахліва яшчэ пахне маладая трава і маладое лісце; як, нізка прыціскаючыся да самай зямлі, цяжка ходзіць вясною густы пах свежай раллі; як кучарава віецца пах дымку ля агню — у лесе ці ў полі; як шаргатліва пахнуць цёплыя яшчэ стружкі; як суха і смаляна б'е ў нос пах толькі што расшчэпленанага карча, над якім так давялося папрацаваць... (Сін.) 2. Хораша вась так, стаміўшыся, глядзець, як плывуць каля сонца і імкліва наплываюць на яго белыя, светлыя і чыстыя хмаркі, калі нават здаецца, што бяжыць некуды само сонца, спяшаючыся, коціцца ў другі бок па блакітным небе. (Сін.) 3. Смутае дзяцінства панна Ядвіся глыбока затаіла ў сэрцы, каб аб ім нават не дагадваліся людзі, бо пры ўсёй мяккасці сваёй натуры яна была гордая дзяўчына. (К-с) 4. Спярша Лабановіч чуў, як нейкае задавальненне прыемна запаўняе яго ўсяго, бо ў гэты вечар прымеціў, што дзяўчына ім вельмі цікавіцца. (К-с) 5. Нават у хаце, калі ўсе неяк раптоўна і адразу сціхлі, было чуваць, як сеецца дождж за расчыненым акном, як шапоча ён па зялёным і яшчэ крамяным лісці бэзу ў гародчыку. (Р. Н.) 6. Пялёсткамі тваімі станем, каб вечна красавала ты і каб шумелі разам з намі твае зялёныя лісты. (У. Д.) 7. Людміла Паўлаўна так узрадавалася сыну, што не ведала, дзе яго пасадзіць і чым яго лепш накарміць.

(Сін.) 8. Міхась Ціханавіч разумеў, што, калі ён тэрмінова не паведаміць праз сувязнога пра намеры карнікаў, атрад можа панесці вялікія страты. (Сін.) 9. Пятро з жахам адчуў, што каб з гэтым сівым, ускудлачаным, нядужым на выгляд старым узнікла барацьба пасярод ракі, то наўрад бы ён перамог такога чалавека. (Шам.)

§ 31. СЭНСАВА-СТЫЛІСТЫЧНАЯ РОЛЯ СКЛАДАНАЗАЛЕЖНЫХ СКАЗАЎ У ТЭКСТАХ

Складаназалежныя сказы маюць надзвычай вялікія магчымасці, каб выразіць любы сэнс. Разам з іншымі тыпамі сказаў яны ўдзельнічаюць у фарміраванні тэкстаў розных функцыянальных стыляў. З дапамогай складаназалежных сказаў можна дакладна перадаць думку і яе самыя тонкія адценні, паказаць узаемасувязь і прычынавыніковую абумоўленасць паміж рэчамі і з’явамі прыроды, выразіць розныя адносіны (азначальныя, аб’ектныя, часавыя, прасторавыя, параўнальныя, уступальныя і інш.) паміж навуковымі фактамі, гістарычнымі падзеямі і маральна-этычнымі паводзінамі людзей. Гэтаму садзейнічае структура складаназалежных сказаў, якая дазваляе выкарыстоўваць вялікую колькасць сэнсава-граматычных частак і сродкаў іх сувязі для разгортвання тэмы тэксту.

Так, складаназалежныя сказы з даданымі азначальнымі і дапаўняльнымі часткамі ўласцівы тэкстам усіх стыляў і тыпаў маўлення.

У мастацкім стылі:

*Вось перад намі сад вячэрні вырас,
Дзе зоркі сыплюцца з каштанаў маладых.*

П. Панчанка

*Не ведае, не ведае стары,
Што адышоў цягнік апошні на зары.*

П. Панчанка

У навуковым стылі: *Трэба адзначыць, што ў асвятленні гісторыі ўсходнеславянскіх моў часам праяўляюцца тэндэнцыйныя погляды, якія не стасуюцца з сучаснымі інтэрпрэтацыямі гісторыі ўсходніх славян.* (А. Жураўскі)

Складаназалежныя сказы з даданымі акалічнаснымі часткамі (месца, часу, параўнальныя, уступальныя, меры і ступені) найчасцей адзначаюцца ў мастацкіх тэкстах для стварэння экспрэсіўна-вобразнай карціны, апісання месца і часу, дзе і калі адбываюцца ці адбываліся падзеі, для параўнання мастацкіх вобразаў і інш.:

*Там, у багатых ружамі далінах,
Дзе гасціць восень, нібы светлы дзень,
Трымаюць неба дрэвы на галінах.*

В. Вярба

Толькі ўдзень, калі лагоднілася яркае красавіцкае сонца, з высокіх ялін і соснаў спадалі срабрыстыя кроплі ад талага снегу. (І. Навуменка)

*Мы помнім іх жывыя галасы,
Усмішкі і задумлівыя вочы,
Хоць і не ўсіх знаходзім адрасы
Каля дарог і лугавых абочын.*

С. Грахоўскі

Іншы раз складаназалежныя сказы з даданымі ўступальнымі сустракаюцца ў тэкстах навуковага стылю: *Пад уплывам газеты «Наша ніва» ў беларускім дарэвалюцыйным друку ў асноўным сфарміраваліся граматычныя і лексічныя нормы, хоць у гэтых сферах назіраўся і значны разнабой. (А. Падлужны)*

Складаназалежныя сказы з даданымі дапаўняльнымі і акалічнаснымі часткамі (прычынна-выніковыя, умовы, мэты) найбольш распаўсюджаны ў навуковых і публіцыстычных тэкстах, якія патрабуюць доказна-лагічнага характару выкладу матэрыялу: *Каб прапусціць больш святла, зрэнка вока ў цёмнае расшыраецца. («Фізіка. Вучэбны дапаможнік»)* *Ураўненне будзе алгебраічным, калі кожная з яго частак з'яўляецца мнагачленам або адначленам у адносінах да невядомых велічынь. («Матэматыка. Вучэбны дапаможнік»)*

Аднак складаназалежныя сказы з названымі даданымі акалічнаснымі часткамі адзначаюцца і ў мастацкай літаратуры:

*Каб самому блізка ўбачыць неба,
Каб запомніць родную зямлю,
Навучыцца самастойна трэба
Маладому лётаць журайлю.*

В. Вярба

Для тэкстаў навуковага стылю характэрны таксама складаназалежныя сказы са значэннем абагульнення галоўнай часткі, калі ўвесь змест сказа ўтрымліваецца ў даданай частцы. У такім выпадку галоўная частка па значэнні і функцыі набліжаецца да пабочных слоў: **я ду-маю, мне здаецца, мяркую, спадзяёмся** і інш.: *Мне здаецца, што Аляксей Кулакоўскі найрад ці здолеў бы паказаць вайну прайдзіва, калі б не паказаў эвалюцыю да лепшага такіх людзей, як Ладуцька.* (В. Буран)

Аднак сказы з такім значэннем сустракаюцца і ў тэкстах мастацкага стылю:

*Мне здаецца, што гэта барвовае воблака
Нада мною вісіць з палавецкіх часоў.*

П. Панчанка

Складаназалежным сказам з сузалежным аднародным падпарадкаваннем уласцівы парадак размяшчэння іх частак, якія ідуць адна за адной, што ўзмацняе іх эмацыянальна-экспрэсіўную ролю. Яны выкарыстоўваюцца найчасцей у тэкстах мастацкага і публіцыстычнага стыляў. У тэкстах навуковага і афіцыйна-дзелавога стыляў такія сказы дапамагаюць лагічна пабудаваць выказванне, паслядоўна і пераканаўча выкласці думкі: *Амаль у кожнага жыхара Беларусі ёсць жаданне даведацца, калі і як яна ўзнікла, адкуль з'явілася сама назва Беларусь, што яна абазначала першапачаткова, калі гэтая назва набыла сучаснае значэнне.* (М. Піліпенка)

Складаназалежныя сказы могуць самі па сабе выступаць як тэкст, г. зн. могуць быць самастойным выказваннем, напрыклад, прыказкі, прымаўкі, крылатыя выразы: *Дзе няма ведаў, там не будзе смеласці. Самі сябе б'ём, калі нячыста косім і жнём. Калі пойдзеш нацянькі, то праходзіш тры дзянькі.* («Мудрыя дарадцы»)

* 245. Прачытайце тэкст. Абгрунтуйце назву тэксту. Вызначце яго стыль і тып. Спішыце, расстаўляючы прапушчаныя знакі прыпынку. Графічна абазначце складаназалежныя сказы. Раскажыце пра іх будову, значэнне і мэтазгоднасць ужывання ў тэксце.

РОДНЫ КУТ

Як многа гэта значыць — мець вёску ці горад дзе ты нарадзіўся дзе табе знаёма кожная вуліца кожны дом дзе ты ўсё ведаеш і цябе таксама ўсё ведаюць. Не менш важна мець яшчэ і сваіх людзей быць сярод іх сваім чалавекам што адкуль бы ты і які ні вярнуўся яны цябе прымуць памогуць. Ніякая дружба ніякое сяброўства не заменяць гэтага бо свае людзі помняць цябе змалку помняць тое чаго пра цябе ніхто не помніць. І не толькі пра цябе але і пра ўсю радню тваю — маці, бацьку, дзядоў і прадзедаў. І калі нейкія іхнія высновы не пацвердзяцца — а гэта здараецца вельмі рэдка, — не бяда. Яны адкапаюць нешта ў тваім родзе такое што супакоіць іх і цябе: яны не памыліліся. Як правіла, свае людзі рэдка ў кім памыляюцца. (*Б. Сачанка*)

● Графічна абазначце злучальныя словы. Да якой часціны мовы яны належаць? Якімі членамі сказа з'яўляюцца?

● Назавіце словы, у якіх ёсць выбар напісання зычных, і растлумачце, чаму яны так пішучца.

* 246. Напішыце паведамленне ў выглядзе рэпартажу з месца летняга адпачынку школьнікаў. Тэму выберыце самі. Уключыце ў тэкст складаназалежныя сказы.

247. Прачытайце тэкст, вызначце яго стыль і тып. Выпішыце складаназалежныя сказы, графічна абазначце галоўную і даданую часткі, пастаўце пытанне да даданай, вызначце сэнсава-стылістычную ролю. Растлумачце знакі прыпынку.

СЦЕРАЖЫЦЕСЯ МАЛАНКІ

Маланка — гэта **велізарная электрычная** іскра даўжынёю два-тры, а іншы раз і **дзесяць** кіламетраў. Там, дзе яна праскаквае, паветра ўмомант награвецца да некалькіх **тысяч** градусаў. Пры гэтым распаленае паветра рэзка і хутка расшыраецца і тут жа, ахалоджанае, сціскаецца зноў. Адсюль і гром.

Гукі грому адбіваюцца ад хмар, зямлі, дамоў і ствараюць шматгалосае рэха, ці **перакаты** грому. Спачатку мы бачым маланку, потым чуем гром, таму што гук ідзе павольней за **святло**.

Маланкі трэба **сцерагчыся**. Страшны не гром, а маланка. Яна можа запаліць будынак, раструшчыць дрэва ці слуп, забіць ці аглушыць чалавека.

Часам людзі не ведаюць пра тую **небяспеку**, якую **нясе** з сабой маланка. Яны не хаваюцца ад яе, пакідаюць насцеж адчыненымі вокны ці дзверы. А то можна бачыць яшчэ такіх хлопчыкаў і дзяўчынак, што хочуць паказаць сваю адвагу і бегаюць па лужынах у навальніцу. Адвагі тут ніякай няма, а **бяду** на сябе наклікаць яны могуць.

Трэба **памятаць**, што маланка найбольш цалёе ў адзіночныя дрэвы, у стог сена, саломы. Таму хавацца пад імі **небяспечна**, асабліва пад дубам, карэнні якога глыбока ідуць у зямлю.

Нельга купацца ў навальніцу, стаяць каля адчыненых дзвярэй ці акна. Не трэба размаўляць па тэлефоне, карыстацца **электрычнымі** прыборамі.

Калі ж здарыцца, што каго-небудзь кантузіла маланка, нельга яго закопваць у **зямлю**, як часам робяць. Трэба зрабіць штучнае дыханне і **звярнуцца** да доктара. (А. Шкляр)

- Растлумачце напісанне **е**, **я** ў выдзеленых словах.
- Састаўце падрабязны план тэксту. Перакажыце тэкст па плане.

* 248. Прачытайце тэкст. Дайце яму заглавак. Падзяліце на сэнсавыя часткі. Растлумачце, чаму ў тэксце некалькі разоў паўтараюцца спалучэнні з назоўнікам *вока* ці займеннікам *яно*. Што гэтым дасягаецца?

Свет пазнаецца праз пачуцці, а вока — уладар пачуццяў. Менавіта таму, ухваляючы веліч чалавечых спраў, людзі заўсёды на першае месца ставілі мастацтва, а сярод яго відаў — жывапіс. Яны лічылі і лічаць, што жывапіс з'яўляецца «ўладаром усіх людзей і ўсіх рэчаў», уладаром Сусвету. Вока, на думку Леанарда да Вінчы, — гэта акно цела чалавека, праз якое ён глядзіць на свой шлях і захапляецца прыгажосцю. Дзякуючы воку душа радуецца ў сваёй чалавечай цямніцы. Без яго гэтая чалавечая цямніца — выпраба-

ванне. Вось што піша з гэтай нагоды мысліцель: «Хіба ты не бачыш, што вока ўспрымае веліч і фарбы ўсяго свету? Яно — вяршыня астраноміі. Яно стварае «касмагорыю» і кіруе ўсімі чалавечымі мастацтвамі. Яно ўладарыць над матэматыкай і дае матэрыял для самых дакладных навук. Яно вымярае вышыню і велічыню зорак. Яно адкрывае галактыкі. Яно падавала архітэктурную і перспектыву. Яно стварыла чароўны жывапіс...» Якімі словамі можна было б перадаць тваю веліч?! Якія народы, якія мовы маглі б дастойна апісаць твае дасягненні?!

Хто не выбраў бы застацца хутчэй без слыху, нюху і адчування, чым без зроку?! Той, хто застаўся без зроку, падобны на таго, каго выгналі са свету, бо ён больш не бачыць ні самога свету, ні якой-небудзь рэчы. (*Паводле Л. Любімава*)

- Зрабіце марфемны і словаўтваральны разбор слова *мастацтва*.
- Выпішыце складаныя сказы, графічна абазначце часткі і сродкі іх сувязі. Растлумачце знакі прыпынку. Якія віды злучнікаў вы ведаеце? Якую ролю выконваюць гэтыя злучнікі?
- Падрыхтуйцеся і раскажыце пра адзін з відаў мастацтва.

249. Абазначце суфіксы ў словах *асенні, зімні*. Вызначце сэнсавыя і граматычныя значэнні суфікса. Запішыце шэсць слоў з суфіксам такога значэння. Пабудуйце з гэтымі словамі спачатку словазлучэнні, а затым складаназалежныя сказы. Графічна абазначце ў сказах галоўную і даданую часткі, сродкі іх сувязі.

250. Прачытайце тэкст. Перакладзіце яго на беларускую мову. Запішыце. Падзяліце на сэнсавыя часткі, пастаўце да іх пытанні. Пра што паведамляецца ў кожнай з іх? У якой частцы выражана асноўная думка? Сфармулюйце яе.

В помощь своему восприятию человек изобрел часы, чтобы определять время суток, календарь, чтобы исчислять дни и годы, перо, чтобы запечатлевать движение времени в жизни людей и в эпохах. В руках историка перо отмечает течение событий, столкновения классов и государств, освободительную борьбу народов, вскрывая смысл и содержание происходящего. Художник живописует свое время — речь идет об искусстве слова, — выражая дух времени через образы и характеры мыслящих, ищущих, борющихся людей, утверждающих новое и отвергающих старое.

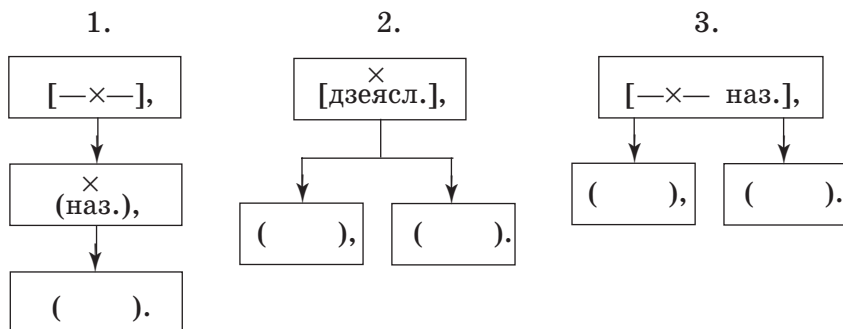
Для того чтобы правдиво показать действительность, добиться художественно полноценного ее изображения, писатель должен быть и философом, и историком. Не видя либо не понимая историзма события, не проникнувшись его содержанием, писатель пройдет мимо этого события или же скользнет по его поверхности. (*Якуб Колас*)

● У перакладзеным тэкспе вызначце складаназалежныя сказы, графічна абазначце галоўную і даданую часткі, сродкі іх сувязі.

§ 32. ПАРАДАК СІНТАКСІЧНАГА РАЗБОРУ СКЛАДАНАЗАЛЕЖНЫХ СКАЗАЎ З НЕКАЛЬКІМІ ДАДАНЫМІ ЧАСТКАМІ¹

1. Вызначыць тып сказа па мэце выказвання.
2. Назваць галоўную і даданыя часткі, вызначыўшы ў іх граматычныя асновы.
3. Абазначыць лічбамі сэнсава-граматычныя часткі, графічна — сродкі іх сувязі.
4. Вызначыць від падпарадкавання (паслядоўнае, сузалежнае, змешанае) і від даданых частак.
5. Разабраць кожную частку па членах сказа.
6. Пабудаваць схему сказа.

251. Падбярыце з мастацкіх твораў, змешчаных у падручніку-хрэстаматэі па беларускай літаратуры, складаназалежныя сказы ў адпаведнасьці са схемамі:

¹ Узор сінтаксічнага разбору складаназалежных сказаў з некалькімі даданымі часткамі гл. у Дадатку 1, с. 239.

252. Напішыце апавяданне, зрабіўшы яго пачаткам прыведзены тэкст. Тэму і заглавак сваёй працы выберыце самі. Вызначце складаназалежныя сказы з некалькімі даданымі часткамі, раскажыце пра іх будову і мэтазгоднасць ужывання.

Стаяў той асабліва прыгожы дзень, якія бываюць звычайна ў канцы жніўня месяца, калі даўно скончана жніво, звезена жыта ў гумны і над апусцелым полем дружна ўзлятаюць стайкі шпакоў — прадвеснікаў блізкае восені. Зямля здаецца лёгкай, бязважкай. Яна ўся дыхае цішай, спакоем. Усё відаць як на далоні. Выдзяляецца кожнае дрэва на шляху, і калодзежны жураў у дальняй вёсцы, і зубчаты край лесу, і бялявы дымок далёка-далёка, дзе праходзіць чыгунка. Нават бачыш, як трапечацца жваўцелы ліст на бліжняй бярозе, як высока ў небе ляціць няведама куды самотная павуцінка. *(М. Лынькоў)*

● Растлумачце напісанне **я** ў слове *месяц*. Запішыце 3—5 слоў, у якіх напісанне **я** падпарадкоўваецца гэтаму ж правілу.

● Выканайце сінтаксічны разбор аднаго складаназалежнага сказа з некалькімі даданымі часткамі.

КАНТРОЛЬНЫЯ ПЫТАННІ І ЗАДАННІ

1. Якія сказы называюцца складаназалежнымі?
2. Колькі частак можа быць у складаназалежным сказе?
3. Як называюцца часткі ў складаназалежным сказе?
4. Якое месца ў адносінах да галоўнай можа займаць даданая частка ў складаназалежным сказе?
5. Назавіце віды даданых частак у складаназалежных сказах.
6. Што можа паясняць даданая частка ў галоўнай?
7. Якія сродкі ўдзельнічаюць у афармленні сэнсава-граматычных адносін паміж часткамі ў складаназалежным сказе?
8. Чым адрозніваюцца злучальныя словы ад злучнікаў?
9. У чым адметнасць паслядоўнага і сузалежнага падпарадкавання?
10. Пералічыце правілы пастаноўкі знакаў прыпынку ў складаназалежным сказе.
11. Што агульнае паміж складаназалежнымі і складаназлучанымі сказами, чым яны адрозніваюцца?
12. Якая сэнсава-стылістычная роля складаназалежных сказаў у тэксце?